

12

КИЇВ-1975

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- ◆ Документи партії — важливе джерело історико-партійних досліджень
- ◆ Контроль і організація виконання як засіб партійного керівництва.
- ◆ Класовий аналіз джерел — основа вимог історичної науки
- ◆ Подвиг жнок Раденська (мисленик Великий Вітчизняній війні 1941—1945 рр.)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXV съезду КПСС.* Я. С. Калакура. Документы партии — важный источник историко-партийных исследований. Е. А. Новицкий. Контроль и организация выполнения как средство партийного руководства. *Методология и методика исторических исследований.* В. И. Стрельский. Классовый анализ источников — основное требование исторической науки. *К Международному году женщины.* М. В. Коваль. Подвиг женщин Советской Украины в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). Сообщения. *К 50-летию XIV съезда ВКП(б).* П. М. Денисовец. Съезд социалистической индустриализации. П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицкий. Осуществление ленинского курса на социалистическую индустриализацию в Украинской ССР (1926—1937 гг.). *К 70-летию первой русской революции.* П. Л. Варгатыук, П. М. Шморгул. Декабрьское вооруженное восстание на Украине. С. П. Кириленко. Пролетариат Киева в революции: 1905—1907 гг. *К 150-летию восстания декабристов.* Г. Я. Сергиенко. Революционный подвиг декабристов и Т. Г. Шевченко. Ф. П. Шевченко. Историческое прошлое Украины в творчестве декабристов. *** В. В. Седнев. Борьба СССР за коллективную безопасность в Азии и притески маоистов. Заметки. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 25th Congress of the CPSU.* Ya. S. Kalakura. Party Documents — the Most Important Source of Historical-Party Investigations. E. A. Novitsky. Control and Organization of Fulfilment as Means of Party Leadership. *Methodology and Methods of Historical Investigations.* V. I. Strel'sky. Class Analysis of Sources — the Main Demand of Historical Science. *On the International Woman's Year.* M. V. Koval'. Deed of Women of the Soviet Ukraine in the Great Patriotic War (1941—1945). Communications. *On the 50th Anniversary of the 14th Congress of the VCP(b).* P. M. Denisovets. Congress of Socialist Industrialization. P. P. Gudzenko, S. V. Kulchitsky. Realization of Lenin's Policy for Socialist Industrialization in the Ukrainian SSR (1926—1937). *On the 70th Anniversary of the First Russian Revolution.* P. L. Vargatyuk, P. M. Shmorgun. December's Armed Revolt in the Ukraine. S. P. Kirilenko. Proletariat of Kiev in the Revolution of 1905—1907. *On the 150th Anniversary of the Decembrists Revolt.* G. Ya. Sergienko. Revolutionary Deed of Decembrists and T. G. Shevchenko. F. P. Shevchenko. The Historical Past of the Ukraine in the Decembrists' Creative Work. *** V. V. Sednev. Struggle of the USSR for Collective Security in Asia and Maoists Intrigues. Notes. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (177)

ГРУДЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

- Я. С. Калакура — Документи партії — важливе джерело історико-партійних досліджень 3
Є. А. Новицький — Контроль і організація виконання як засіб партійного керівництва 14

Методологія та методика історичних досліджень

- В. І. Стрельський — Класовий аналіз джерел — основна вимога історичної науки 25

До Міжнародного року жінки

- М. В. Коваль — Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 50-річчя XIV з'їзду ВКП(б)

- П. М. Денисовець (Полтава) — З'їзд соціалістичної індустріалізації . . . 47
П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицький — Здійснення ленінського курсу на соціалістичну індустріалізацію в Українській РСР (1926—1937 рр.) . . . 51

До 70-річчя першої російської революції

- П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун — Грудневе збройне повстання на Україні 60
С. П. Кириленко — Пролетаріат Києва в революції 1905—1907 рр. 69

До 150-річчя повстання декабристів

- Г. Я. Сергієнко — Революційний подвиг декабристів і Т. Г. Шевченко . . . 77
Ф. П. Шевченко — Історичне минуле України в творчості декабристів . . . 85

* * *

- В. В. Седнев — Боротьба СРСР за колективну безпеку в Азії і підступи маоїстів 94

ЗАМІТКИ

- С. В. Хорошайло (Донецьк) — Соціалістичне змагання на підприємствах важкої промисловості Донбасу (1966—1970 рр.) 102
В. І. Тхор (с. Затуриці Локачинського району Волинської обл.) — Про органи управління в містах України другої половини XVII—XVIII ст. 107

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

© «Український історичний журнал», 1975 р.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. П. Силин — Будинок Держпрому в Харкові 111

НАШ КАЛЕНДАР

І. М. Кулинич — 100-річчя з дня народження Вільгельма Піка 117
А. Д. Ярошенко — Герой Червоної Волині (До 75-річчя з дня народження
С. І. Бойка) 119

ОГЛЯД ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. М. Гапусенко, Л. В. Олійник — Висвітлення руху декабристів на Украї-
ні в радянській історіографії 121

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. В. Сухарев — А. В. Кудрицький. Ленінські принципи зовнішньої політики
в дії 128
М. Т. Кучер — В пам'яті народній 129
В. Т. Білан — Г. І. Петровський. Вибрані статті і промови 130
О. О. Кучер (Харків) — З. В. Першина. Очерки истории революционного дви-
жения на юге Украины 132
Л. Ю. Волькович (Львів) — А. М. Орехов. Социал-демократическое движе-
ние в России и польские революционеры 133
Л. М. Череповський (Львів), В. В. Нечитайло (Львів) — Правду не
здолати 135
С. М. Антонюк, О. А. Юрченко — Документи і матеріали з історії поль-
сько-радянських відносин, т. IX 137

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Наукове життя

М. Я. Петухов — Підсумкове засідання, присвячене завершенню видання
26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» 139
В. В. Крутиков (Дніпропетровськ), Т. Д. Липовська (Дніпропетровськ),
О. І. Прийменко (Донецьк) — Регіональна наукова конференція, при-
свячена 70-річчю першої буржуазно-демократичної російської революції . 142

* * *

А. С. Василенко — Скарбниця друкованого слова 142
О. Я. Горбачов, А. М. Лановенко — Відзначення 60-річчя професора
М. В. Черненка 144
М. Л. Ничипоренко — Захист докторської дисертації 145
Н. В. Маковська — Зустріч з читачами «Українського історичного журналу» 146
Микола Михайлович Лелекач 146
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1975 р. 147

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. За-
млинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора),
І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич,
В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов.

Адреса редакції: 252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4.
Телефон: 29-62-34.

Статті

Назустріч XXV з'їздові КПРС

Я. С. КАЛАКУРА

ДОКУМЕНТИ ПАРТІЇ — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО
ІСТОРИКО-ПАРТІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Комуністична партія, весь радянський народ готуються гідно зустріти XXV з'їзд КПРС. Партійні з'їзди займають визначну роль в історичному процесі. Як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, з'їзди партії, «як немеркнучі зорі, вказують вірний шлях до світлого майбутнього всього людства»¹.

Важливою віхою в боротьбі радянського народу за комунізм став XXIV з'їзд КПРС, документи якого конкретизували економічні, політичні та культурні завдання комуністичного будівництва. Водночас ці документи є винятково цінним джерелом вивчення історії КПРС періоду розвинутого соціалізму. «Протоколи партійного з'їзду,— писав В. І. Ленін,— дають єдину в своєму роді, незамінну по точності, повноті, всебічності, багатству і аутентичності, картину дійсного стану справ у нашій партії, картину поглядів, настроїв і планів...»².

У доповіді «Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» тов. Л. І. Брежнев зазначив, що «рішення з'їздів і пленумів ЦК нашої партії, найважливіші партійні документи — це приклад творчого розвитку марксизму-ленінізму»³.

Більш як за чотири з половиною роки, що минули з часу XXIV з'їзду, партія, її Центральний Комітет, місцеві організації провели велику організаторську, ідейно-теоретичну роботу по виконанню накреслених 9-го п'ятирічного плану, по реалізації Програми миру. Головні напрями цієї роботи знайшли відображення в партійних документах, прийнятих в період між XXIV і XXV з'їздами. Передусім це рішення Пленумів, Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС.

Документи ЦК КПРС не однакові за своїм джерелознавчим значенням і змістом. Одні з них безпосередньо відбивають процес вироблення політики партії, творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії, інші — організаторську і політичну роботу Центрального Комітету, місцевих організацій по втіленню у життя політичної лінії. Звичайно, такий поділ носить умовний характер, бо теоретична, політична і організаторська робота партії взаємозв'язана. Він потрібен лише для практики джерелознавчої діяльності дослідника, що працює з документами.

За науковою класифікацією джерела такого роду називають нормативними, оскільки рішення Пленумів, Політбюро, Секретаріату ЦК

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 212.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 183.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 92.

КПРС носять директивний, або програмний характер. З одного боку, в них зафіксовано стан справ, характеристику фактів і подій, що відбулися, дана їм оцінка, з другого боку, рішення керівних органів партії містять в собі конкретну програму дій на майбутнє. В більшості випадків цінність подібних джерел полягає в тому, що вони дають узагальнені і стислі відомості про діяльність партії, її місцевих організацій в тій чи іншій галузі економічного, політичного, культурного розвитку, і в той же час відбивають суть політики партії на перспективу.

Використання нормативних джерел дозволяє історика чітко уявити лінію партії на тому чи іншому історичному етапі, простежити, на яких питаннях концентрує вона увагу. В цих джерелах узагальнюється позитивний досвід партійних організацій, викриваються найбільш характерні недоліки в роботі.

Завдання вивчення рішень Пленумів, Політбюро, Секретаріату ЦК КПРС як джерел історії партії полягає в тому, щоб вести його у тісному зв'язку з іншими джерелами, перш за все з творами класиків марксизму-ленізму. Порівняльне вивчення дозволяє простежити, як партія здійснює ленінські настанови.

По-друге, вивчення цих документів необхідно провадити у зв'язку з Програмою КПРС, рішеннями XXIII — XXIV з'їздів партії. Такий підхід до джерел дозволяє повніше розкрити роль Центрального Комітету як штабу партії у мобілізації трудящих на втілення у життя генеральної лінії КПРС, її курсу на побудову комунізму.

По-третє, вивчення постанов ЦК КПРС слід пов'язувати з документами радянських, господарських, профспілкових, комсомольських органів. Це дає змогу висвітлити механізм партійного керівництва радянським суспільством, повніше з'ясувати результати організаторської і політичної роботи в масах. При цьому слід мати на увазі, що партійні документи нерідко виступають ініціативним джерелом по відношенню до документів державних, профспілкових і комсомольських організацій.

Нарешті, ці джерела треба вивчати у зв'язку з документами місцевих партійних організацій, ЦК Компартій союзних республік, обкомів, крайкомів, міськкомів, райкомів партії. Це дає можливість простежити, як місцеві партійні організації реагують на рішення ЦК КПРС, як вони мобілізують маси на здійснення політики партії. Відомості, почерпнуті з документів місцевих партійних органів, дають великий фактичний матеріал не тільки для вивчення історії цих організацій, але й всієї партії, оскільки вони доповнюють загальнопартійні документи. Взяті в органічній єдності вони складають основу наукового пізнання історії і політики КПРС.

У даній статті розглядається лише частина опублікованих документів ЦК КПРС і частково ЦК Компартії України, прийнятих у післяз'їздовський період, показано їх джерельну функцію.

Велике теоретичне і політичне значення мають документи партії, присвячені таким видатним датам, як 50-річчя утворення Союзу РСР, 70-річчя II з'їзду РСДРП, 70-річчя першої російської революції 1905—1907 років, 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні⁴. В цих документах міститься глибокий аналіз історичного

⁴ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС, К., 1972; Про 70-річчя II-го з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС від 4 квітня 1973 р., К., 1973; Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії. — «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.; Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років. — «Комуніст України», 1975, № 3.

шляху, пройденого КПРС, сучасного етапу комуністичного будівництва, всебічна характеристика багатогранної діяльності партії і народу, висунуті принципи теоретичні положення про всесвітньо-історичне значення досвіду КПРС. Ці документи є взірцем творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії стосовно до сучасних завдань комуністичного будівництва, вони мають велике методологічне значення для істориків партії.

XXIV з'їзд КПРС розробив широку і конструктивну Програму миру. «Це — програма активного сприяння міжнародній розрядці, забезпеченню справді міцного миру на землі для багатьох поколінь,— говорив Л. І. Брежнев.— ...На основі цієї програми ми прагнемо будувати відносини доброго взаємовигідного співробітництва з усіма державами, які цього також бажають»⁵. Головна мета радянської зовнішньої політики полягає в тому, щоб разом з іншими соціалістичними країнами забезпечити сприятливі міжнародні умови для побудови соціалізму і комунізму, для зміцнення єдності і згуртованості всіх революційних сил сучасності. Питання зовнішньої політики Радянської держави всебічно обговорювалися на листопадовому (1971 р.), травневому (1972 р.), квітневому (1973 р.), квітневому (1975 р.) Пленумах ЦК КПРС.

З матеріалів і документів цих пленумів видно, як завдяки зусиллям нашої партії, братніх марксистсько-ленінських партій вдалося досягти згуртованості країн світової соціалістичної співдружності, посилення їх економічної, політичної та оборонної могутності. Цим завданням ефективно служать Рада Економічної Взаємодопомоги, Організація Варшавського Договору.

Історикам, що досліджують зовнішньополітичну діяльність КПРС і Радянської держави, документи Пленумів допоможуть з'ясувати, як наша партія, її ЦК, Політбюро і особисто Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев ведуть боротьбу за здійснення основних положень Програми миру і яких успіхів завдяки цьому було досягнуто в розрядці міжнародної напруженості.

Втілення Програми миру відбувається на основі послідовного відстоювання ленінського принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, рішучої відсічі агресивним силам імперіалізму. В умовах, коли сталися корінні зміни у співвідношенні сил на користь соціалізму, розширились можливості для мирного співіснування, для посилення боротьби проти імперіалізму. Причому наша партія забезпечує класовий, марксистсько-ленінський підхід до політики мирного співіснування.

Документи партії з питань міжнародної діяльності свідчать про цілеспрямований і результативний вплив політики КПРС і Радянської держави у всіх сферах міжнародних відносин. Завдяки солідарності та інтернаціональній допомозі СРСР та інших соціалістичних країн увінчалась перемогою героїчна боротьба в'єтнамського народу. Патріотичні сили Камбоджі розгромили маріонетковий режим, нанесли рішучий удар по імперіалістичних загарбниках і внутрішній реакції.

Подією міжнародного значення стала Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, скликана в результаті ініціативи країн соціалістичної співдружності. Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР, розглянувши підсумки цієї Наради, підкреслили, що «вона поклала початок новому етапові розрядки напруженості, стала важливим кроком на шляху закріплення принципів

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 4, стор. 167.

мирного співіснування і налагодження відносин рівноправного співробітництва між державами з різним суспільним ладом»⁶.

Документи Центрального Комітету свідчать про здійснений в них глибокий марксистсько-ленінський аналіз міжнародних подій, про творче проникнення партією в суть нових явищ на світовій арені, про принципів, гнучкий підхід до зовнішньополітичної практики, колегіальність прийнятих рішень, широкий демократизм під час обговорення питань міжнародних відносин. В цьому знаходять втілення риси ленінського стилю партійного керівництва зовнішньою політикою.

Ці документи втілюють органічний зв'язок зовнішньополітичного курсу партії з внутрішнім. КПРС неухильно дотримується ленінської вказівки про те, «що головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою»⁷.

Численну групу джерел становлять документи ЦК КПРС, присвячені розвитку економіки, боротьбі радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму. Червоною ниткою через них проходить курс ХХІV з'їзду КПРС на інтенсивні методи господарювання та підвищення ефективності виробництва. В цих документах дано значний фактичний матеріал, передусім про розвиток у роки 9-ої п'ятирічки важкої промисловості, яка є основою економіки. Значну цінність мають постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про дальший розвиток залізорудної промисловості, про збільшення виробництва чавунних тубінгів, про хід робіт по автоматизації технологічних процесів в чорній металургії, про роботу на Західно-Сибірському металургійному заводі та інших підприємствах Кемеровської області по прискоренню освоєння проектних потужностей⁸. Роль партійних організацій у мобілізації трудящих колективів на виконання завдань п'ятирічки розкрито у постановах ЦК КПРС про роботу партійних організацій Усть-Каменогорського свинцево-цинкового і Балхашського гірничо-металургійних комбінатів по комплексному використанню рудної сировини⁹.

Документи партії з питань розвитку промисловості пройняті турботою про значне зростання продуктивності праці на основі підвищення ефективності виробництва, про поліпшення якості продукції, про зниження матеріаломісткості, економію сировини і матеріалів¹⁰. Великий інтерес для дослідників становить Постанова ЦК КПРС,

⁶ У Політбюро ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Раді Міністрів СРСР. Про підсумки Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі. — «Радянська Україна», 7 серпня 1975 р.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 316.

⁸ О мерах по дальнейшему развитию железорудной промышленности и коренному улучшению рудоподготовки. Из постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР 14 апреля 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, М., 1974, стор. 33—45; О мерах по дальнейшему развитию производства чугуновых тубингов. Из постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР 10 апреля 1973 г. — Там же, стор. 490—492; О ходе работ по автоматизации технологических процессов в черной металлургии. Постановление ЦК КПСС 17 августа 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, М., 1974, стор. 77—80; О работе, проводимой на Западно-Сибирском металлургическом заводе и других предприятиях Кемеровской области по быстрейшему освоению проектных мощностей производства и агрегатов. Постановление ЦК КПСС 18 апреля 1972 г. — Там же, стор. 72—73; та ін.

⁹ О работе партийных организаций Усть-Каменогорского свинцево-цинкового и Балхашского горно-металлургического комбинатов по мобилизации коллективов на достижение высоких показателей по комплексному использованию рудного сырья. Постановление ЦК КПСС 10 ноября 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 111—113.

¹⁰ О работе по повышению эффективности производства на предприятиях автомобильной и химической промышленности Горьковской области в свете решений XXIV съезда КПСС. — КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов

що схвалює досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції.

Найважливішою умовою підвищення ефективності виробництва є прискорення науково-технічного прогресу. XXIV з'їзд КПРС поставив завдання **«органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»**¹¹. Боротьба за реалізацію цих накреслень відбита у постанові «Про хід виконання директив XXIV з'їзду КПРС про технічне переозброєння вугільної промисловості»¹². В ній вказується на необхідність покращення роботи по оперативному впровадженню у вугільну промисловість найновіших досягнень науки і техніки, їх ефективному використанню. Для істориків, що досліджують боротьбу партійних організацій України за прискорення науково-технічного прогресу, має значення також постанов ЦК КПРС «Про організаторську роботу Харківського обкому партії по поліпшенню використання резервів виробництва і посиленню режиму економії у промисловості і будівництві»¹³. ЦК КПРС відзначив, що питання технічного прогресу, боротьби за використання резервів виробництва знаходяться в центрі уваги Харківського обкому партії та всіх партійних органів області. Колективи заводів «Серп і Молот», «Кондиціонер», ГПЗ-8 виступили з ініціативою розгорнути в усіх ланках виробництва комплексне змагання за найповніше використання резервів росту продуктивності праці, зниження матеріаломісткості, підвищення віддачі виробничих фондів, поліпшення якості продукції. Водночас було вказано на серйозні недоліки, що допускаються партійними, радянськими та господарськими органами в цій справі, і накреслені заходи, спрямовані на усунення їх. В постанові підкреслюється, що найважливішим напрямом в роботі по підвищенню ефективності виробництва має стати удосконалення технічного рівня виробів, поліпшення якості продукції, впровадження прогресивної технології і наукової організації праці¹⁴.

ЦК КПРС підвищив вимогливість до міністерств і відомств, до наукових установ за роботу по прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки, поставив завдання концентрувати сили і увагу вчених на найбільш важливих і перспективних напрямках науково-технічного прогресу¹⁵. В сучасних умовах боротьба за науково-технічний прогрес набрала всенародного характеру. В ній бе-

ЦК, т. 10, М., 1974, стор. 482—487; О работе Министерства нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности СССР по повышению эффективности производства и капитальных вложений. — «Партийная жизнь», 1974, № 23; О работе партийных организаций и коллективов Ярославского объединения «Автодизель» и Кременчугского автомобильного завода по повышению качества, увеличению моторесурса двигателей и пробега грузовых автомобилей. Постановление ЦК КПСС 5 июня 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 73—74; У Центральному Комітеті КПРС. Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню системи управління якістю продукції — «Радянська Україна, 15 серпня 1975 р.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 65.

¹² О ходе выполнения директив XXIV съезда КПСС о техническом перевооружении угольной промышленности. Постановление ЦК КПСС 10 апреля 1973 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 169—174.

¹³ Об организаторской работе Харьковского обкома партии по улучшению использования резервов производства и усилению режима экономии в промышленности и строительстве. — «Партийная жизнь», 1973, № 20.

¹⁴ Там же, стор. 21—22.

¹⁵ О выполнении Министерством промышленности строительных материалов СССР постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 24 сентября 1968 г. «О мероприятиях по повышению эффективности научных организаций и ускорению использо-

руть участь мільйони раціоналізаторів і винахідників, передовиків і новаторів виробництва. Активізації масової технічної творчості сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР щодо дальшого розвитку в країні раціоналізаторської справи¹⁶.

Вагоме значення для вивчення історії КПРС, боротьби партії за розвиток промисловості і сільського господарства мають документи, присвячені розгортанню масового соціалістичного змагання, трудової та політичної активності мас. За минулі після XXIV з'їзду роки ЦК КПРС прийняв ряд рішень щодо поліпшення керівництва соціалістичним змаганням, схвалив патріотичні починання багатьох колективів і окремих виробничників, пов'язані з боротьбою за дострокове виконання завдань 9-ої п'ятирічки, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції¹⁷. У постанові ЦК КПРС про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої та громадсько-політичної активності трудового колективу¹⁸ сформульовані основні напрями роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій в справі розвитку трудового змагання, ініціативи і творчості мас в умовах науково-технічної революції і розвинутого соціалістичного суспільства. ЦК КПРС звернув увагу на необхідність посилення партійного впливу у колективах цехів, відділів, дільниць і бригад, у підвищенні авангардної ролі комуністів в трудовому колективі.

Цінний матеріал почерпнуть дослідники також з документів, що визначали умови змагання трудівників промисловості і сільського господарства, його підсумки за кожен рік п'ятирічки, постанови ЦК КПРС «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС»¹⁹.

Про розвиток економіки і підвищення добробуту радянських людей йдеться в рішеннях партії з питань сільського господарства. В них конкретизовано аграрну політику, вироблену на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС і закріплену в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів пар-

вання в народном хозяйстве достижений науки и техники. Из постановления ЦК КПСС 10 июля 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 137—140.

¹⁶ О дальнейшем развитии изобретательского дела в стране, улучшении использования в народном хозяйстве открытий, изобретений и рационализаторских предложений и повышению их роли в ускорении научно-технического прогресса. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 20 августа 1973 г. — Там же, стор. 578—584.

¹⁷ Про дальшее поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС 31 серпня 1971 р., К., 1971; Об освещении вопросов социалистического соревнования в печати Литовской ССР. Постановление ЦК КПСС 3 апреля 1973 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 224—226; О широком распространении опыта работы передовых буровых бригад в нефтяной промышленности и геологоразведочных организациях. Постановление ЦК КПСС 5 января 1971 г. — Справочник партийного работника. Вып. 11, М., 1971, стор. 192—194; О патриотической инициативе коллектива Невинномысского и Воскресенского химкомбинатов, горнопромышленного комбината «Апатит», строительных трестов «Ставропольхимстрой», «Мособлстрой», «Апатитстрой». Постановление ЦК КПСС 4 апреля 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 12, М., 1972, стор. 155—158; Об опыте работы Томского, Тюменского и Вологодского обкомов КПСС по мобилизации коллективов предприятий на повышение эффективности лесозаготовительного производства. — «Правда», 18 березня 1974 р. та ін.

¹⁸ О работе партийной организации Минского тракторного завода по повышению производственной и общественно-политической активности трудового коллектива. Постановление ЦК КПСС 21 января 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 12, стор. 197—201.

¹⁹ «Радянська Україна», 22 серпня 1975 р.

тії²⁰. Як видно з ряду документів, практична діяльність парторганізацій, радянських і господарських органів, трудівників сільського господарства зосереджувалась на будівництві та реконструкції заводів сільськогосподарського машинобудування з метою збільшення випуску тракторів, комбайнів, інших машин, поліпшення їх якості.

Велику увагу приділяє партія переведенню сільськогосподарського виробництва, в тому числі громадського тваринництва, на сучасну індустріальну базу з найширшим застосуванням нової техніки, досягнень науки, впровадженню механізації і автоматизації виробничих процесів²¹.

Широким фронтом здійснюється програма меліоративних робіт, нарощування потужностей виробництва мінеральних добрив²². Зокрема, у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13 лютого 1973 р.²³ дано оцінку роботи Міністерства хімічної промисловості СРСР; визначено додаткові заходи щодо розвитку виробництва мінеральних добрив у відповідності до Директив ХХІV з'їзду партії. У числі цих заходів передбачалось введення в дію додатково до завдань, передбачених п'ятирічним планом, установок по виробництву сірчаної кислоти потужністю 450 тис. т. в рік кожна на Горлівському хімічному комбінаті, на Сумгаїтському суперфосфатному заводі та інших підприємствах. Було поставлено також завдання ввести в дію об'єкт по виробництву 1030 тис. т в рік нітроаммофоска на Ровенському заводі азотних добрив.

Принципове значення для партійних організацій України мала постанова ЦК КПРС «Про хід виконання рішень ХХІV з'їзду партії і Пленумів ЦК КПРС по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в Кіровоградській області» (1972 р.)²⁴. У ній відзначено, що в області проводиться значна робота по інтенсифікації колгоспного та

²⁰ О ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 29 мая 1969 г. «О создании мощностей по производству тракторов Т—150, их модификации, двигателей и сельскохозяйственных машин к ним». Постановление ЦК КПСС 25 августа 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 240—243.

²¹ О развитии производства продуктов животноводства на промышленной основе. О мерах по дальнейшему увеличению производства яиц и мяса птицы на промышленной основе. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 16 апреля 1971 г. и 26 февраля 1971 г. — Справочник партийного работника, Вып. 11, стор. 202—226; О мерах по улучшению работы комбикормовой промышленности. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 31 октября 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 107—110.

²² О мерах по дальнейшему развитию мелiorации земель и их сельскохозяйственному освоению в 1971—1975 годах. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 16 апреля 1971 г. — КПСС в резолюциях., т. 10, стор. 465—474; О дальнейшем усилении работ по мелiorации земель и улучшении использования орошаемых и осушенных земель. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 2 октября 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 93—103; О строительстве предприятий по производству минеральных удобрений и сельскохозяйственных машин в районах Дальнего Востока и Восточной Сибири. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 25 мая 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 94—95.

²³ О дополнительных мероприятиях по выполнению Директив ХХІV съезда КПСС по развитию производства минеральных удобрений. Из Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР 13 февраля 1973 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 399—407; О ходе выполнения Министерством химической промышленности пятилетнего плана производства минеральных удобрений. Постановление ЦК КПСС 13 февраля 1973 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 153—154.

²⁴ О ходе выполнения решений ХХІV съезда партии и Пленумов ЦК КПСС по интенсификации сельскохозяйственного производства в Кіровоградской области. Постановление ЦК КПСС 5 сентября 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 81—87.

радгоспного виробництва, розроблено і втілено у життя заходи по забезпеченню високої ефективності рільництва і тваринництва. Значно зросла культура землеробства, велика увага приділяється насінництву, в тому числі впровадженню таких високопродуктивних сортів озимої пшениці, як Безоста-1, Аврора, Одеська-51, ячменю — Уніон, тощо.

ЦК КПРС піддав критиці обласний комітет партії, радянські і сільськогосподарські органи за те, що частина господарств не справляється з планами виробництва сільськогосподарської продукції, одержує низькі врожаї, відстає в овочівництві, садівництві, недостатньо використовуються можливості по розвитку зрошення. На початок 1972 р. зрошувальні землі становили 1,1% всієї оранки.

Дана постанова дає не лише об'єктивну характеристику стану сільськогосподарського виробництва на Кіровоградщині, але й ставить чіткі завдання, що визначають головні напрями роботи всіх сільських партійних організацій України.

Цінний джерельний матеріал містять документи з питань підготовки кадрів сільського господарства, механізаторів, інших спеціалістів, підвищення кваліфікації керівних працівників, поліпшення умов праці²⁵.

Значну джерельну цінність мають матеріали зборів партійно-господарського активу Української РСР, в роботі яких брав участь Л. І. Брежнєв, і вересневого (1973 р.) та вересневого (1975 р.) Пленумів ЦК Компартії України, що обговорювали корінні питання розвитку сільського господарства республіки²⁶.

Таким чином, головні проблеми аграрної політики партії — переведення сільського господарства на сучасну індустріальну базу, рішення прискорення науково-технічного прогресу, комплексна механізація, хімізація сільськогосподарського виробництва, меліорація земель, раціональне використання і захист, — все це знайшло відображення в партійних документах, прийнятих після XXIV з'їзду. Ці документи показують, що партія забезпечує комплексне розв'язання вказаних проблем, що яскраво відбито в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР щодо розвитку сільського господарства нечорноземної зони РРФСР²⁷. Вона являє собою розгорнуту і цілісну програму піднесення продуктивних сил величезного району країни.

²⁵ О мерах по обеспечению сельского хозяйства специалистами с высшим и средним образованием в области животноводства и производства кормов. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 2 ноября 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 308—311; О работе сельскохозяйственных органов по переподготовке и повышению квалификации руководящих кадров и специалистов колхозов и совхозов. — «Партийная жизнь», 1974, № 16; О мерах по улучшению условий труда и закреплению механизаторских кадров в сельском хозяйстве. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров и ВЦСПС 14 апреля 1971 г. — Справочник партийного работника. Вып. 11, стор. 198—201; О работе Алтайского крайкома КПСС по повышению роли специалистов в развитии колхозного и совхозного производства. Постановление ЦК КПСС 11 июня 1972 г. — Справочник партийного работника, Вып. 13, стор. 235—240; О работе партийной организации колхоза имени Ленина Зерноградского района Ростовской области. Постановление ЦК КПСС 28 сентября 1972 г. — Там же, стор. 245—249.

²⁶ Збори партійно-господарського активу Української РСР. — «Комуніст України», 1973, № 9; Про хід збирання врожаю, виконання соціалістичних зобов'язань по дальшому збільшенню виробництва в 1974 році. Постанова Пленуму ЦК Компартії України. — «Комуніст України», 1973, № 10; Про завдання партійних організацій, радянських і господарських органів республіки по підготовці і забезпеченню організованого проведення зимівлі худоби. Постанова Пленуму ЦК Компартії України. — «Радянська Україна», 2 жовтня 1975 р.

²⁷ О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства нечерноземной зоны РСФСР. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. — «Правда», 3 квітня 1974 р.

Всі заходи партії, накреслені в післяз'їздівських документах з питань розвитку промисловості і сільського господарства, підпорядковані єдиній меті — поліпшенню життя народу.

Для вивчення діяльності партії в цій галузі значну цінність мають документи, присвячені питанням підвищення заробітної плати і пенсій, поліпшення умов праці та побуту, розвитку торгівлі і громадського харчування, розширення виробництва товарів широкого вжитку, житлового будівництва²⁸.

Прийняті партією заходи торкаються всіх категорій трудящих нашої країни — робітників, колгоспників, службовців, студентської і учнівської молоді.

Ряд документів відбиває діяльність партії в галузі культурного будівництва, питання поліпшення роботи загальноосвітньої школи, удосконалення професійно-технічної освіти, вищої та середньої спеціальної освіти, розвитку науки, літератури і мистецтва²⁹.

Завдання полягає в тому, щоб усі ланки школи — від загальноосвітньої до вищої, всі установи культури, діячі літератури і мистецтва виховували трудящих в дусі ідеалів комунізму, на революційних,

²⁸ О мерах по обеспечению дальнейшего развития производства товаров массового спроса. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 15 сентября 1971 г. — Справочник партийного работника. Вып. 12, стор. 166—169; О некоторых мерах по улучшению торговли и ее технической оснащенности. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 7 января 1972 г. — Там же, стор. 141—146; О ходе выполнения заданий пятилетки по развитию бытового обслуживания населения. Из постановления ЦК КПСС 1 февраля 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 7—8; О дополнительных мерах по улучшению жилищных условий, торгового и бытового обслуживания рабочих и служащих, занятых на лесозаготовках. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 22 февраля 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 12, стор. 173—176; Об организаторской работе Донецкого, Ворошиловградского обкомов партии и Министерства угольной промышленности УССР по совершенствованию общественного питания на шахтах Донбасса. Постановление ЦК КПСС 12 июня 1972 г. — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 9, стор. 149—150; О мерах по дальнейшему улучшению материальных и жилищно-бытовых условий студентов высших и учащихся средних специальных учебных заведений. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 18 октября 1971 г. — КПСС в резолюциях..., т. 10, стор. 514—515; О повышении с 1 сентября 1972 г. ставок и должностных окладов врачей, учителей и воспитателей детских дошкольных учреждений. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС 13 июня 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 175—176.

²⁹ О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшему развитию общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 20 июля 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 189—195; О дальнейшем совершенствовании системы профессионально-технического образования. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 23 июня 1972 г. — Там же, стор. 196—201; О мерах по расширению сети средних сельских профессионально-технических училищ и по улучшению их работы. — «Правда», 21 лютого 1975 р.; О мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования в стране. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 18 июля 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 202—209; О ходе выполнения партийной организацией Ленинградского политехнического института им. М. И. Калинина решений ЦК КПСС по повышению уровня учебно-воспитательной работы. — «Партийная жизнь», 1973, № 16; О работе в Московском высшем техническом училище имени Н. Э. Баумана и Саратовском государственном университете имени Н. Г. Чернышевского по повышению идейно-теоретического уровня преподавания общественных наук. — «Коммунист», 1974, № 10; О работе партийной организации Института экономики Академии наук СССР по выполнению постановления ЦК КПСС «О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве». — «Коммунист», 1972, № 1; О литературно-художественной критике. Постановление ЦК КПСС 21 января 1972 г. — Вопросы идеологической работы КПСС, стор. 481—484; О мерах по дальнейшему развитию советской кинематографии. Постановление ЦК КПСС 2 августа 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 210—214; та ін.

бойових і трудових традиціях партії і народу, прищеплювали класове чуття, інтернаціоналізм і патріотизм.

Рік у рік зростає авторитет партії, її керівна роль в усіх сферах життя суспільства. Цьому значною мірою сприяли заходи ЦК КПРС, спрямовані на удосконалення форм і методів роботи партійних організацій, посилення їх боездатності, ідейно-політичне та організаційне зміцнення партійних рядів, забезпечення авангардної ролі комуністів. Глибокому з'ясуванню вказаних питань послужать постанови ЦК КПРС з питань удосконалення системи підготовки та перепідготовки керівних партійних і радянських кадрів³⁰, про організаторську і політичну роботу Тбіліського міськкому Компартії Грузії, про здійснення парткомом Міністерства зв'язку СРСР контролю за роботою апарату, про стан критики і самокритики в Тамбовській обласній партійній організації³¹ та інші.

Про увагу партії до піднесення рівня організаторської роботи, посилення контролю за виконанням прийнятих рішень, поліпшення роботи з кадрами свідчать матеріали квітневого (1973 р.) та вересневого (1974 р.) Пленумів ЦК Компартії України, в яких проаналізовано роботу Політбюро ЦК Компартії України по організації виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України.

Неоцінимо джерельне значення для історика партії мають рішення, пов'язані з обміном партійних документів, який проводився відповідно до резолюції XXIV з'їзду КПРС.

Обмін партійних документів став справжнім оглядом партійних рядів, він збагатив партію певним досвідом організаторської і політичної роботи, сприяв зміцненню зв'язків партії з масами, посиленню її керівної і спрямовуючої ролі. Глибоке осмислення істориками рішень, зв'язаних з обміном партійних документів, дозволить всебічно дослідити, як він відбувався, яку роль відіграв в діяльності партії.

Темпи комуністичного будівництва багато в чому залежать від рівня свідомості людей, їх освіти, культури. Ось чому КПРС приділяє пильну увагу формуванню нової людини, комуністичному вихованню трудящих. Це знайшло відбиття в ряді постанов ЦК КПРС щодо питань ідеологічної роботи³².

Ключ для розуміння особливостей ідеологічних завдань партії в сучасних умовах дає постанова ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії»³³.

³⁰ О мерах по совершенствованию курсовой системы переподготовки руководящих партийных и советских кадров. Постановление ЦК КПСС 10 августа 1971 г. — Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов, М., 1972 г., стор. 469—476; О мерах по улучшению подготовки партийных и советских кадров в Высшей партийной школе при ЦК КПСС. Постановление ЦК КПСС 1 сентября 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 13, стор. 241—244.

³¹ Об организаторской и политической работе Тбилисского горкома Компартии Грузии по выполнению решений XXIV съезда КПСС. Постановление ЦК КПСС 22 февраля 1972 г. — Справочник партийного работника. Вып. 12, стор. 202—208; Об осуществлении парткомом Министерства связи СССР контроля за работой аппарата по выполнению директив партии и правительства. — «Партийная жизнь», 1974, № 23; О состоянии критики и самокритики в Тамбовской областной партийной организации. — «Правда», 29 лютого 1975 р.; Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. Постанова Пленуму ЦК Компартії України. — «Комуніст України», 1973, № 5, стор. 13—20; Про роботу Політбюро ЦК Компартії України по організації виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. — «Комуніст України», 1974, № 10, стор. 4—8.

³² Див. Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник важнейших решений КПСС, М., 1972.

³³ О работе по подбору и воспитанию идеологических кадров в партийной организации Белоруссии. — «Партийная жизнь», 1974, № 8.

Партія орієнтує на забезпечення тісного зв'язку оволодіння теорією з вивченням питань розвитку виробництва. У цьому відношенні інтерес становить постанова ЦК КПРС щодо поліпшення економічного навчання трудящих, марксистсько-ленінського навчання і економічної освіти керівних кадрів у Ташкентській міській партійній організації³⁴.

Визначаючи форми і методи комуністичного виховання, партія особливо підкреслює необхідність активної участі керівних та інженерно-технічних працівників в ідейно-політичному загартуванні трудящих³⁵, зростання ролі трудового колективу.

У післяз'їздовські роки партія вжила ряд заходів, спрямованих на посилення патріотичного, інтернаціонального, трудового виховання. Цінними в цьому питанні є також матеріали травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України³⁶, в яких йдеться про удосконалення керівництва всіма ланками ідейно-виховної роботи, поліпшення стилю і методів ідеологічної діяльності партійних комітетів і партійних організацій, підвищення її ефективності, активне впровадження наукових засад, координацію роботи усіх організацій, що займаються питаннями комуністичного виховання.

За період, що минув після XXIV з'їзду КПРС, джерельна база історії партії збагатилася винятково цінними документами, які за своєю проблематикою охоплюють всі головні напрями діяльності партії в сучасних умовах. Дуже важливо, щоб вивчення цих документів провадилось у нерозривному зв'язку з практичною роботою партійних організацій по реалізації прийнятих рішень, супроводжувалось аналізом її наслідків.

Тепер, коли партія готується до наступного, XXV з'їзду, коли розгорнулась звітно-виборна кампанія, вивчення партійних документів допоможе поставити набутий у минулому досвід на службу союдогенню.

³⁴ Об улучшении экономического образования трудящихся. Постановление ЦК КПСС 31 августа 1971 г.— КПСС в резолюциях..., т. 10, стор. 498—505; О марксистско-ленинской учебе и экономическом образовании руководящих кадров в Ташкентской городской партийной организации. Постановление ЦК КПСС 8 августа 1972 г.— Вопросы идеологической работы КПСС, стор. 338—347.

³⁵ Об участии руководящих и инженерно-технических работников Череповецкого металлургического завода в идейно-политическом воспитании членов коллектива. Постановление ЦК КПСС 21 декабря 1971 г.— КПСС в резолюциях..., т. 10, стор. 522—527.

³⁶ Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС. Постанова Пленуму ЦК Компартії України — «Комуніст України», 1974, № 6.

КОНТРОЛЬ І ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКОНАННЯ ЯК ЗАСІБ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА

Менше трьох місяців відділяють нас від XXV з'їзду КПРС. Гідно зустріти цю важливу подію в житті партії і країни трудовими звершеннями, успішно виконати плани і соціалістичні зобов'язання — головний зміст діяльності партійних організацій, кожної радянської людини-трудівника. В постанові ЦК КПРС «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС»¹ дана висока оцінка патріотичним ініціативам колективів трудящих, передовиків виробництва, які стали на трудову вахту на честь з'їзду і взяли підвищені зобов'язання. Високе політичне і трудове піднесення, масове соціалістичне змагання яскраво свідчить про однастайне схвалення і повну підтримку радянським народом внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії, багатогранної і цілеспрямованої діяльності ленінського Центрального Комітету КПРС, його Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК товаришем Л. І. Брежнєвим.

Скоро наша країна вступить в десяту п'ятирічку, яка стане п'ятирічкою якості, високої ефективності в ім'я дальшого зростання народного добробуту, економічної і оборонної могутності Вітчизни. Корінний поворот до якісних факторів розвитку суспільного виробництва, який складає суть економічної політики партії, вимагає поряд з розв'язанням інших завдань значного поліпшення управління економікою, зміцнення порядку і організованості в усіх ланках народного господарства, підвищення особистої відповідальності комуністів, усіх трудящих за доручену справу.

«Ми переживаємо дуже цікавий і разом з тим складний етап розвитку,— говорив тов. Л. І. Брежнєв на XV з'їзді профспілок СРСР.— Зростання народного господарства країни, науково-технічна революція, зміна міжнародних умов ставлять нові, вищі вимоги до стилю, методів, організації усієї нашої роботи»².

Успішне розв'язання всезростаючих завдань у значній мірі залежить від рівня контролю і організації виконання директив партії і уряду — невід'ємної частини стилю і методів роботи партійних комітетів. В. І. Ленін вказував, що перевірка виконання разом з добором кадрів є головним в усій організаторській роботі. «Перевіряти людей і перевіряти фактичне виконання діла — у цьому, ще раз у цьому, тільки у цьому тепер суть всієї роботи, всієї політики»³.

В. І. Ленін всебічно обґрунтував теоретичні проблеми і практичні завдання партійного, державного і громадського контролю, визначив його місце і роль в системі політичної організації радянського суспільства. В ленінському розумінні перевіряти виконання — це не тільки викривати недоліки і упущення, а практично організовувати справу, мобілізувати людей на подолання труднощів і перешкод, домагатися конкретних наслідків на різних ділянках роботи. Головний зміст контролю, писав Володимир Ілліч, полягає «...не тільки і навіть не стільки «лови-

¹ «Партийная жизнь», 1975, № 17, стор. 3.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті. т. 3, К., 1974, стор. 453.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 15.

ти», «викривати...», — скільки *вміти поправити*. Вміле виправлення вчасно — ось головне завдання...»⁴. В своїй багатогранній діяльності, В. І. Ленін показував особистий приклад чіткого контролю за виконанням рішень, був суворим і вимогливим до працівників, які допускали тяганину і безконтрольність в роботі, в яких слова розходилися з ділом.

В. І. Ленін не тільки розробив і всебічно обґрунтував питання про значення перевірки виконання, але й виробив основні принципи контролю: *масовість контролю*, тобто залучення до перевірки виконання широких мас комуністів і безпартійних; *дієвість контролю*, попередження недоліків і помилок, допомога в поліпшенні справи; *гласність контролю*, систематичне інформування трудящих про хід виконання рішень, позитивний досвід, недоліки в роботі; *єдність контролю і організації виконання*; *науковий підхід* до організації контролю; *партійне керівництво*, як головна умова успішного здійснення контролю.

На всіх етапах будівництва нового суспільства Комуністична партія твердо керується ленінськими принципами всеохоплюючого і постійного контролю, який є одним з найважливіших важелів соціалістичних перетворень, організації дійової системи управління народним господарством, засобом виховання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу, зміцнення партійної і державної дисципліни. Положення про перевірку виконання закріплені в Статуті КПРС як не порушна норма партійного життя.

У відповідності до нових вимог і завдань, які розв'язує наша партія, ці принципи талше розвиваються в теоретичних документах партії, її багатогранній практичній діяльності, а форми і методи їх здійснення — постійно удосконалюються.

У Звітній доповіді Центрального Комітету XXIII з'їздові КПРС вказувалося, що перевірка виконання «повинна проводитись систематично, допомагати усувати помилки, знаходити найкраще, найбільш правильне розв'язання поставлених завдань»⁵. XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що «важливу роль у підвищенні персональної відповідальності працівників покликана відігравати добре поставлена перевірка виконання директив партії і уряду»⁶. Ці положення з'їзду знайшли дальший розвиток в рішеннях грудневих (1972—1975 рр.) Пленумів ЦК КПРС, промовах Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва. В них підкреслюється необхідність зміцнювати виконавську дисципліну, підвищувати відповідальність кадрів за доручену справу, утверджувати справді партійний стиль на всіх ділянках роботи, в усіх сферах діяльності.

Контроль і перевірка виконання тісно пов'язані з проблемою виховання кадрів. В партії, в усіх сферах нашого життя утвердилася атмосфера поваги і довір'я до людей, створені широкі можливості для проявлення ініціативи в роботі. Але це не виключає суворості вимогливості і контролю. Довір'я і контроль органічно зв'язані, це двоєдиний процес». «...Не праві ті, — вказує тов. Л. І. Брежнєв, — хто думає, нібито зростання довір'я до працівників, надання їм більшої самостійності означає ослаблення контролю за їх діяльністю. Довір'я і повага до кадрів неодмінно повинні поєднуватися з високою вимогливістю до них. Партія, довіряючи своїм кадрам, в повній мірі питала і питатиме з кожного за доручену йому справу, суворо каратиме за порушення партійної і державної дисципліни, незалежно від постів і минулих заслуг»⁷.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 119.

⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 70.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 114.

⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 197.

Отже, в умовах боротьби за прискорення науково-технічного прогресу, всемірне зростання продуктивності праці, підвищення якості і ефективності в усіх сферах діяльності особливо необхідно встановити дієвий контроль за перетворенням в життя постанов директивних органів і власних рішень, добиватися злагодженої роботи усіх ланок управління.

В нашій країні створена і діє струнка система контролю. Вона включає в себе: *партійний контроль*, що проводиться партійними організаціями, їх органами з широким залученням комуністів згідно вимог Статуту і Програми КПРС; *державний контроль*, який здійснюється органами народного контролю, державного управління, відомчими і міжвідомчими контрольними органами, і *громадський контроль*, що проводиться профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями з участю широких мас трудящих.

Удосконалення контролю і організації виконання рішень є одним з головних напрямів в роботі партійних організацій республіки. ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми та райкоми партії розробили і здійснюють заходи по дальшому удосконаленню стилю і методів роботи, посиленню контролю за виконанням рішень партії та уряду, зміцненню виконавської дисципліни в усіх ланках народного господарства і сфери управління. В багатьох партійних організаціях розроблено і затверджено порядок підготовки питань для розгляду, організації контролю за виконанням рішень, чітко визначено функціональні обов'язки усіх підрозділів партійних комітетів.

В практичній роботі обкоми, міськкоми і райкоми партії використовують різноманітні форми і методи контролю та перевірки виконання: всебічно вивчають стан справ на місцях; регулярно заслуховують звіти нижчестоящих партійних комітетів у вищестоящих, а також звіти керівників радянських та господарських органів; систематично інформують членів партії на пленумах і партійних зборах про свою роботу і про хід виконання прийнятих рішень, критичних зауважень і пропозицій комуністів; аналізують статистичні дані, інформації, листи і заяви трудящих. Але при всій різноманітності форм головна увага приділяється змістові контролю, тому, щоб перевірка виконання забезпечувала своєчасне виконання політичних завдань, завдань господарського і культурного будівництва.

Питанням контролю і організації виконання постанов партії та уряду, своїх власних рішень приділяється велика увага на пленумах, засіданнях бюро і секретаріатів партійних комітетів. Так, з усіх питань, обговорених на пленумах обкомів партії в 1974 р., близько 43% по контролю і організації виконання рішень, на засіданнях секретаріатів — більше третини.

Партійні комітети республіки широко використовують таку ефективну форму контролю, як обговорення на своїх засіданнях питань про хід виконання постанов партії і уряду, звітів нижчестоящих органів, господарських керівників. Такі звіти стали уже правилом, нормою внутріпартійного життя. Прикладом в цьому є діяльність ЦК КПРС, який ретельно слідкує за виконанням завдань дев'ятої п'ятирічки, контролює діяльність місцевих партійних органів, міністерств і відомств, заслуховує їх звіти. Кожна постанова ЦК КПРС є конкретною програмою дій для партійних організацій, керівних кадрів, зразком творчого, наукового підходу до справи.

За період, що минув після XXIV з'їзду КПРС, в ЦК Компартії України заслухані звіти обкомів, ряду міськкомів і райкомів партії, первинних організацій, міністерств і відомств з корінних питань їх діяльності: забезпечення виконання завдань дев'ятої п'ятирічки, підви-

щення ефективності суспільного виробництва, збільшення випуску товарів народного споживання, поліпшення соціально-культурного та побутового обслуговування населення, керівництва первинними парторганізаціями, роботи з кадрами, ідеологічної діяльності. В прийнятих постановах узагальнено позитивний досвід роботи, викриті недоліки, вказані шляхи їх подолання.

Чітка практика організації звітів все більше утверджується в діяльності обкомів, міськкомів і райкомів партії. Звіти, як правило, ретельно готуються. Для вивчення питання створюються спеціальні бригади на чолі із завідуючими відділами, а в ряді випадків — і секретарями партійних комітетів. Ось один приклад з багатьох. У травні 1974 р. пленум Чернігівського обкому партії обговорив звіти Прилуцького міськкому і Чернігівського райкому партії по організації виконання рішень XXIV з'їзду КПРС. Для підготовки питання було створено дві бригади з числа перших секретарів партійних комітетів, працівників обкому партії, спеціалістів народного господарства. Бригади очолили секретарі обласного комітету Компартії України. Члени бригад всебічно вивчили і проаналізували стан справ на місці, виявили резерви і можливості, підготували проект постанови. У ході підготовки питання подавали необхідну допомогу партійним організаціям. Секретарі обкому партії, які очолювали бригади, виступили на пленумі із співдоповідями. Не менш важливим є й те, що через деякий час після пленуму працівники, що входили в бригади по підготовці матеріалів, виїхали на місця, щоб перевірити хід виконання прийнятої постанови, подати необхідну допомогу.

Практика показує, що заслуховування звітів є важливою формою контролю і практичної допомоги партійним комітетам. Але ця робота вимагає продуманої системи, наукового підходу до аналізу і узагальнення процесів, що відбуваються в житті партійних організацій, вироблення і прийняття обґрунтованих, конкретних рішень.

Якщо ж партійний комітет захоплюється численними перевітками, надмірним заслуховуванням звітів, він практично позбавляє себе можливості повсякденно займатися організацією виконання прийнятих рішень. Видимість перевірки створюється, а виконання не досягається. Та й самі рішення, прийняті в таких умовах, нерідко носять поверховий, загальний характер, хибують вузьким практицизмом, відсутністю глибокого наукового аналізу і узагальнень. Організація виконання партійних рішень вимагає того, щоб вони були конкретними, в них необхідно формулювати завдання, точно вказувати, хто за що відповідає, з кого і що вимагати, які строки виконання. Конкретність рішення — дуже важлива передумова для встановлення особистої відповідальності кадрів за доручену справу. В. І. Ленін вимагав нещадно боротися «проти пануючої розпливчатості і неясності в питанні про те, що кожному окремо доручено, і проти цілковитої безвідповідальності, яка звідси випливає»⁸.

Дійовою формою контролю є інформування членів виборних партійних органів про виконання раніше прийнятих рішень, критичних зауважень і пропозицій комуністів. Це стало уже системою в роботі ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів і райкомів партії. Так, на Пленумі ЦК Компартії України, який відбувся в травні 1974 року, була заслухана інформація про хід виконання рішень квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК Компартії України по питаннях роботи з кадрами. У вересні минулого року Пленум ЦК обговорив роботу Політбюро ЦК Компартії України по організації виконання рішень XXIV з'їзду КПРС.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 144.

На кожному другому пленумі обкомів Компартії України, що відбулися в минулому році, заслуховувалися інформації про хід виконання раніше прийнятих рішень.

Позитивний досвід цієї форми контролю є в діяльності Жовтневого райкому партії м. Києва. Після XXIV з'їзду бюро райкому тричі доповідало на пленумах районного комітету про свою роботу, двічі — про виконання раніше прийнятих постанов, раз — про хід реалізації критичних зауважень і пропозицій, висловлених комуністами на районній партконференції. Про роботу між конференціями райком партії двічі інформував комуністів на зборах у первинних парторганізаціях.

Щомісяця райксм партії проводить інформаційні наради секретарів первинних парторганізацій і керівників на яких ознайомлює їх з окремими постановами партійних органів і заходами райкому по їх виконанню, розглядає питання господарського і політичного життя району.

Позитивно зарекомендували себе виступи інформаційно-пропагандистських груп райкому партії у виробничих колективах і за місцем проживання трудящих. Групи очолюють секретарі, члени бюро райкому партії. Вони інформують трудящих про роботу, що проводиться по виконанню рішень партії і уряду, про чергові завдання і перспективи розвитку району, відповідають на численні запитання.

Вироблена також чітка система зворотньої інформації — знизу доверху. Бюро райкому партії на основі інформації, одержаної з місць, підтримує і поширює цінні починання, передовий досвід, добивається широкої гласності соціалістичного змагання. Бюро схвалило почин групи передових трудівників району, які виступили з ініціативою — працювати у завершальному році п'ятирічки під девізом: «П'ятиріччя — найбільший особистий вклад». Цей почин підтримали всі партійні організації району.

Міцно увійшли в практику інформаційні доповіді про діяльність обкомів, міськкомів, райкомів партії безпосередньо в первинних парторганізаціях. Так, у 1972 р. міськкоми і райкоми партії Запорізької області провели інформаційні доповіді про хід виконання рішень XXIV з'їзду КПРС більш як в 2000 парторганізаціях. На зборах виступило понад 18 тис. комуністів. Вони внесли багато цінних пропозицій щодо поліпшення роботи партійних, радянських, господарських органів, висловили критичні зауваження.

Кіровоградський обком партії провів у цьому році кущові збори комуністів. Вони обговорили інформаційну доповідь «Про роботу бюро обкому партії по організації виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України та постанови XVII обласної партконференції» з якою виступили секретарі, члени бюро, завідувачі відділами обкому. В роботі зборів взяли участь близько половини комуністів обласної парторганізації.

При такій постановці роботи виконання рішень ставиться під контроль членів виборного партійного органу, а діяльність партійних комітетів перевіряється масами комуністів. А поєднання перевірки зверху з перевіркою знизу є важливою умовою правильної постановки контролю і перевірки виконання, забезпечує дієвість контролю.

Центральний Комітет КПРС вимагає, щоб усі виборні партійні органи суворо дотримувалися статутного положення про систематичне інформування парторганізацій про свою роботу, регулярно робили повідомлення на пленумах партійних комітетів і на партійних зборах про діяльність бюро, хід виконання рішень, ширше знайомили актив, комуністів з постановами, що приймаються. При цьому, вказується в доку-

ментах ЦК, особлива увага повинна бути звернута на інформування членів партійних комітетів і бюро, секретарів первинних і цехових парторганізацій, партгрупоргів, редакторів газет, пропагандистів, лекторів, політінформаторів та інших партійних активістів.

Велику увагу приділяють партійні комітети і первинні організації широкому розгортанню принципової, ділової критики і самокритики, особливо критики знизу — випробуваному методів виправлення недоліків, виховання кадрів, підвищення вимогливості усіх працівників за доручену справу. Зразком правильного використання цього методу є постанова ЦК КПРС «Про стан критики і самокритики в Тамбовській обласній партійній організації»⁹, а також постанова ЦК Компартії України по Сумській обласній парторганізації з цього питання¹⁰.

В більшості партійних організацій рівень критики і самокритики за останній час значно підвищився. На звітно-виборних зборах первинних парторганізацій, що відбулися, комуністи критично оцінювали зроблене, гостро критикували упущення в роботі окремих партійних, радянських і господарських органів, тих працівників, з вини яких допущені недоліки. Критика в більшості своїй носила діловий, доброзичливий характер, адресувалася не взагалі колективу, організації, а конкретним працівникам. Дуже важливо, що партійні організації посилили увагу до критичних зауважень і пропозицій комуністів, висловлених на пленумах і партійних зборах. В багатьох обкомах, зокрема Дніпропетровському, Запорізькому, Харківському та інших, вони узагальнюють зразу ж після надходження, на пленумах партійних комітетів періодично заслуховуються інформації про хід їх реалізації. Партійні комітети приймають спеціальні рішення по найбільш важливих листах і заявах трудящих.

Своєрідною формою контролю є проведення співбесід з комуністами, заслуховування їх повідомлень на партійних зборах, засіданнях бюро і парткомів про виконання статутних вимог, партійних доручень, службових обов'язків. Особливо широкого розповсюдження ця робота набула під час обміну партійних документів, який став справжнім оглядом партійних сил, перевіркою того, як кожна партійна організація, кожний комуніст виконують рішення XXIV з'їзду КПРС. Відверті товариські співбесіди з комуністами, врахування їх зауважень і пропозицій допомагають партійним комітетам глибше пізнати людей, правильно розставити сили, критично проаналізувати свою роботу, залучити багато комуністів до активної роботи. В результаті проведеної роботи більш як 335 тис. членів партії дістали постійні партійні доручення¹¹.

Цю ефективну форму роботи партійні організації практикують і нині, по завершенню обміну партдокументів, удосконалюють її. Співбесіди доповнюються контролем, підвищеною увагою, практичною допомогою. В ряді парторганізацій м. Дніпродзержинська, наприклад, введено такий порядок: через певний час після індивідуальної бесіди заслуховують повідомлення того ж комуніста про те, як він виконує рекомендації і зауваження товаришів, виправляє недоліки.

Центральний Комітет КПРС рекомендує закріпити і широко використовувати позитивний досвід, нагромаджений в ході обміну партдокументів, розвивати активність і підвищувати взаємну вимогливість та дисципліну комуністів, забезпечувати даліше удосконалення партійної роботи. В постанові ЦК «Про підсумки обміну партійних документів»

⁹ «Партийная жизнь», 1975, № 5, стор. 5.

¹⁰ «Комуніст України», 1975, № 8, стор. 9.

¹¹ «Радянська Україна», 22 травня 1975 р.

вказується: «Необхідно і далі... добиватись утвердження справді партійного стилю керівництва і управління, посилення контролю і перевірки фактичного виконання директив партії і власних рішень»¹².

Найбільш ефективною формою контролю є перевірка, вивчення стану справ безпосередньо на місці. В. І. Ленін постійно нагадував керівникам партійних, радянських, господарських організацій, щоб вони виїжджали на місця для ознайомлення з справами, поєднували контроль з організацією виконання¹³.

Партійні комітети республіки багато працюють над тим, щоб зусилля керівних працівників зосереджувалися на організаторській роботі по виконанню рішень партії і уряду безпосередньо в колективах трудящих. «Уже стало системою,— говорив тов. В. В. Щербицький,— що не тільки секретарі, члени бюро, працівники райкомів, міськкомів і обкомів партії, але й члени Політбюро, члени і кандидати в члени Центрального Комітету, працівники апарату ЦК Компартії України регулярно бувають в первинних парторганізаціях, беруть участь в роботі зборів, систематично виступають перед комуністами»¹⁴. Це допомагає глибоко аналізувати хід виконання соціально-економічних завдань, процеси, що відбуваються в трудових колективах, знати настрої і запити людей, своєчасно вживати заходів по усуненню недоліків і поліпшенню роботи.

Вміло поєднує організаторську роботу і перевірку виконання безпосередньо в колективах трудящих Волновахський райком партії Донецької області. Тут проведена значна робота по забезпеченню виконання плану соціально-економічного розвитку колективів на 1971—1975 рр. Виступаючи як орган політичного керівництва, райком партії прагне не підмінювати господарські органи, спирається на первинні партійні організації, підвищує авангардну роль комуністів на виробництві і в громадсько-політичному житті. Більшість сільських комуністів району працюють в сфері матеріального виробництва, безпосередньо в бригадах і на фермах. В господарствах склався стабільний склад висококваліфікованих агрономів, зоотехніків, економістів, інженерів. На кожний колгосп і радгосп припадає в середньому по 20 спеціалістів вищої і середньої кваліфікації. Більшість голів колгоспів і директорів радгоспів, спеціалістів поєднують адміністративно-господарську діяльність з ідейно-виховною роботою в колективах. В усіх господарствах району щомісячно проводяться політдні, коли керівні працівники зустрічаються з трудящими, інформують їх про важливі політичні події, про хід виконання планів і соціалістичних зобов'язань.

Первинні партійні організації постійно аналізують стан справ в господарствах, перевіряють хід виконання прийнятих зобов'язань, забезпечують широку гласність змагання. Секретарі, члени бюро райкому часто бувають в трудових колективах, знайомляться із станом справ на місцях, перевіряють виконання постанов вищестоящих органів і рішень райкому, своєчасно допомагають секретарям партійних організацій, керівникам господарств в їх роботі.

Усе це підносить активність комуністів, підвищує відповідальність кадрів за доручену справу. За роки дев'ятої п'ятирічки врожайність зернових зросла більш як на 12%, виробництво м'яса збільшилося майже на 43, молока — на 32%, яєць — в півтора рази. Продуктивність праці в 1974 р. підвищилась на 61,1% проти 1970 р. За останні 10 ро-

¹² «Комуніст України», 1975, № 3, стор. 9.

¹³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 351.

¹⁴ «Партійная жизнь», 1975 р., № 2, стор. 20.

ків в районі введено в дію 33 нових школи, 50 дитячих садків і ясел, 34 будинки культури, 132 магазини, 5 комбінатів побутового обслуговування, широко ведеться індивідуальне житлове будівництво.

У 1974 р. ЦК Компартії України узагальнив досвід роботи Волноваського райкому партії по розробці і здійсненню планів соціально-економічного розвитку колгоспів і радгоспів району¹⁵.

Поєднання контролю з організацією виконання є характерною рисою в роботі багатьох партійних комітетів. Так, Київський, Кіровоградський, Чернівецький та інші обкоми партії, направляють в міські і районні парторганізації строком на 10—15 днів комплексні бригади, в які входять працівники відділів обкому, провідні спеціалісти, науковці. Вони вивчають стан справ, подають допомогу в організації виконання рішень і усуненні виявлених недоліків. Михайлівський райком партії Запорізької області, наприклад, уже третій рік практикує таку дійову форму, як комплексна допомога первинним партійним організаціям. Кожна бригада комплектується з урахуванням специфіки господарства і рівня роботи парторганізації з числа працівників райкому партії, профспілкових і комсомольських активістів. Очолюють їх члени бюро, завідувачі відділами райкому партії. Така практика дає добрі наслідки. З помітною віддачею, наприклад, попрацювала бригада райкому в колгоспі ім. Свердлова. Вона допомогла парткому поліпшити розстановку комуністів на виробництві, удосконалити організацію соціалістичного змагання. Трудівники району успішно справляються з розв'язанням поставлених завдань. В минулому році колгосп одержав по 42,3 ц, зернових з гектара, виконав план чотирьох років по всіх показниках, а по продажу державі м'яса, яєць, возни достроково завершив п'ятирічний план¹⁶.

Перевірка на місці найбільш повно розкриває справжній стан справ, дозволяє своєчасно побачити і розповсюдити все нове, передове, дає можливість врахувати досвід мас, викрити недоліки і на місці добиватися їх усунення. Перевага цієї форми контролю полягає ще й в тому, що вона допомагає найповніше розкрити сильні і слабкі сторони кадрів.

В загальній системі заходів партійних комітетів республіки по організації виконання директив партії і уряду важлива роль відводиться активізації масового контролю з боку Рад депутатів трудящих, органів народного контролю, профспілкових і комсомольських організацій.

У вересні 1973 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про організаторську роботу Харківського обкому партії по поліпшенню використання резервів виробництва і посилення режиму економії в промисловості і будівництві»¹⁷. Завдання, що випливають з постанови ЦК, були обговорені на пленумах партійних комітетів і зборах первинних парторганізацій, на засіданнях виконкомів і сесіях Рад депутатів трудящих, пленумах обкомів профспілок, зборах комсомольського активу області. На них затвердили заходи по дальшому підвищенню ефективності виробництва, посиленню режиму економії і бережливості, максимальному використанню резервів. На багатьох промислових підприємствах і в будівельних організаціях були створені штаби і пошукові групи, проводилися рейди і огляди по виявленню резервів виробництва. В 1973 р. і першому півріччі 1974 р. від працівників промисловості надійшло більше 87 тис. пропозицій, впровадження яких дозволило, зек-

¹⁵ «Партийная жизнь», 1975, № 2, стор. 17.

¹⁶ «Правда Украины», 28 травня 1975 р.

¹⁷ «Партийная жизнь», 1973 р., № 20, стор. 5.

номити понад 30 тис. т прокату чорних і 1400 т кольорового металу, 235 млн. квт-год. електроенергії, 6,9 тис. т умовного палива. Багато трудових колективів виступили ініціаторами комплексного змагання за поліпшення використання резервів, посилення режиму економії і бережливості в усіх ланках виробництва.

Широка участь трудящих в організації контролю і перевірки виконання яскраво проявляється в діяльності груп і постів народного контролю. У виробничих колективах, організаціях і установах республіки нині діє 254 тис. груп і постів народного контролю, які об'єднують більше 2 млн. чол. Разом з профспілковими активістами, загонами комсомольського «Прожектора» комітети, групи і пости народного контролю приділяють значну увагу повнішому використанню виробничих потужностей, підвищенню продуктивності праці і поліпшенню якості продукції, зміцненню державної дисципліни, борються з фактами безгосподарності і марнотратства. Лише за останні півтора року народні дозорці провели понад 55 тис. різних перевірок, рейдів і оглядів. З метою усунення виявлених ними недоліків приймалися рішення партійних, радянських та інших органів.

Дальшій активізації органів народного контролю, посиленню партійного керівництва ними сприяє постанова ЦК КПРС «Про партійне керівництво органами народного контролю в Латвійській РСР»¹⁸.

Політичним ядром, провідною силою колективу є первинні парторганізації, через які партія здійснює політичну і організаційну роботу, керівництво господарським і культурним будівництвом, виховання трудящих. Боездатність кожної парторганізації, сила впливу на життя і справи колективу, успішна мобілізація трудящих на розв'язання соціально-економічних завдань у великій мірі визначається тим, наскільки вміло вони контролюють і організовують виконання постанов вищестоящих органів і власних рішень, як використовують статутне право контролю діяльності адміністрації.

З метою дальшого підвищення ролі і відповідальності первинних парторганізацій в здійсненні політики партії, посилення їх організаторської і виховної ролі в колективах трудящих XXIV з'їзд КПРС поширив право контролю діяльності адміністрації практично на всі первинні організації. В республіці це право додатково одержали 18 тис. первинних парторганізацій.

Контроль первинної парторганізації відрізняється від контролю вищестоящих органів перш за все тим, що це — контроль знизу, контроль масовий, громадський, в якому широко використовується досвід, знання і здібності усіх комуністів, усього колективу.

Багато цінного в організації контролю і перевірки виконання нагромадила парторганізація Львівського виробничо-технічного об'єднання «Мікроприлад». Партійний комітет, цехові організації глибоко вникають в економіку, продумано будують ідеологічну та організаційно-партійну роботу, підвищують персональну відповідальність комуністів за стан справ в колективі, дотримання вимог Статуту КПРС. Обговорення цих питань на засіданнях парткому, бюро, партійних зборах проходить в дусі високої взаємної вимогливості і партійної принциповості. Прийняті рішення характеризуються конкретністю, обґрунтованістю, своєчасно доводяться до комуністів. В них визначаються строки виконання і особи, що відповідають за цю роботу. Час від часу партком повертається до раніше прийнятих рішень, перевіряє, як вони виконуються. Майже кожне четверте питання, обговорене на засіданнях парткому, розглядається в порядку перевірки виконання.

¹⁸ «Партійная жизнь», 1975 р., № 17, стор. 3.

Партком складає план заходів по виконанню рішень вищестоящих органів і своїх власних, пропозицій і зауважень комуністів. Ці заходи дозволяють будувати роботу з перспективою, виділяти вузлові питання на тривалий період. Об'єднання успішно виконує поставлені завдання, є одним з ініціаторів боротьби за високу якість продукції.

В усіх галузях народного господарства, в кожному районі республіки є чимало партійних організацій, які працюють творчо, вміло мобілізують трудові колективи на успішне розв'язання поставлених завдань. Багато повчального нагромадили партійні організації ударних будов дев'ятої п'ятирічки — стану «3600» заводу «Азовсталь», домни № 9 на «Криворіжсталі», Ладижинської ДРЕС, Білоцерківського комбінату шин і гумово-азбестових виробів та ін. Тут чітко поєднувався контроль з організацією виконання, вміло координувалася організа-торська та політична робота партійних, господарських і громадських організацій. Їх досвід нині використовують багато інших організацій.

Удосконалюючи практику організації контролю і перевірки виконання, партійні організації виробничих колективів зосереджують увагу на розв'язанні таких важливих питань, як підвищення ефективності виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції, проявляють постійну турботу про виховання в трудівників бережливого ставлення до використання сировини і матеріалів.

Дієвою формою партійного впливу на роботу підприємств, колгоспів, установ зарекомендували себе комісії по контролю господарської діяльності адміністрації. В партійних організаціях республіки створено майже 38 тис. таких комісій, до складу яких обрано більше 150 тис. комуністів. Якщо раніше комісії створювалися по окремих напрямках виробничої діяльності, то зараз у сферу контролю їх включаються також соціальні, культурно-побутові питання. Крім постійних комісій, широко практикується створення тимчасових комісій для перевірки окремих ділянок роботи.

Але цілком зрозуміло, що комісії не є якимись самостійними контрольними органами, що існують паралельно з партійними організаціями і незалежно від них. Вони є тільки однією з організаційних форм використання первинною організацією права контролю діяльності адміністрації.

Певний досвід роботи по організації контролю і перевірки виконання нагромадили первинні партійні організації науково-дослідних інститутів, навчальних закладів, лікувальних, культосвітніх та інших установ. Вони значно підвищили вимогливість до працівників за чітке і сумлінне виконання службових обов'язків, стали активніше впливати на добір і розстановку кадрів, контролюють діяльність адміністрації.

Посилився вплив партійних організацій міністерств і відомств республіки, обласних установ на удосконалення стилю управлінської діяльності, створення в усіх ланках його апарату обстановки високої вимогливості і діловитості. Велике значення в справі поліпшення цієї роботи має постанова ЦК КПРС «Про здійснення парткомом Міністерства зв'язку СРСР контролю за роботою апарату по виконанню Директив партії і уряду»¹⁹.

В ході виконання планів і соціалістичних зобов'язань дев'ятої п'ятирічки партійні організації багато зробили по підвищенню ефективності суспільного виробництва, поліпшенню якості роботи, утвердженню справді партійного стилю в усіх сферах діяльності, удосконаленню

¹⁹ «Партийная жизнь», 1974 р., № 23, стор. 4.

практики контролю і організації виконання рішень. Як відзначалося на вересневому (1975 р.) Пленумі ЦК Компартії України, основні економічні, соціально-політичні та ідеологічні завдання, поставлені XXIV з'їздом КПРС, вирішуються в республіці успішно. Динамічно розвивається економіка республіки — складова частина єдиного народногосподарського комплексу країни. Трудящі Української РСР достроково, у вересні цього року, виконали завдання п'ятирічки по зростанню загального обсягу промислового виробництва. За п'ять років випуск промислової продукції зростає на 42% проти 38—41% за Директивами XXIV з'їзду КПРС. З початку п'ятирічки понад план реалізовано продукції на суму 6,5 млрд. крб., близько половини з них — товари народного споживання. Майже чотири п'ятих приросту промислової продукції одержано за рахунок росту продуктивності праці.

Значно зміцнилась матеріально-технічна база сільського господарства, збільшилось виробництво і державні закупки продуктів землеробства і тваринництва. За чотири роки дев'ятої п'ятирічки середньорічна валова продукція сільського господарства зросла порівняно з попереднім п'ятиріччям на 17% і становила майже 22 млрд. крб., збільшилась продаж державі тваринницької продукції: м'яса — на 32%, молока — на 23, яєць — в 1,7 раза. Послідовно здійснюються заходи по підвищенню добробуту трудящих. Реальні доходи в розрахунку на душу населення за п'ятиріччя збільшаться на 20%, середньорічна заробітна плата робітників і службовців — на 16, оплата праці колгоспників — на 21,6%. Виплати і пільги із суспільних фондів споживання зростуть проти 1966—1970 рр. на 42%²⁰. Але партія вимагає не заспокоюватись на досягнутому, критично оцінювати зроблене. «Вся справа в тому, — вказував В. І. Ленін, — щоб не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити неодмінно від легших завдань до трудніших. Без цього ніякий прогрес взагалі неможливий, неможливий і прогрес в соціалістичному будівництві»²¹.

Вся країна готується до XXV з'їзду КПРС, який підведе підсумки титанічної діяльності партії за останні п'ять років, відкриє перспективи дальшого соціально-економічного розвитку нашого суспільства. У промові перед трудящими Бауманського виборчого округу м. Москви Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев відзначив: «Можна з впевненістю сказати, що наступний з'їзд накреслить нові рубежі на шляху до великої мети, за які бореться наша партія, досягненню яких ми віддаємо всі свої сили»²².

Продовжуючи славну традицію радянського народу — зустрічати з'їзди Комуністичної партії новими трудовими звершеннями, трудівники міста і села республіки прийняли підвищені соціалістичні зобов'язання, вишукують додаткові резерви виробництва, борються за поліпшення якості продукції, підвищення продуктивності праці. Цій меті підпорядкована вся організаторська і політична робота партійних організацій.

²⁰ «Радянська Україна», 1, 2 жовтня, 4 грудня 1975 р.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 187.

²² «Коммунист», 1975 р., № 9, стор. 12.

Методологія та методика історичних досліджень

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ

КЛАСОВИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ — ОСНОВНА ВИМОГА ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Арсенал пізнавальних засобів марксистсько-ленінської історичної науки великий, але найважливіше місце серед них займає метод класового аналізу явищ і процесів суспільного життя. Він поряд з іншими методами і принципами марксистсько-ленінської теорії пізнання є керівним орієнтиром в усвідомленні соціальних процесів, які відбуваються в житті, у безперервному русі і зміні реальної історії людства.

У працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна метод класового аналізу явищ суспільного життя розглядається як найважливіший засіб історичного пізнання. В. І. Ленін вважав, що класовий аналіз процесів історичного розвитку дає змогу визначити позиції, інтереси і взаємовідносини між різними суспільними класами, зрозуміти глибинні тенденції і логіку розвитку подій¹, з'ясувати, яка саме соціально-економічна формація визначає необхідність даного ряду фактів². «Головне в ленінському підході до суспільних явищ і процесів,— зазначалося в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна,— органічна єдність наукової об'єктивності і принципової оцінки їх з позицій робітничого класу»³.

Класики марксизму-ленінізму розробили основи пізнання історичної дійсності з допомогою класового аналізу джерел та літератури. Як відомо, письмові документи, в яких зафіксовано різні факти або відомості про них, виникли уже в класовому суспільстві і завжди мали класовий характер. Це ж, безумовно, стосується і оцінок, характеристики і відбору фактів, які містяться в них.

Класова суть і спрямованість документів диктують необхідність інтерпретації, аналізу і оцінки фактів з класово-партійних позицій. В. І. Ленін вказував, що ключ до розуміння історичних подій полягає в умінні застосовувати «...на практиці матеріалістичний аналіз і матеріалістичну оцінку *всіх* сторін діяльності і життя *всіх* класів, верств і груп населення»⁴.

Кожний клас ставить перед собою певні соціально-політичні завдання. І в світлі цих завдань у документах висуваються на перший план як головні ті або інші соціальні явища, характери, типи. Вважаючи головними певні фактори, автор документа засуджує або пропагує деякі явища, розмірковує над ними, висловлює своє ставлення до дійсності. Отже, печать класовості характерна для кожного історичного джерела.

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 95—98.

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 389—390.

³ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 5.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 65.

Не завжди історичний факт, зафіксований у джерелах (документах), є достовірним, науковим, і не в кожному джерелі життя відображено адекватно дійсності. На відміну від апологетів імперіалізму марксистсько-ленінці завжди акцентують свою увагу на відмінності в об'єктивно-пізнавальній значущості фактів, що містяться в документах реакційних класів і класів передових, революційних.

Класова спрямованість документів знижує їх об'єктивно-пізнавальну функцію у тому разі, якщо вона відбиває світогляд реакційних, експлуататорських класів. Навпаки, послідовна партійність представників революційних класів, що відображають інтереси переважної більшості трудящих, сприяє об'єктивному показу дійсності в їх документах. Найбільш близькими, або, за визначенням В. І. Леніна, аутентичними до дійсності, а, отже, й до об'єктивної істини, є ті документи, в яких відображено світогляд передового, революційного класу.

Життя ставить перед істориками нові і дедалі складніші завдання. Їх вирішення багато в чому залежить від того, якою мірою вчений оволодів ленінським методом дослідження складних питань суспільно-політичного розвитку, відображених у джерелах, створених представниками різних класів і соціальних груп, різних політичних партій.

Класовий аналіз джерел вимагає від історика глибокого проникнення у їх суть, з'ясування їх класової спрямованості, умов і обставин виникнення.

В опублікованих історичних дослідженнях, а також у дисертаціях часто зустрічається фраза, яка стала певною мірою своєрідним стереотипом: «документи говорять» або «документи свідчать» з глухим посиленням на газету, журнал, архівну справу тощо. При такому методі підходу до джерел не розкриваються принципово важливі положення: що це за матеріал, наскільки об'єктивно відображена в ньому реальна дійсність.

В. І. Ленін, користуючись різними джерелами, завжди прагнув якомога повніше дослідити найважливіші риси того чи іншого соціального явища, політичної партії, діячів і осіб — дійсних або можливих авторів даного джерела. Так, вивчаючи соціально-економічний розвиток Росії пореформеної доби, Володимир Ілліч використовував, як правило, дані буржуазної і земської статистики, які часто були неточними, а інколи й спеціально фальсифікованими. Тому В. І. Леніну довелося здійснити величезну наукову і суто технічну підготовчу роботу, зокрема самому складати окремі зведення і таблиці, вносити зміни в підсумкові дані тощо. І тут доцільно сказати й про такі факти. Згадуючи про дослідження аграрного «проекту 104-х», внесеного селянами до Державної думи, Володимир Ілліч зазначав, що насамперед він «...вивчав спеціально підписи під цим проектом, докладно знайомився з думками депутатів і з тим, до якого класу вони належать, наскільки їх можна назвати селянами»⁵.

Метод класового аналізу історичних джерел висуває ряд об'єктивно-наукових вимог.

1. Історик-марксист повинен робити висновки і узагальнення на основі даних лише тих джерел, позиції автора яких йому добре відомі. У працях «Руки геть!», «Мова цифр», «Статистика і соціологія», «Про стан справ у партії», «Прийоми боротьби буржуазної інтелігенції проти робітників», «Пам'яті графа Гейдена» та ін. В. І. Ленін показав зразки класово-критичного підходу до джерел, з'ясування відповідності оцінки факту в буржуазному джерелі його справжньому історичному

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 399.

значенню. Володимир Ілліч послідовно і рішуче протиставляв діалектичний метод класового аналізу догматичному підходу до аналізу класових взаємовідносин, показуючи соціальну природу догматизму, його нездатність відрізнити суттєве від другорядного, цінні факти від фактів, які не мають пізнавального значення.

Небезпека поверхового або навіть перекошеного відображення і витлумачення складного явища завжди підстерігає історика, який прийме його видимість, зовнішню сторону за сутність. У буржуазній історичній науці саме такий підхід використовується в певних класово-економічних цілях. З метою обґрунтування своїх позицій буржуазні вчені переносять центр уваги з важливих фактів на другорядні, перекошують суть справи і ніколи не визнають тенденційності свого методу. Викриваючи різні способи пропаганди капіталістичного ладу буржуазними вченими і публіцистами, В. І. Ленін писав, що вони «...виступають захисниками імперіалізму звичайно в трохи прикритій формі, затушовуючи повне панування імперіалізму і його глибокі корені, стараючись висунути на перший план деталі й другорядні подробиці, силкуючись відвернути увагу від істотного...»⁶.

У своїх працях В. І. Ленін рішуче засуджував такі характеристики, в яких змішуються суттєві і несуттєві факти, дослідження кардинальних питань і процесів підміняється описом поверхових явищ, другорядне вип'ячується, а дійсно важливе і принципове — принижується. Він неодноразово вказував, що в документах експлуататорських класів справжні факти часто спотворюються, і правду можна побачити лише між рядками. Так, у статті «Боротьба з голодуючими» Володимир Ілліч зупинився на циркулярі міністра внутрішніх справ губернаторам губерній, що охоплені голодом, від 17 серпня 1901 р., в якому багато місця відведено «підкуванню» уряду про голодуючих, організації продовольчих установ, їх діяльності тощо. Однак насправді, як переконливо показав В. І. Ленін, у циркулярі піднімаються на шит дрібні і другорядні заходи, а в цілому він на $\frac{9}{10}$ служить одній меті — відібрати шматок хліба у голодуючих, урізати вп'ятеро розмір допомоги, заборонити усім, крім поліцейських чинів, мати контакти з умираючими від голоду⁷.

Яскравим прикладом ретельного вивчення документа, в процесі якого показується справжня суть явищ і подій та переконливо розвінчується оцінка їх автором джерела, може служити аналіз В. І. Леніним «Тимчасових правил про участь населення потерпілих від неврожаю місцевостей у роботах, що проводяться за розпорядженням відомств шляхів та земельних справ і державного майна», затверджених царським урядом 15 вересня 1901 р. Проаналізувавши всі пункти цього документа, В. І. Ленін викрив реакційну суть заходів уряду щодо селянства⁸. У статті «Каторжні правила і каторжний вирок» Володимир Ілліч зробив класовий аналіз «Обвинувального акту» в справі про травневі заворушення на Обуховському заводі. Він, зокрема, писав з приводу «Обвинувального акту», сфабрикованого в поліцейських катівнях: «Судом прикрили другий (після побоїща) акт політичної помсти. І підло прикрили: про політику згадали для збільшення провини, але політичної обстановки всієї події роз'яснити не дозволили. Судили як карних за 263 статтю Уложення, тобто за «явне проти властей, урядом настановлених, повстання» і притому повстання, вчинене людьми озброєними(?). Обвинувачення було підтасоване:

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 382—383.

⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 271—272.

⁸ Див. там же, стор. 277—282.

поліція наказала суддям розглядати лише одну сторону справи»⁹. Таким чином, у цьому документі перевернутий шлях постановки акцентів. На перший план висунуто зовсім не те, що було суттю справи. Наведемо ще один приклад. В. І. Ленін дуже уважно стежив за діяльністю Рад робітничих і солдатських депутатів, в яких він ще в період першої російської революції зумів побачити зародок принципово нового за своєю класовою природою типу державної влади. Завдяки принципу класового підходу до дослідження питань, зв'язаних з виникненням Рад, Володимир Ілліч відокремив суттєве від другорядного, об'єктивне від суб'єктивного в природі цієї народженої в результаті революційної творчості мас організації. Він чітко розмежував угодівську політику есеро-меншовицького керівництва Рад і саму суть цих органів влади революційного народу.

Встановлення суттєвого в фактах, явищах, процесах, відображення у документах,— це і є об'єктивне відтворення життя.

2. Дуже важливою в методології вивчення фактів, взятих з різних джерел, є вимога оцінювати діяльність установ, організацій або окремих діячів не за їх заявами і деклараціями, а за результатами конкретної роботи і поведінки. Принцип комуністичної партійності вимагає, щоб кожне положення, кожний факт розглядалися тільки історично, тільки у зв'язку з іншими, тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії¹⁰. Саме історичний досвід і конкретні справи авторів документів є надійним критерієм перевірки широти їх слів.

В. І. Ленін вимагав завжди розкривати класову суть документів експлуататорських класів та їх представників, якими б гучними фразами і заявами вона не була завуальована. Так, документи минулих століть часто-густо рясніють фразами про благо народу, прагнення панівних класів поліпшити становище широких народних мас тощо, однак ці обіцянки залишалися на папері. Зокрема, Катерина II, яка жорстоко придушувала селянські виступи, в своїх письмових урочистих зверненнях до підданих використовувала стиль стародавнього класицизму, щоб замаскувати жорстоку кріпосницьку сутність усіх заходів уряду. Наприклад, в її офіційних документах російські солдати порівнювалися з непереможними римськими воїнами і синами Марса, судді ставали слугами богині Феміди, селяни зображувалися мирними хліборобами, які спокійно обробляють свої щедри ниви. Багато гучних фраз міститься і в наказі Катерини II Уложеній комісії від 1767 р. Недаремно О. І. Герцен писав «про чорнильне кокетство» Катерини II із західноєвропейськими просвітителами, в яких вона запозичила окремі положення, щоб завуальовати справжню суть своїх поглядів.

Автори маніфесту 1861 р. про «визволення селян» також з допомогою пишних фраз і посилань на «священне писання» намагалися показати заходи царського уряду щодо скасування кріпосного права в Росії як дії, що відповідали інтересам народних мас.

Особливо актуальною є проблема аналізу джерел періоду імперіалізму. Для того, щоб буржуазна фраза не ввела в оману історика, він завжди повинен чітко визначити, що є декларацією, а що — суттю. В. І. Ленін щодо цього писав: «Не вірте фразам, подивіться краще, кому вигідно»¹¹. Він також указував, що буржуазні уряди, буржуазні та опортуністичні партії готові взяти будь-яку назву, затвердити будь-яку «ліву» резолюцію, висунути будь-який «демократичний» і

⁹ Там же, стор. 281.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 315.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 60.

навіть «соціалістичний» лозунг з метою обману мас і збереження своєї влади. Враховуючи досвід класової боротьби в Росії та інших країнах, Володимир Ілліч учив судити про класи, політичні партії, групи, організації та їх діячів не по тому, що вони самі про себе говорять та пишуть, а по тому, що вони роблять, по їх поведінці. Так, критично аналізуючи документи буржуазних і псевдосоціалістичних партій та їх лідерів, В. І. Ленін писав: «Хто розв'яже наш спір? Посилання на кадетські заяви? Але я не вірю в політиці на слово. Кадетські діла? Так, цьому критерію я вірю»¹².

Про те, як всупереч документу марксистська критика може встановлювати справжні факти, відкидати елементи суб'єктивно-класової їх оцінки і судити про установи та людей не за їх словами, а за характером діяльності, переконливо свідчить критичний аналіз В. І. Леніним некролога про графа Гейдена, вміщеного 19 червня 1907 р. у газеті «Товарищ». Володимир Ілліч поставив у своїй статті питання: «Що характерне, що типове для політичної діяльності Гейдена?» і сам, відповідаючи на нього, показав, яким чином цей «освічений контрреволюційний поміщик умів тонко й хитро захищати інтереси свого класу, спритно прикривав флером благородних слів і зовнішнього джентльменства корисливі прагнення й хижі апетити кріпосників...»¹³. Згадаймо й вказівку В. І. Леніна про те, «...з яких ознак судити нам про реальні «помисли і почуття» реальних осіб. Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: дії цих осіб,— а через те, що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: *суспільні дії* осіб, тобто *соціальні факти*»¹⁴.

У статті «Про стан справ у партії» В. І. Ленін писав: «Якщо Мартов та інші голосівці нібито «спорять» у «Голосе» з ліквідаторами в Росії, оголошуючи їх вчинки «легковажністю»... і в той же час цілком працюють разом з ними, рука в руку... створюють окрему фракцію за кордоном для боротьби з партією і для підтримки ворогів партії, панів Потресових, то перед нами лише один з багатьох проявів політичного лицемірства. Ні одна політично мисляча людина не скаже, ніби п. Мілюков всерйоз бореться з віхівцями, коли він «спорить» з ними, оголошує їх «легковажними» і в той же час працює політично рука в руку з ними. Всякий визнає, що п. Мілюков доводить цим своє лицемірство, аж ніяк не спростовуючи факту його політичної солідарності з віхівцями. Ні одна політично мисляча людина не скаже, ніби п. Столипін і його уряд всерйоз бореться з чорною сотнею, коли він «спорить» з нею (в «России»), обвинувачує її в «легковажності», але в той же час працює рука в руку з нею. Всякий визнає, що п. Столипін і царський уряд доводять цим лише своє лицемірство, аж ніяк не спростовуючи факту їх політичної солідарності з Пурішкевичами»¹⁵.

З класових позицій В. І. Ленін учив визначати соціальні типи, викривати їх лицемірство. У статті «Пам'яті графа Гейдена» він, зокрема, писав про публіцистів «Товарища», які намагалися показати себе такими, що стоять над класами і партіями, що піднялися до «загальнолюдської точки зору»: «Помиляєтесь, вельмишановні. Ця точка зору не загальнолюдська, а загальнохолопська. Раб, який усвідомлює своє рабське становище і бореться проти нього, є революціонер. Раб, який не усвідомлює свого рабства і життя в мовчазному, несвідомому і безсловесному рабському житті, є просто раб. Раб, у якого слинка

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 284.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 41.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 394.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 43—44.

тече, коли він самовдоволено описує принади рабського життя і захоплюється добрим і хорошим паном, є холоп, хам. От ви саме такі хами, панове з «Товарища»... Ви не розумієте того, що, замість того, щоб перетворювати раба в ревлюціонера, ви перетворюєте рабів у холопів. Ваші слова про свободу і демократію — напускний лоск, заучені фрази, модне базікання або лицемірство»¹⁶.

У 1919 р. В. І. Ленін ознайомився з книжками меншовиків та есерів — залятих ворогів Радянської влади і написав коротку рецензію на них під назвою «У лакейській». У ній він дав неперевершений зразок аналізу поняття «соціальний тип». Ось як, наприклад, Володимир Ілліч описує соціальний тип лакея та його характерні риси: «Властива лакейському становищу необхідність поєднувати дуже помірну дозу народолюбства з дуже високою дозою слухняності й обстоювання інтересів пана неминуче породжує характерне для лакея, як соціального типу, лицемірство. Справа тут саме в соціальному типі, а не у властивостях окремих осіб. Лакей може бути якнайчеснішою людиною, зразковим членом своєї сім'ї, прекрасним громадянином, але він неминуче засуджений на те, щоб лицемірити, оскільки основною рисою його професії є поєднання інтересів пана, якому він «зобов'язався» служити «вірою і правдою», з інтересами того середовища, з якого рекрутуються слуги»¹⁷.

Ленінське визначення соціальних типів допомагає радянським історикам викривати лицемірство в політиці. Розходження між словом і ділом особливо часто проявляється в жонгливанні «гучними фразами», «великими» словами, які не відповідають дійсному стану речей, в навмисній підміні одного поняття іншим. У статті «Великий почин», викриваючи фразерство Каутського, меншовиків та есерів, В. І. Ленін писав: «Менше базікання про «трудову демократію», про «свободу, рівність, братерство», про «народовладдя» і тому подібне: свідомий робітник і селянин наших днів у цих надутих фразах так само легко відрізняє шахрайство буржуазного інтелігента, як інша досвідчена в житті людина, дивлячись на бездоганно «гладеньку» фізіономію й зовнішність «блаародного чеаека», одразу і безпомилково визначає: «Напевне, шахрай»¹⁸.

3. З позицій класового аналізу слід розглядати й деякі сторони філолого-лінгвістичної критики джерел. В. І. Ленін неодноразово показував, як точність вислову впливає на політичний смисл думки. Будь-яке софістичне перекинування понять, навмисна складність мови, стилістичні хитрощі представників експлуататорських класів мають на меті маскування їх справжніх переконань, вуалювання дійсності. Якщо говорити про філологічний аналіз документів з позицій оцінки їх класовості, необхідно, насамперед, звернутися до проблеми поняття і слова.

Смислове значення слова в процесі його вживання може змінюватися, набуваючи того чи іншого аспекту. Марксистсько-ленінська наука показала, внаслідок чого поняття і слова можуть відображати як істину, так і неправду, а гнучкість понять та їх словесного оформлення призводить до схоластики і софістики, коли це вигідно реакційним класам. Буржуазні автори намагаються використати мову в своїх інтересах, нав'язати особливий лексикон, особливі терміни, застосовувати до певного об'єктивно прогресивного явища незастосовні слова і вислови. Завдання вченого-марксиста у такому разі полягає у розкритті

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 39.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 131.

¹⁸ Там же, стор. 21—22.

класової суті понять, в очищенні фактів від визначень, що перекидають їх політичний зміст, спотворюють істину.

У працях В. І. Леніна є блискучі характеристики ставлення до російської мови представників різних класів і політичних напрямів, особливостей фразеології кожного з них, показано, що підбір мовного матеріалу і літературна манера автора зумовлюються напрямом його політичного мислення. Так, у статті «Самодержавство вагається...», написаній з приводу видання царського маніфесту від 26 лютого 1903 р., він дотепно викрив казенну недорікуватість: «Цар підтверджує свою священну обітницю берегти вікові підвалини російської держави. У перекладі з казенної на російську мову це значить: берегти самодержавство»¹⁹.

У поліцейських документах соціальні і національно-визвольні рухи народних мас зневажливо називаються «заворушеннями», «розбоями», «грабежами», а їх керівники — «злодіями», «розбійниками». 1906 р. кадетський професор Кізеветтер під час виборчої кампанії до Державної думи «глибокодумно роз'яснював» своїм виборцям, що слово «диктатура» означає «посилену охорону», «принади» якої вже відчув російський народ. На це В. І. Ленін цілком резонно зазначив, що Кізеветтер навіть забув латинь, яку вивчав у гімназії, щоб тільки задурманими свідомість робітників.

У 1913 р. В. І. Ленін, оцінюючи стиль рішень чергової наради кадетів, писав: «Мова заплутана так, як клубок ниток, з яким давно гралося котеня»²⁰. Ця нарада, вказував Володимир Ілліч, «...наче навмисне сформулювала свої положення найбільш незрозумілою мовою»²¹. Такі само мова і стиль притаманні опортуністам, представникам угодівських партій, які інколи виступали під виглядом марксистів. «Панове герої фрази! панове рицарі революційної балаканини!» — називав В. І. Ленін меншовиків та есерів²². У статті «Сердита розгубленість» він писав: «Любов меншовиків до загальних фраз, ухиляння від конкретного викладу питання. — це — суто інтелігентська риса. Вона в корені своєму чужа пролетаріатові і шкідлива з точки зору пролетаріату»²³.

Гранична ясність думки, простота і чіткість, політична загостреність і жвавість викладу — такий літературний стиль виступів більшовиків-ленінців перед народними масами, а також пам'яток їх суспільно-політичної думки: статей, програм, рішень, листівок, мемуарів тощо. Візьмемо, наприклад, кілька листівок періоду бурхливого 1905 р. Ось що писали есери у прокламації «До всього робочого народу. Про те, що вимагати робітникам і трудовому селянству», випущеній у грудні 1905 р., коли барикади московських дружинників були залиті кров'ю, а робітники потребували конкретних лозунгів і конкретних завдань: «Царство праці, знань і братерства саме не прийде — його необхідно завоювати і влаштувати. Щоб робочий народ — трудове селянство і міський пролетаріат — здобув повну перемогу над своїми гнобителями — поміщиками, куркулями, глиталями, фабрикантами і заводчиками — і встановив царство праці і трудящих (соціалізм) на місці сучасного панування багатіїв і білоручок, — для цього необхідно йому мати вільний час і бути сповна забезпеченим в задоволенні своїх найсуттєвіших потреб... Тоді він швидше розвинеться і розумово і міцно

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 119.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 352.

²¹ Там же, стор. 359.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 227.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 166.

об'єднається для остаточної перемоги над тими, хто створює свої багатства, своє щастя з поту і крові його...

Робочий народ! Вічні трудівники! Об'єднуйтеся під прапором нашої партії, партії соціалістів-революціонерів, яка кличе всіх трудящих до політичної і соціальної революції — до завоювання повного народовладдя і соціалізації землі, щоб потім прагнути і прийти в царство праці, знань, братерства і свободи, в царство соціалізму»²⁴.

Порівняємо текст цієї листівки з листівками харківських більшовиків. Наприклад, в одній з них під назвою «Завдання робітничого класу», випущеній у березні 1905 р., говорилося: «Насамперед, нам необхідно скинути нинішній уряд, над яким тяжіє кров і прокляття народу... Наше найближче завдання: повалення самодержавства, політична свобода, 8-годинний робочий день, поліпшення становища робітників, підвищення заробітної плати; наша кінцева мета: повне визволення робітничого класу від гніту капіталу. Засобом для цього є збройне повстання. Ми звертаємося до всіх робітників з палким закликком — організуйтеся, товариші, запасайтесь зброєю, приєднуйтеся до соціал-демократичної партії робітників»²⁵.

У першотравневій листівці Бюро комітетів більшості і редакції газети «Вперед», перевиданій Луганською організацією РСДРП наприкінці квітня 1905 р. під назвою «Перше травня», писалося: «До зброї закликає російський народ робітнича партія і вказує йому шлях, яким він повинен йти до свободи і світла. Зі зброєю в руках він повинен підтримати ті вимоги, які вона написала на своєму прапорі: припинення війни, громадянська свобода, народний уряд, 8-годинний робочий день. Збройним повстанням повинен завоювати російський народ своє право»²⁶.

Отже, заплутаному, претензійно-пишномовному, крикливо-напушеному, дзвінкому, але пустому, абстрактному, незрозумілому і беззмістовному літературному стилю ворогів марксизму протиставлявся ясний, конкретний, чіткий стиль більшовицької публіцистики.

Оскільки окремі соціальні групи і класи використовували народну мову в своїх класових інтересах, філологічний аналіз джерел дає змогу встановити походження окремих анонімних документів, класову приналежність їх авторів і організацій.

Нині в США, Англії і ФРН стала модною одна з течій сучасного буржуазного ідеалізму — філософська семантика. Її представники заявляють, що такі загальні поняття, як «капіталізм», «клас», «нація», «прогрес», «демократія», — це нібито пусті, безглузді слова, які вживаються лише через недосконалість мови і не відображають реальної дійсності, а являють собою суто абстрактні конструкції. За прикладом семантичних ідеалістів термінологічними вправами починають займатися політики і дипломати капіталістичних країн.

Намагаючись завуалювати той реальний факт, що буржуазна держава захищає інтереси панівного класу, а не всього антагоністичного суспільства в цілому, буржуазні вчені і політики вишуковують нові слова і терміни. Так, для маскуванню експлуататорської суті капіталізму його почали називати «економічним гуманізмом», «вільним світом» «західною демократією»; термін «клас» замінюється словом «еліта» колоніальний грабіж — «допомога», нелюдська експлуатація трудящих у колоніальних країнах — «цивілізація». Тому обов'язок дослід

²⁴ ЦДІА УРСР, колекція листівок, № 838 (2), оп. 202.

²⁵ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905-1907 гг.), К., 1955, док. № 23, стор. 91.

²⁶ Там же, док. № 38, стор. 126.

ника-марксиста — не механічно відтворювати в своїх працях терміни, взяті з джерел, а відкидати елементи їх суб'єктивно-класової оцінки. Критикуючи російських махістів, В. І. Ленін зазначав, що вони «про-читають Оствальда, повірять Оствальдові, перекажуть Оствальда, на-звуть це марксизмом. Прочитають Маха, повірять Махові, перекажуть Маха, назвуть це марксизмом. Прочитають Пуанкаре, повірять Пуан-каре, перекажуть Пуанкаре, назвуть це марксизмом»²⁷.

Складність структури соціально-економічних і політичних процесів нового часу зумовлює необхідність класового аналізу та попередньої критичної перевірки всіх джерел з певного питання. Кожне окреме джерело і навіть певна їх сума, взяті ізольовано від інших, можуть привести дослідника до суб'єктивного трактування фактів. Надійність того чи іншого твердження часто перевіряється великою кількістю фактів, що підтверджують або спростовують його. В. І. Ленін, підкреслюючи діалектику суб'єктивного та об'єктивного, писав у «Філо-софських зошитах»: «Людські поняття суб'єктивні в своїй абстракт-ності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі»²⁸.

Історичні джерела, які «суб'єктивні в своїй абстрактності, відірва-ності», у масі, системі, синтезі, дають нам, на кожному даному етапі розвитку науки, об'єктивні знання про минуле і сучасне. Все це ста-вить на порядок денний проблему синтезування відомостей, що мі-стяться в різних джерелах інформації, і висуває перед історичною на-укою нові складні питання інтегрального підходу до джерел, щоб одержати можливість науково-об'єктивного вивчення процесів сус-пільно-економічного розвитку, його прогнозування на основі принципу історизму.

Ленінські положення про класово-партійний аналіз джерел і за-фіксованих у них даних є дуже актуальними нині, в обстановці гострої ідеологічної боротьби між світом соціалізму та капіталізму. На цьому ще раз наголошується у важливих партійних документах, зокрема по-станові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», а також у постановах, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна і 50-річчю утворення СРСР.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, стор. 336.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 29, стор. 176.

До Міжнародного року жінки

М. В. КОВАЛЬ

ПОДВИГ ЖІНОК РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ (1941—1945 рр.)

Урочисте святкування в травні цього року 30-річчя всесвітньо-історичної перемоги СРСР та його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні з новою силою підкреслило велич безприкладного подвигу нашого народу, який, спираючись на незрівнянні переваги радянського суспільного і державного ладу, на соціалістичну економіку, у тривалій, кровопролитній війні розгромив ударні сили світової реакції — фашистську Німеччину та її сателітів.

Величезну роль у досягненні перемоги над ворогом відіграло славне радянське жіноцтво. Як говорив М. І. Калінін, наші жінки виявили в період війни «громадянську доблесть, витримку під час втратилюбимих та ентузіазм у боротьбі з такою силою і... величністю, які піколи не спостерігалися в минулому»¹. Запорукою ратного і трудового героїзму мільйонів дочок Радянської Вітчизни були перемога соціалізму й успішне розв'язання в СРСР одного з найскладніших завдань соціалістичної революції — розкріпачення жіноцтва і всемірне його залучення до суспільної і державної діяльності.

З перших і до останніх днів Великої Вітчизняної війни десятки мільйонів жінок багатонаціональної Країни Рад брали участь у численних патріотичних рухах, спрямованих на всебічне посилення Збройних Сил СРСР та підвищення їх боєздатності, подавали величезну морально-політичну підтримку воїнам діючої армії.

У цей час для серця кожної радянської людини з особливою актуальністю звучали безсмертні лєнінські слова про те, що «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії...»² Недаремно в резолюції мітингу патріоток, що відбувся в Києві у серпні 1941 р., зазначалося: «Знаючи, що в тилу іде напружена робота всіх без винятку патріотів і патріоток для забезпечення перемоги над ворогом, Червона Армія битиме фашистських звірів з дедалі міцнішою силою...»³

Уже з кінця червня 1941 р. в країні розгорнувся найбільший за кількістю учасників рух за створення з індивідуальних і колективних грошових внесків фонду оборони, метою якого було забезпечення додаткового фінансування на будівництво для Червоної Армії танків, літаків, гармат тощо. У багатьох випадках ініціаторами збирання коштів виступали робітниця, домогосподарки, пенсіонерки. Вони жертвували свої заощадження, облігації державних позик, частину зарплати. Так, прагнучи внести і свій вклад у зміцнення Червоної Армії, 130 домогосподарок звернулися до дирекції заводу ім. Серго Орджонікідзе (Донбас) з проханням надати їм роботу. У перший же день жінки від-

¹ М. І. Калінін. Про комуністичне виховання, К., 1955, стор. 230.

² В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 317.

³ «Комуніст», 18 серпня 1941 р.

вантажили 18 вагонів сировини з доменного цеху, а свій заробіток — 1500 крб. — перерахували у фонд оборони⁴.

Масового характеру набула передача патріотками для потреб оборони особистих коштовностей. «Для чого нам тепер ці речі, коли країні потрібні гармати, снаряди, танки?» — говорили вони. Подекуди жінки жертвували дорогі для них сімейні реліквії безпосередньо на антифашистських мітингах і зборах. Під час мітингу в Києві робітниця П'яткіна здала до президії золотий годинник. На іншому мітингу 74-річна домогосподарка П. М. Берьозкіна віддала такі золоті речі: годинник, обручку, ланцюжок, кулон з алмазом та ін.⁵ Завдяки благородному патріотичному рухові фонд оборони в республіці, який тільки грішми налічував майже 1 млрд. крб., став важливим додатком до державних оборонних асигнувань.

Велике значення для посилення боротьби з ворогом мало також збирання металевого брухту, який ішов на потреби воєнної промисловості. Особливо поширився цей патріотичний рух після того, як 14 липня 1941 р. дружини інженерно-технічних працівників Миколаєва звернулися через обласну газету «Южная правда» до громадськості з закликом: «Дамо промисловості нові тисячі тонн металу!» Під керівництвом партійних, профспілкових і комсомольських організацій десятки тисяч патріоток влаштовували з цією метою суботники, недільники, рейди. За роки війни лише по 11 областях — Запорізькій, Харківській, Київській, Сталінській (нині — Донецькій), Одеській, Кам'янець-Подільській (нині — Хмельницькій), Дніпропетровській, Ворошиловградській, Полтавській, Вінницькій та Сумській — було, за неповними даними, зібрано більш як 1 млн. т металобрухту⁶.

З ініціативи жінок повсюдно в країні виник й інший чудовий народний почин, що незабаром переріс у патріотичний рух: створення продовольчого фонду Червоної Армії. Так, у середині серпня 1941 р. 26 домогосподарок Жовтневого району м. Харкова зобов'язалися на свій кошт відгодувати 10 поросят і передати їх військовим частинам⁷. У 1941 і 1943—1945 рр. в УРСР не було такого колгоспу або радгоспу, де б жінки не здавали для потреб Червоної Армії продуктів з громадських і власних запасів. Вони робили понадпланові посіви, вирощували громадську худобу в особистому господарстві і т. ін. Загалом за роки війни у республіці було здано за держпоставками і в фонд Червоної Армії понад 1 млрд. пудів зерна, близько 4 млн. центнерів м'яса, 40 млн. центнерів картоплі, 10 млн. центнерів овочів та багато інших продуктів⁸.

На знак всенародної любові до Червоної Армії мільйони жінок надсилали для воїнів-фронтовиків подарунки. Так, завідувача дитячим садком однієї із шахт м. Чистякового І. Яйленко надіслала на фронт посилку з листом, у якому писала: «Хто б не отримав цю посилку, чи брат мій, чи син, чи незнайомий боець, — для мене всі ви дорогі. Прошу Вас, товаришу боець, бийте фашистів, бийте так, щоб вони більше не ожили...» Незабаром вона отримала відповідь. «Ми всі, — писав за дорученням своїх товаришів червоноармієць Б. Стеценко, — зворушені до глибини душі Вашим піклуванням про бійців. Наша Червона Армія,

⁴ «Красное знамя» (Харків), 5 серпня 1941 р.

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 208, арк. 43—44.

⁶ Там же, ф. 7, оп. 3, спр. 1378, арк. 2, 3, 6—7, 8, 15, 17, 21, 70—72; оп. 10, спр. 93, арк. 57; оп. 16, спр. 80, арк. 99.

⁷ «Соціалістична Харківщина», 17 серпня 1941 р.

⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 3, К., 1975, стор. 411.

що має такий міцний тил,— непереможна»⁹. Особливо багато надходило подарунків і листів фронтовикам у період визволення України від фашистських загарбників. У 1944 р. жінки тільки Харківської, Київської, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Дрогобицької, Кіровоградської, Полтавської, Чернігівської та Сумської областей надіслали на фронт майже 550 т таких посилок¹⁰.

З осені 1941 р. у вільний від роботи час жінки шили для фронтовиків білизну, теплі речі, в'язали шкарпетки, рукавиці тощо. З ініціативи трудівниць Донецької та Полтавської областей в УРСР утворювалися жіночі бригади для пошиття і лагодження одягу, зокрема теплого. На березень 1942 р. по 7 лівобережних областях на фронт було загалом передано 328 тис. одиниць теплих речей¹¹. У 1944—1945 рр. жінки України взяли участь у лагодженні та пранні теплого одягу бійців та офіцерів. Партійні, радянські та громадські організації залучили до цієї благородної справи 352 тис. трудівниць, які підготували для діючої армії 7354 тис. одиниць обмундирування¹². Прагнути полегшити побут фронтовиків, жінки на особисті кошти і у власних домівках влаштовували поблизу прифронтової смуги громадські пункти по обслуговуванню воїнів, лазні, пральні, перукарні, майстерні лагодження взуття і навіть будинки відпочинку.

Важливою формою допомоги радянського жіноцтва фронтові було масове шефство над військовими госпіталями і пораненими воїнами. Тільки завдяки цьому за складних умов воєнного часу військово-санітарні органи змогли забезпечити безперебійну діяльність на території УРСР 422 госпіталів на 184 тис. ліжок¹³. Патріотки вникали в усі питання, пов'язані з розміщенням і роботою госпіталів. Не шкодуючи сил і коштів, вони брали найактивнішу участь у транспортуванні поранених, догляді за ними, організації харчування, розваг, у пранні й лагодженні білизни, прибиранні та ремонті приміщень. Лише в 1943—1945 рр. трудящими, насамперед жінками, було передано військовим госпіталям багато продовольства, 540 тис. предметів меблів, одягу, білизни, посуду тощо, на кілька мільйонів карбованців речових подарунків, близько 45 млн. крб. на ремонт приміщень, майже півмільйона пар випраної натільної білизни¹⁴.

Близько 380 тис. жінок міст і сіл республіки включились у добровільний рух за здачу крові для використання її в польових та евакуаційних госпіталях. Окремі патріотки здавали кров багато разів. Харків'янка Торопогрицька, наприклад, здала загалом 45 л крові, жителька Ворошиловграда Федорова — 36 л, а киянка Є. Харчук — 6,5 л крові. Спільну думку жінок-донорів висловила патріотка з Житомира Н. Веселова, яка у листі, прикріпленому до банки з власною кров'ю, писала: «Моя допомога невелика, та я не одна, нас багато. Ми, дівчата, віддаємо свою кров, щоб ви швидше одужали. Бийте ворога, здоровими повертайтеся!»¹⁵

⁹ «Чорноморська комуна» (Одеса), 29 серпня 1941 р.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 658, арк. 192; оп. 14, спр. 953, арк. 73; спр. 949, арк. 40; ф. 7, оп. 3, спр. 1280, арк. 182; оп. 10, спр. 80, арк. 201; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 3, стор. 68.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 32, арк. 13; спр. 150, арк. 5, 8; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 380, арк. 5.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 1027, арк. 3.

¹³ Там же, спр. 32, арк. 13; спр. 1838, арк. 150.

¹⁴ Там же, спр. 1015, арк. 15; оп. 34, спр. 47, арк. 40; спр. 45, арк. 11 зв.; спр. 19, арк. 25; оп. 13, спр. 895, арк. 230; ф. 7, оп. 3, спр. 1289, арк. 5—6.

¹⁵ Там же, оп. 34, спр. 19, арк. 8; оп. 14, спр. 953, арк. 121.

Як відомо, з початком війни величезного розмаху набрала участь населення у зведенні оборонних рубежів та різних воєнних об'єктів. Оскільки багато чоловіків пішло на фронт, на заклик партійних, радянських та громадських організацій допомогти Червоній Армії зголосилися сотні тисяч жінок і дівчат. На оборонному будівництві вони, як правило, працювали вручну, нерідко по 20 годин на добу, жили в куренях і наметах, харчувалися впроголодь, зазнавали постійних обстрілів та бомбардувань ворожих літаків. Але роботи не припинялись ні на день. Загалом лише протягом другої половини 1941 та першої половини 1942 р. у них взяло участь більше двох мільйонів трудящих, переважно жінок, які спорудили понад 4000 км оборонних ліній¹⁶.

У період вигнання ворога з радянської землі величезна допомога населення, зокрема жінок, наступаючим військам у будівництві переправ, мостів, шляхів сполучень, аеродромів відіграла чималу роль в успішному проведенні Червоною Армією Донбаської операції, визволенні Лівобережжя, форсуванні Дніпра, битві за Київ та ін. Про масштаби цієї допомоги можна судити з того, що лише в ході бойових дій на Лівобережній Україні навесні і влітку 1943 р. за найактивнішою участю місцевого населення було споруджено і відбудовано 869 мостів загальною довжиною 14,6 тис. погонних метрів, близько 8 тис. км доріг, виконано 364 тис. м³ земляних робіт¹⁷.

Прагнувши якнайбільше допомогти Червоній Армії, жінки виявляли безмежну самовідданість. Коли в листопаді 1943 р. командування 1-го Українського фронту звернулося до киян з проханням допомогти у спорудженні надзвичайно важливого у стратегічному відношенні Дарницького залізничного мосту довжиною 1059 м, на будівництво вийшли сотні жінок. Щодня на об'єкті працювало 28 жіночих бригад. Замість 20 діб (строк будівництва, визначений командуванням та Наркоматом шляхів сполучення) міст був збудований за 12. Будівельники добилися рекордних темпів — 81,5 м на добу. За трудову доблесть більш як 100 з них були нагороджені орденами і медалями¹⁸. Велику організаторську роботу серед будівельників проводила М. М. Яковенко, нагороджена орденом Червоної Зірки.

У період важких оборонних боїв 1941—1942 рр. і в ході визволення радянської території гід ворога жінки сотень населених пунктів прагнули разом з чоловіками брати безпосередню участь у бойових діях. Десятки тисяч жінок під час весняного і осіннього бездоріжжя, снігових заметів допомагали радянським воїнам доставляти на передову боеприпаси, військову техніку, продовольство, паливе. Про глибоке усвідомлення ними всієї важливості цієї допомоги свідчать, наприклад, слова жительки сел. Мілове Ворошиловградської області М. Фокіної, яка працювала на розвантажуванні боеприпасів. «Хоч і важко носити боеприпаси,— говорила вона,— проте я не втомлююсь, адже моя праця принесе полегшення бійцям на передовій, а перенесені мною снаряди лягають на голови ворогів»¹⁹. Нерідко жінки і дівчата міст і сіл України були провідниками радянських військ. Мужність, оцінену радянським командуванням медаллю «За відвагу», виявила 22-річна комсомолка з Кривого Рога К. А. Заболотна, яка у жовтні 1943 р. вивела радянських танкістів з ворожого кільця. Патріотичний вчинок, рівний бойовому подвигу, здійснила й 65-річна жителька Коростишева

¹⁶ М. Бущько, С. Кириченко. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 74, 86.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 129, арк. 28.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 224, арк. 139.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 79, арк. 16.

мати фронтовика В. Столярчук. Під вибухами фашистських снарядів вона добралася до розташування радянської танкової частини і допомогла їй обминати мінне поле. Велику допомогу у форсуванні Дністра подали танковій бригаді під командуванням двічі Героя Радянського Союзу І. Н. Бойка жінки К. Гуцуляк, М. Мельничук, Л. Ланок (м. Городенка Івано-Франківської області)²⁰.

Радянські патріотки давали притулок воїнам, які відстали від своїх частин, потрапили в оточення або опинилися на окупованій території, допомагали їм знову стати в лави Збройних Сил. Особливо важливою була ця допомога у найважчий, перший період війни, коли багато тисяч бійців і командирів Червоної Армії з боями пробивалися до лінії фронту. Майже в кожному населеному пункті жінки, ризикуючи життям, переховували, годували і лікували їх, виводили з ворожої пастки. У звіті про діяльність партизанського з'єднання під командуванням О. М. Сабурова зазначається, наприклад: «Населення, знаючи, де ховаються від німців люди і де знаходиться ворог, попереджало про небезпеку. На переправах чергували дівчата. Варто тільки було з'явитися людині озброєній або у військовій формі, як негайно вони виходили і переправляли на протилежний бік»²¹. Невідомо, як би склалися долі воїнів К. Н. Луженка і А. Г. Кругликова, коли б не жінка з Миколаївщини В. К. Адамова, яка протягом тривалого часу лікувала і доглядала їх, переховуючи у власному будинку, а згодом дістала для червоноармійців документи²². Своїми другими матерями вважали українських жінок, які врятували їм життя, грузин З. С. Хіталішвілі, казах Ж. Саїн, татарин М. І. Тіміров та воїни багатьох інших національностей.

Чимало подібних патріотичних вчинків здійснили жінки в період визволення території УРСР. Комсомолки Тростянецького району на Сумщині Л. Я. Петренко і М. Я. Кравченко протягом 5 місяців переховували чотирьох радянських танкістів — М. Роткова, П. Сидорова, П. Михеєва і В. Борисова, які потрапили в оточення. Незважаючи на смертельну небезпеку, дівчата приносили їм продукти, подавали медичну допомогу. Після визволення району комсомолкам за їх мужній вчинок було оголошено подяку радянського командування. У січні — лютому 1944 р., коли під час важких боїв на Правобережній Україні деякі підрозділи Червоної Армії потрапили у вороже оточення, на допомогу радянським воїнам прийшли місцеві жителі. Колгоспниці артілі «Шлях Леніна» с. Попівка Буцького району на Київщині П. А. Наклока та М. Н. Іваненко давали притулок шістьом бійцям, а Х. П. Безкоровайна — офіцерові І. Онищенку. Протягом двох тижнів переховували і лікували багатьох воїнів 5-го гвардійського кавалерійського корпусу жінки с. Шендерівка на Черкащині М. Стригач, М. Залевська, І. Юхименко, Н. Жарко, М. Кияниця та ін.²³

Ризикуючи життям, рятували трьох радянських офіцерів жителями селища шахти «Никанор» Перевальського району Ворошиловградської області Т. І. Хорольська і М. В. Удоденко. Остання, медсестра за фахом, садовою ножовкою без наркозу ампутувала руку офіцерові К. С. Владимирському, коли у нього почалася гангрена. Безсмертним є

²⁰ «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), 22 лютого 1964 р.; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів. К., 1969, стор. 177; «Прикарпатська правда» (Івано-Франківськ), 29 вересня 1964 р.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²² «Южная правда» (Миколаїв), 25 серпня 1944 р.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 95, арк. 18; ф. 1, оп. 9, спр. 26, арк. 264; «Черкаська правда», 16 лютого 1969 р.

подвиг М. Ф. Бірюкової з того самого селища, яка врятувала шістьох радянських воїнів ціною власного життя і життя своїх дітей²⁴.

Під час Великої Вітчизняної війни вперше в історії почуття радянського патріотизму стало рушійною силою, що підняла маси жіноцтва на безпосередню участь у збройній боротьбі на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Так в умовах війни справдилось геніальне передбачення В. І. Леніна, що «при грядущих битвах за повалення буржуазії» жінки не стоятимуть осторонь, що «вони візьмуться за зброю»²⁵.

Використовуючи згідно з Законом про загальний військовий обов'язок своє право на проходження служби у Радянських Збройних Силах, чимало молодих жінок і дівчат разом із своїми чоловіками, батьками, братами стали до лав діючої армії, загонів народного ополчення та винищувальних батальйонів. В усіх родах радянських військ налічувалося більше 800 тис. жінок, у тому числі понад 100 тис.— з Української РСР²⁶. Медико-санітарна служба, протиповітряна оборона, зв'язок, охорона важливих військових об'єктів, служба регулювання автомобільного руху, діловодство в штабах — ось ділянки, де в діючій армії здебільшого були зайняті жінки.

У роки війни Комуністична партія і Радянська держава, прагнучи надати патріотичному рухові жіноцтва організованого характеру, прийняли ряд постанов про мобілізацію певної категорії жінок на військову службу, вжили заходів щодо створення умов для опанування ними військової справи. Десятки тисяч жінок набували військових спеціальностей у підрозділах Всевобучу, на курсах медичних сестер, сандружинниць. У ході війни зросла й питсма вага жінок в оборонному товаристві Тсоавіахім (до 55% загальної кількості його членів), а в Товаристві Червоного Хреста вони становили абсолютну більшість.

Серед жінок, що служили в Червоній Армії, поряд з мобілізованими, було багато добровольців. Призови жінок до армії проходили з великим успіхом. Так, коли в червні 1944 р. по 11 областях УРСР було оголошено мобілізацію 8 тис. жінок у віці від 20 до 35 років, її завершили протягом 5 днів — раніше, ніж передбачалося. Так само успішно пройшов призов 3 тис. жінок у війська протиповітряної оборони, оголошений у серпні 1944 р. в 16 областях республіки²⁷. «Батько мій загинув за Батьківщину, і я хочу добровільно піти на фронт, щоб помститися за батька», — писала у своїй заяві З. Х. Півень із Запорізької області²⁸. Кожна з жінок-воїнів мала свій рахунок до фашистів.

На всю країну прославилися у боях з німецько-фашистськими загарбниками жінки — снайпери і кулеметниці. Сім з них стали Героями Радянського Союзу. Подвиги Л. Павличенко, М. Маметової, Н. Онілової надихали тисячі жінок і дівчат на опанування снайперської майстерності.

У складі Збройних Сил діяли три жіночі авіаційні полки: гвардійський «Таманський» полк нічних бомбардувальників під командуванням майора Є. Д. Бершанської, який пройшов шлях від Північного Кавказу до Берліна, гвардійський полк пікірувальних бомбардувальників на чолі з майором М. М. Расковою, що почав воювати під Сталінградом і дійшов до Східної Пруссії, а також полк винищувальної

²⁴ «Луганська правда», 23 березня 1969 р.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 147.

²⁶ «Правда», 4 березня 1975 р.; В. Д. Яценко. Комсомольці України в партизанських лавах, Харків, 1968, стор. 12.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 3, арк. 16; спр. 31, арк. 57.

²⁸ Там же, спр. 4, арк. 118.

авіації, очолюваний майором Т. А. Казариновою. Хоробро билися жінки-авіатори. 30 з них удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Один з перших повітряних таранів здійснила у вересні 1941 р. над с. Глинським, що на Сумщині, старший лейтенант К. І. Зеленко. Посмертно героїня була нагороджена орденом Леніна²⁹.

Величезним був вклад радянського жіноцтва у військово-санітарне обслуговування особового складу Червоної Армії. Жінки становили 41% фронтових лікарів, 43% фельдшерів, 100% медсестер. Лише Червоний Хрест Української РСР підготував для фронту понад 106 тис. медичних сестер і сандружинниць³⁰. Жінки-медики виявляли справжні зразки ратного героїзму. Сандружинниця О. Ковальчук, наприклад, вивезла з поля бою близько 150 поранених. За час війни вона була тричі пораненою, але кожного разу знову поверталася на фронт. Санінструктор полку М. Щербаченко під час форсування Дніпра в 1943 р. переправилася на правий берег з першою групою бійців, де подавала їм всіляку допомогу. За мужність і героїзм вона, як і 15 інших жінок-медиків, була удостоєна високого звання Героя Радянського Союзу. Подвиги 17 її колег по професії відзначені нагородою Міжнародного комітету Червоного Хреста — медаллю «Флоренс Найтінгейл».

Заслуженою повагою серед особового складу Збройних Сил користувалися військові розвідниці. 12 з них стали Героями Радянського Союзу. Уже під час оборони Києва багато цінних для радянського командування відомостей зібрали 35 комсомолок-розвідниць, які працювали при штабі 37-ї армії³¹. Чималу роль відіграли розвідниці і в період масового вигнання фашистів з радянської землі.

Ратною звитягою відзначилися й жінки-танкісти, двоє з яких — І. М. Левченко та М. В. Октябрська — за видатні подвиги були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У всіх родах військ жінки зарекомендували себе мужніми і вправними бійцями. Про це свідчить те, що за період війни 86 патріоток стало Героями Радянського Союзу, 4 — кавалерами ордена Слави всіх ступенів, а всього високих урядових нагород удостоєно понад 150 тис. жінок-воїнів³².

Немеркнучим подвигом в ім'я соціалізму і рідної Вітчизни була участь радянського жіноцтва у діяльності антифашистського підпілля і збройній партизанській боротьбі на окупованій ворогом території СРСР. Смерть, злидні, безчестя, рабську примусову працю принесли окупанти жінкам нашої країни. Ніколи ще вони не зазнавали таких знущань, як у ці страхітливі часи. Колгоспниця с. Загадарівка Ново-Псковського району Ворошиловградської області Н. Синчина згадувала: «Мене поліцей ударив 10 разів батою, але німець, що тут знаходився, був незадоволений. Він сам узяв батіг і продовжував мене бити». Конторницю Бірюкову німецький шеф депо станції Київ-пасажирський позвірлячому, чобітьми в обличчя, в груди, спину побив лише за те, що вона не дала йому дорогу поперед себе³³. І так було повсюдно, повсякчасно. До того ж поплічники фашистів — українські буржуазні націо-

²⁹ «Молодая гвардия», 1970, № 3, стор. 173.

³⁰ «Блокнот агитатора» (журнал Головного Політичного Управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту), 1970, № 3, стор. 25; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., 1973, стор. 286; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 47, арк. 88.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 37.

³² В. С. Мурманцева. Советские женщины в Великой Отечественной войне, М., 1974, стор. 210.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 79, арк. 40; оп. 14, спр. 750, арк. 13.

налісти,— завдаючи жінкам моральних травм, намагалися «вербувати» їх у так звану «жіночу службу України», що займалася влаштуванням комфорту і розваг для фашистської офіцерні.

Та ні фізичні, ні моральні тортури гітлерівців не змогли зламати радянських жінок. На заклик Комуністичної партії вони разом з чоловіками піднялися на боротьбу з ненависним ворогом. Багато жінок за дорученням партійних і комсомольських органів очолювали підпільні організації, були зв'язковими, утримували конспіративні квартири, виготовляли й поширювали антифашистські листівки. У боротьбі проти фашистів смертю хоробрих полягли тисячі жінок-підпільниць. Про їхню мужність нагадують передсмертні написи на стінах гестапівських катівень, наприклад, цей, зроблений на стіні київської в'язниці гестапо: «Соня Музиченко, Пастернак із своєю дочкою, Катя Галецька загинули за Батьківщину, та все ж мало зробили»³⁴.

Багато радянських патріоток добровільно пішли в партизани. Не було такого загону, навіть такої більш-менш численної партизанської групи, де б пліч-о-пліч з чоловіками не билися з ворогом жінки й дівчата. Вони становили не менше 5% усіх учасників партизанського руху. Особливо багато жінок налічувалося в з'єднаннях під командуванням О. Ф. Федорова, С. А. Ковпака, М. М. Попудренка, В. А. Бегми, С. Ф. Маликова, А. З. Одухи.

Партизанки — кулеметниці, автоматниці, диверсантки-підривніці — відзначалися неабиякою відвагою і самовідданістю. Так, партизанка загону ім. О. В. Суворова, що діяв на Київщині, Н. Неділько особисто знищила шістьох гітлерівців, знескодила трьох фашистських шпиків, брала активну участь у диверсійно-підривній роботі. Комсомолка Г. П. Пурич була бійцем Ізюмського партизанського загону, а згодом стала начальником його штабу. Вона особисто спланувала і взяла участь у 12 операціях, у яких було вбито і поранено більше 200 ворожих солдатів і офіцерів, знищено багато військової техніки³⁵.

Тисячі сміливих, винахідливих партизанських розвідниць внесли неоціненний вклад у перемогу над ворогом. Недарма вже в листопаді 1941 р. гітлерівське командування прифронтового району «Зюд» застерігало своїх підлеглих: «Серед партизанів є жінки і дівчата, які під виглядом праль, офіціанток тощо зав'язують знайомства з німецькими солдатами, і особливо з офіцерами, маючи завдання вивідувати у них військові таємниці»³⁶. Такою відважною розвідницею була, зокрема, полтавська комсомолка Л. Бугорська, яка 17 разів переходила лінію фронту³⁷. Завдяки одержаним резидентом партизанської розвідки в м. Радомишлі П. М. Климахиною даним народні месники розгромили ворожий гарнізон міста. Цінні відомості здобувала й 60-річна мати двох партизанів із с. Карпилівка Городницького району Житомирської області Ф. Ф. Возняк³⁸. У 1943 р., коли партизанські розвідники діяли вже в усіх містах і найважливіших районах України, командування окупаційними військами знову попереджало: «Потрібна особлива пильність щодо жінок. Давно відомо, що вони є найбільш успішною зброєю ворожого шпіонажу»³⁹.

У важких умовах ворожого тилу, тривалого перебування за межами населених пунктів саме від жінок багато в чому залежав побут

³⁴ Там же, оп. 14, спр. 749, арк. 100.

³⁵ Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 246; ф. 7, оп. 10, спр. 95, арк. 12.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3206, оп. 1, спр. 99, арк. 20.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 91, арк. 20.

³⁸ Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 251; ф. 166, оп. 3, спр. 56, арк. 20.

³⁹ Там же, ф. 57, оп. 4а, спр. 25, арк. 79.

партизанів. І жінки з честю виконували цю місію. Вони були і кухарками, і пральнями, і прибиральницями. Особливо важливою була їх роль у медико-санітарному обслуговуванні партизанських формувань. При цьому самовідданість жінок була справді безмежною. Ось, наприклад, як характеризувалися дії 18-річної медсестри комсомолки Г. Погуляйло у звіті Волинського підпільного обкому КП(б)У: «Ні на крок не відходячи від бійців взводу, під ураганим вогнем вона зробила декілька перев'язок пораненим, тяжкопоранених улаштувала в укриття. Просуваючись уперед, сестра-партизанка загинула смертю хоробрих»⁴⁰. Високо оцінюючи подвиги жінок-партизанок і підпільниць, Радянський уряд присвоїв 26 з них (у тому числі 6 з України) звання Героя Радянського Союзу, а кілька тисяч — нагородив орденами і медалями.

У роки Великої Вітчизняної війни жіноцтво стало провідною силою радянського тилу. У цей нелегкий для нашої країни час нове покоління жінок, освічене, політично свідоме, виховане на ідеях соціалістичного патріотизму, з особливою силою виявило великий природний талант, організаторський хист, уміння опановувати будь-які спеціальності і процеси виробництва, будь-яку галузь науки, техніки, культури, державного будівництва.

У зв'язку з мобілізацією великої кількості чоловіків до діючої армії серед жінок на заклик Комуністичної партії розгорнувся рух за оволодіння чоловічими професіями, за заміну чоловіків на всіх ділянках народного господарства. Вже на жовтень 1941 р. жінки становили 45% усіх робітників країни⁴¹. Уперше в історії народного господарства на найважливіх ділянках виробництва з'явилися жіночі бригади. Зокрема, на шахті № 24 тресту «Боковоантрацит» з ініціативи патріоток було організовано жіночу бригаду наваловідбійниць, на шахті № 8 тресту «Донбасантрацит» — прибиральниць породи, у Миколаївському порту — вантажниць і т. д.⁴²

Ці почини підхопили тисячі патріоток. Працюючи під гаслом «Все — для фронту, все — для перемоги!», вони добивалися високих виробничих показників. Так, перша в країні жінка-вибійниця М. Головачова (шахта № 1—2 Краснодонського району Ворошиловградської області) за зміну видобувала по 12 т вугілля замість 7, передбачених нормою. На шахті № 1—2 «Червоний Жовтень» тресту «Орджонікідзевугілля» в забій спускалася ціла шахтарська сім'я Колесникових — батько і дві дочки. Щодня вони вирубували по 1,5—2 норми. Згадана вже жіноча бригада Миколаївського порту на чолі з Гусаковою виконувала на вантажних роботах до 5 норм⁴³.

Надзвичайно складні завдання постали з початком війни перед сільським господарством країни. Найбільш працездатне сільське населення, зокрема механізатори, було мобілізоване до армії, а також ні будівництво оборонних об'єктів. Отже, провідна роль у сільськогосподарському виробництві також перейшла до жінок, на плечі яких лягли всі турботи, пов'язані з колгоспними та радгоспними справами. Багато трудівниць було висунуто на керівну роботу — головами артільей, бригадирами, завідуючими тваринницькими фермами. І вони з честю виправдовували довір'я партії і народу.

⁴⁰ Там же, ф. 1, оп. 9а, спр. 4, арк. 397.

⁴¹ «Большевик», 1942, № 5, стор. 2.

⁴² «Сталинское племя», 28 липня 1941 р.; ПА ІІП при ЦК Компартії України ф. 57, оп. 1, спр. 495, арк. 6.

⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1: К., 1975, стор. 116; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 5, спр. 373, арк. 11 ф. 57, оп. 1, спр. 495, арк. 6.

Показово, що саме в цей скрутний час серед колгоспниць зародились і поширилися різноманітні трудові починання. На початку липня 1941 р. знатний механізатор, депутат Верховної Ради СРСР П. І. Ковардак звернулася до молодих колгоспниць із закликом: «За трактор і комбайн! Настійною і самовідданою працею покажемо всьому світові, на що здатні радянські жінки!» Свідченням ентузіазму, який викликали ці слова, було те, що тільки в липні короткотермінові курси випустили 35 тис. трактористок і кілька тисяч комбайнерок⁴⁴. Піклуючись про долю врожаю, патріотки повсюдно працювали удень і вночі, застосовуючи при цьому метод вибіркового жнив у міру досягання окремих ділянок. Вони здавали державі зерно, м'ясо, молоко, фураж із власних запасів.

Окремі колгоспниці навіть за тих неймовірно тяжких умов доби-валися рекордних показників. Наприклад, ланкова колгоспу «Перемога» на Ворошиловградщині К. Панаріна одержала з гектара по 270 ц капусти, 230 ц помідорів та 300 ц буряків, а комбайнерка М. Тиховська на комбайні «Комунар» збрала врожай зернових на площі 196 га і при середній врожайності 22,3 ц намолила 4360 ц зерна⁴⁵.

У квітні 1942 р. у Ворошиловграді була проведена нарада жінок і дівчат — передовиків сільського господарства неокупованих територій республіки. Доповідь на ній зробив заступник Голови Раднаркому УРСР В. Ф. Старченко. Своїм досвідом боротьби за врожай 1941 р. поділилися трактористки, ланкові, доярки, конюхи. Перед учасницями наради виступив секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко⁴⁶. Незабаром у містах і районах, на підприємствах і шахтах, у колгоспах, радгоспах та установах неокупованих територій відбулися збори дівчат і молодих жінок, на яких було обговорено підсумки наради передовиків та визначено завдання жіночої молоді на найближчий час⁴⁷.

Чималий вклад внесли жінки у справу перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни та налагодження роботи евакуйованих підприємств, колгоспів, МТС і установ на нових місцях. Часто-густо розгортати виробництво доводилось просто неба, у лісі, в полі, за будь-яких погодних умов, живучи в наметах або куренях, працюючи удень і вночі. Та як не важко було жінкам-виробничницям, якого великого напруження всіх моральних і фізичних сил їм це не коштувало, вони, свідомі свого патріотичного обов'язку, долали всі труднощі. Депутат Верховної Ради СРСР, начальник цеху київського заводу «Укркабель» Л. Гусятникова, яка в роки війни разом з підприємством була евакуйована на Урал, розповідала, як кадрова робітниця заводу Барановська, організувавши бригаду з дівчат, зводила разом з ними стіни нового цеху. Поруч працювала інша бригада, яку очолювала Дамрина. «Ми будували з таким ентузіазмом,— згадувала Л. Гусятникова,— що випередили всі графіки»⁴⁸. Завдяки всебічній допомозі партійних та громадських організацій східних районів країни, а також тісній співдружності з жіноцтвом братніх республік СРСР евакуйовані з України жінки дістали можливість узяти найактивнішу участь у Всесоюзному соціалістичному змаганні, у русі фронтових бригад, «багатосотенників» та ін.

Не меншою була роль жіноцтва і в розв'язанні народногосподарських завдань у завершальний період Великої Вітчизняної війни.

⁴⁴ «Комуніст», 29 липня 1941 р.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 551, арк. 55, 18.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1111, арк. 3—4.

⁴⁷ Там же, арк. 4—5.

⁴⁸ «Київська правда», 8 травня 1968 р.

Внаслідок значних втрат у населенні, особливо чоловічому, збільшився процент жінок у країні в цілому. По Українській РСР, зокрема, на січень 1945 р. населення становило 27,4 млн. чол. (в 1941 р.— 41 млн.), в тому числі 17,6 млн. жінок, тобто 64,1% усіх жителів республіки⁴⁹. Питома вага жіночої праці в промисловості СРСР дорівнювала вже понад 57%, а в сільському господарстві — 80%⁵⁰. Причому завдання негайної (вже в ході війни) відбудови народного господарства вимагали дальшої участі жінок на трудомістких ділянках виробництва. В цей час із загальної кількості робітників-експлуатаційників, що працювали на Донбасі, 43% становили жінки⁵¹. Ще більше їх було зайнято на відбудові промислових підприємств, комунального господарства міст, залізничного транспорту.

Перемоги Червоної Армії і вигнання ворога з радянської землі викликали серед трудящих, зокрема серед жіноцтва, небувалий розмах соціалістичного змагання, стимулювали появу численних патріотичних форм праці. Комсомолки Горлівки, наприклад, виступили продовжувачками народженого ще в перші дні війни почину донецьких трудівниць, спрямованого на оволодіння шахтарськими професіями. Серед жінок, які вирішили стати вибійницями, першими були дружина фронтовика Н. Кузьменко, М. Гришутіна, О. Корольова, Г. Россохач. Батько М. Гришутіної — горлівський шахтар — подарував дівчині свій обушок, сказавши при цьому: «Іди, дочко, вчись. У нашому роду ще не перевелися майстри». Незабаром вона очолила бригаду на шахті № 19—20 тресту «Артемвугілля», встановила вседонецький рекорд серед жінок, виконавши змінну норму на 1145%. Бригада М. Гришутіної протягом багатьох місяців утримувала першість у Всесоюзному соціалістичному змаганні молодіжних бригад⁵². Загалом на Донбасі шахтарськими професіями оволоділи більше 1000 дівчат, 600 з них були удостоєні почесного звання «Майстер вугілля»⁵³. Підсумки руху за опанування трудівницями гірничих спеціальностей підбила нарада жінок-шаhtarок, що проходила в березні 1944 р. у Ворошиловграді.

Єнакіївська комсомолка К. Яхонтова стала ініціатором переходу жінок, що працювали на підприємствах металургійної промисловості, з менш важливих на більш важливі ділянки роботи. На її заклик: «Подруги, переходьте з контор і підсобних цехів на виробництво!» — одразу ж відгукнулося 100 чоловік⁵⁴.

На одеському заводі ім. Жовтневої революції дружина офіцера Червоної Армії Ю. Тимоніна з власної ініціативи створила бригаду жінок, яка розчистила від руїн ливарний і механічний цехи, допомогла достроково закінчити вагранку, відбудувати заводську їдальню, гуртожиток, дитячий садок. Одеський міськком партії схвалив цей патріотичний почин і запропонував партійним організаціям всіляко сприяти створенню жіночих бригад на підприємствах міста⁵⁵.

Значний резонанс дістав також почин ініціаторів руху багатостатниць М. Аргунської і В. Пугалової з Харківського турбогенераторного заводу. Працюючи на трьох верстатах, вони виконували по 7—9, а в окремі дні — навіть по 17—18 норм⁵⁶.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 5—6, 140.

⁵⁰ В. С. Мурманцева. Назв. праця, стор. 26, 36.

⁵¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 658, арк. 197.

⁵² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 93, арк. 31—32.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же, арк. 36.

⁵⁵ Там же, ф. 1, оп. 18, спр. 412, арк. 31.

⁵⁶ Там же, ф. 7, оп. 10, спр. 97, арк. 42.

Чималий вклад внесли радянські жінки і в поширення патріотичних форм праці на відбудові житлового фонду міст і сіл. Працюючи на громадських засадах, за так званим «методом народної будови», вони піднімали з руїн електростанції, приміщення лікарень, дитбудинків тощо. Лише в 1944 р. на відбудові міського господарства Ворошиловграда, Львова, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Миколаєва, Сум, Проскурова (нині — Хмельницький), Кривого Рога, Макіївки, Артемівська було відпрацьовано близько 2400 тис. людино-днів⁵⁷.

Полум'яний радянський патріотизм жіноцтва яскраво виявився у самовідданих боротьбі за відродження соціалістичного сільського господарства, зруйнованого і пограбованого німецько-фашистськими окупантами. Багато різних патріотичних рухів виникло і поширилося в цей час на селі, де живого і механічного тягла залишилося втриє менше його довоєнної кількості, не вистачало транспорту, посівного матеріалу і, звичайно, робочих рук. З ініціативи члена артілі ім. Чапаєва Ольховатського району на Харківщині Н. Біди колгоспниці вносили до громадського насінного фонду власне зерно. Широко розгорнулося соціалістичне змагання між працівниками сільського господарства різних областей, районів, колгоспів, бригад і ланок. Колгоспниці брали індивідуальні зобов'язання і з честю виконували їх. Приклад трудового героїзму показували відомі в усій країні майстри сільськогосподарського виробництва П. М. Ангеліна, Є. П. Безгіна, Н. Г. Заглада, Г. Д. Кошова, М. А. Марцун, М. Х. Савченко, О. С. Хобта та ін.

З ініціативи ланкової Г. В. Батової з колгоспу «Друга п'ятирічка» Красноградського району на Харківщині, яка в 1944 р. разом із своїми подругами виростила рекордний урожай (110 пудів зерна з гектара на площі 27 га), повсюдно в республіці створювалися жіночі ланки⁵⁸. На збиранні врожаю 1944 р. працювали 10 тис. ланок в'язальниць, стільки ж транспортних бригад, а також 7172 бригади по обмолоту зерна. Деякі з цих ланок, як, наприклад, О. Хоружої з Кіровоградської та Є. Безгіної із Запорізької областей, навіть перевершили рекорд Г. Батової, зібравши по 180 пудів зерна з гектара⁵⁹. Того ж року трудівниці старосільського колгоспу «Комінтерн» (нині — Черкаської області) виростили на площі 100 га по 373 ц цукрових буряків і стали ініціаторами відновлення славного руху п'ятисотенниць⁶⁰. Приклад жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліної успішно наслідувала комсомольсько-молодіжна бригада Лебединської МТС (Сумська область) на чолі з У. Коротич. Вона обробила 1108 га землі (420 га на кожний 15-сильний трактор), зекономивши 3400 кг пального⁶¹. Усього в 1944 р. на ланах України працювало 300 жіночих тракторних бригад⁶².

Величезною була роль жінок у налагодженні роботи шкіл, дитячих садків, бібліотек, клубів, медичних закладів. Досить сказати, що в 1945 р. в органах освіти УРСР жінки становили 75%, а в органах охорони здоров'я — 84,5% усіх працівників⁶³.

Уже на кінець війни в УРСР завдяки звитяжній праці трудящих і щедрій допомозі братніх народів було відбудовано більше третини підприємств, що діяли до війни. Їх валова продукція перевищувала

⁵⁷ Там же, ф. 1, оп. 13, спр. 686, арк. 23; спр. 684, арк. 501; спр. 682, арк. 400, 438, 461, 522, 601, 614; оп. 16, спр. 80, арк. 99; ф. 7, оп. 10, спр. 89, арк. 34.

⁵⁸ Там же, ф. 1, оп. 16, спр. 988, арк. 48 зв.

⁵⁹ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 237, арк. 32, 33; ф. 1, оп. 14, спр. 401, арк. 7.

⁶⁰ «Радянська Україна», 11 листопада 1944 р.

⁶¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 95, арк. 91.

⁶² Там же, ф. 1, оп. 16, спр. 222, арк. 50.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 2, спр. 91, арк. 141.

чверть довоєнної. Значно зміцніли в організаційно-господарському відношенні колгоспи та радгоспи. Розширилися їх посівні площі, збільшилися врожаї. Заслуга жінок у цьому була справді неоціненною.

Незважаючи на умови воєнного часу, Комуністична партія виявляла невтомне піклування про наше жіноцтво. Свідченням цього було, зокрема, встановлення в 1944 р. почесного звання й ордену «Мати-героїня», а також ордену «Материнська слава» та «Медалі материнства». У відповідь жінки стали ще більше уваги приділяти підростаючому поколінню. Особливо хвилювала їх доля дітей, що втратили батьків. Виявляючи високу громадянську свідомість і патріотизм, тисячі трудівниць брали у свої сім'ї дітей-сиріт. З цим благородним почином ще в травні 1943 р. виступила колгоспниця артіль «Комунарка» Нижньодуванського району Ворошиловградської області О. Гайдамака, яка взяла на виховання 5 сиріт⁶⁴. Патріотка з Ромен комуністка О. А. Деревська всиновила 48 дітей. Радянський уряд нагородив її орденом Червоного Прапора і присвоїв звання «Мати-героїня». Ці хвилюючі приклади надихали багатьох жінок на благородні вчинки. Загалом понад 200 тис. сиріт і напівсиріт знайшли свій дім у сім'ях трудящих⁶⁵.

Ратні і трудові подвиги радянських жінок, здійснені ними в ім'я перемоги над фашизмом, були б неможливими без величезної ідейно-виховної й організаторської діяльності Комуністичної партії. Під час війни при керівних партійних органах були створені відділи і сектори по роботі серед жінок, а в райкомах партії — виділені спеціальні інструктори. На підприємствах, у колгоспах, установах, при військоматах, райвиконкомах велику політичну й організаторську роботу проводили жіночі ради та жінорганізатори-комуністи.

У суворі роки війни свою долю з ленінською партією пов'язали тисячі полум'яних патріоток. Серед них були Герой Радянського Союзу Л. Павличенко, ушановані виробничниці У. Собакар, О. Хобта, А. Пармузіна, народні артисти СРСР Н. Ужвій, М. Литвиненко-Волгемут та ін. Значно посилювався процес висування жінок, насамперед комуністок і комсомолок, на відповідальну партійну, радянську і господарську роботу. В Українській РСР на кінець війни тільки в постійно діючих комісіях при виконкомах Рад брало участь 171 тис. жінок-депутатів і активісток⁶⁶. Активна громадсько-політична діяльність радянських жінок великою мірою сприяла зміцненню тилу країни.

«Земний наш уклін радянським жінкам, які виявили надзвичайну мужність в сувору воєнну годину,— говорив від імені всього нашого народу Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.— З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися велич духу і незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, вірність, любов до Вітчизни, їх безмежна наполегливість у праці і героїзм на фронті»⁶⁷. Патріотичні ратні й трудові звершення славних дочок радянського народу в ім'я Перемоги над фашистською Німеччиною є найпереконливішим свідченням безмежної відданості радянського жіноцтва Комуністичній партії, соціалістичній Батьківщині.

⁶⁴ «Советская Украина», 6 червня 1943 р.

⁶⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 15, арк. 6.

⁶⁶ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, стор. 278.

⁶⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 131.

Повідомлення

До 50-річчя XIV з'їзду ВКП(б)

З'їзд СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ

XIV з'їзд ВКП(б), який відбувся в грудні 1925 р. в Москві, відіграв велику роль в історії Комуністичної партії, в житті всього радянського народу. З'їзд знаменував перехід від першого етапу непу, коли партія зосереджувала увагу на відбудові народного господарства, до нового періоду, надзвичайно важливим завданням якого стало здійснення соціалістичної індустріалізації, створення матеріально-технічної бази нового суспільства.

В цих умовах першорядного значення набуло питання про можливість побудови соціалізму. Комуністична партія, її Центральний Комітет глибоко вивчали процеси, що відбувались в економіці країни, виробляли генеральну лінію соціалістичного будівництва в СРСР. Партія послідовно відстоювала ленінське вчення про можливість побудови соціалізму в нашій країні. Вона рішуче викривала ворожі нападки на революційну теорію Леніна троцькістів та інших антипартійних угруповань, які намагались збити партію з ленінського шляху. Особливу роль відіграли рішення XIV конференції РКП(б) (27—29 квітня 1925 р.), яка розглянула найважливіші проблеми політичного і господарського життя СРСР, теоретичні питання будівництва соціалізму. Конференція накреслила нові завдання господарського будівництва — завершити відбудову економіки країни і далі розвивати промисловість і сільське господарство. В резолюції конференції підкреслювалось, що завдання робітничого класу СРСР полягають в тому, щоб під керівництвом партії «сміливо і рішуче будувати соціалізм уже тепер»¹. Отже, рішення XIV конференції РКП(б) були важливим кроком в підготовці нашої країни до нового етапу в історичному розвитку, визначеному наприкінці 1925 р. XIV партз'їздом.

Проти ленінського зчення про соціалістичну революцію і можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій, країні виступили маловіри й капітулянти, відкриті й приховані прибічники Троцького. Вони посилили боротьбу в партії проти ленінського керівництва. Троцький силкувався довести, що техніко-економічна відсталість країни є нездоланною перешкодою для побудови соціалізму, а справжнє піднесення соціалістичного господарства можливе тільки після перемоги пролетаріату в найважливіших країнах Європи.

Лінію Троцького в питанні про неможливість перемоги соціалізму в СРСР по суті підтримували Зінов'єв і Каменєв, хоч формально вони свій відхід від ленінізму й перехід на троцькістські позиції прикривали словесними нападками на троцькізм². Зінов'єв і Каменєв

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 161.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. IV, кн. 1, К., 1972, стор. 337.

організували фракційне угруповання, яке дістало назву «нової опозиції». Особливо активними стали виступи троцькістів і представників «нової опозиції» в період підготовки XIV з'їзду партії. Під керівництвом Зінов'єва в Ленінградській партійній організації створилась антипартійна фракція, яка готувалася дати бій більшості ЦК на з'їзді партії. У ленінградській пресі посилено популяризувалась книга Зінов'єва «Ленінізм», в якій проповідувались антиленінські, антипартійні погляди. Цю книгу опозиціонери розповсюджували в партійних організаціях. Лідери опозиції використали передз'їздовську трибуну XXII Ленінградської губпартконференції для антипартійних випадів, хоча при цьому прикривалися гучними фразами про вірність ЦК і його політиці. Більшість членів Центрального Комітету, прагнучи зберегти єдність партійних рядів, пропонували верхівці опозиції відмовитися від фракційної боротьби. Проте розкольників не погодилися. Внаслідок цього боротьба проти опозиції на з'їзді стала неминучою.

XIV з'їзд ВКП(б) розпочав роботу 18 грудня 1925 р. в Москві. На ньому було 665 делегатів з ухвальним голосом і 641 — з дорадчим. Вони представляли 1088 тис. членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний передбачав обговорення таких питань: політичний і організаційний звіти ЦК; звіти Ревізійної комісії і ЦКК РКП(б); звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну; чергові питання господарського будівництва; про роботу профспілок і комсомолу; про зміни в партійному Статуті; вибори центральних установ партії.

У політичному звіті ЦК РКП(б), з яким виступив Й. В. Сталін, узагальнювався досвід роботи партії після смерті В. І. Леніна. В ньому докладно аналізувалось міжнародне і внутрішнє становище Радянського Союзу, відзначалося піднесення його міжнародного авторитету, зростання симпатій і довіри трудящих зарубіжних країн до першої у світі соціалістичної держави.

В резолюції на звіт ЦК РКП(б) з'їзд констатував, що в галузі міжнародних відносин розпочався період мирного співіснування СРСР з капіталістичними країнами, характерними особливостями якого були відносна економічна і політична стабілізація капіталізму і тривка стабілізація Радянського Союзу, зумовлена самою природою його суспільного і державного ладу.

Аналізуючи зміни в економіці СРСР за звітний період, з'їзд відзначив, що народне господарство наближається до довоєнного рівня, підвищується питома вага соціалістичної промисловості, державної і кооперативної торгівлі, націоналізованого кредиту та інших командних висот пролетарської держави. «Таким чином,— говорилося в рішенні з'їзду,— в наявності *економічний наступ* пролетаріату на базі нової економічної політики і просування економіки СРСР в сторону соціалізму»³.

Досягнення у відбудові і розвитку народного господарства свідчили, що поставлене В. І. Леніним на початку непу питання «хто—кого» вирішувалося на користь соціалізму, що нова економічна політика цілком і повністю себе виправдала.

Накреслюючи шляхи дальшої боротьби за соціалізм, з'їзд виходив з ленінської настанови, що наша країна має все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства⁴. Основу перетворення всієї економіки становить важка індустрія. З'їзд конкретизував це ленінське положення, підкресливши, що одним з основних завдань політики партії є: перетворити СРСР з країни, що ввозить машини і устаткування,

³ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 184—185.

⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 352.

в країну, яка виробляє їх, реорганізувати на соціалістичних засадах сільське господарство, піднести народний добробут і забезпечити обороноздатність країни. Отже, з'їзд проголосив перехід до соціалістичної індустріалізації, як вирішальної ланки в боротьбі за побудову матеріально-технічної бази нового суспільства. Першочерговим завданням стало створення важкої індустрії та її серцевини — машинобудування.

Проти ленінської генеральної лінії партії на соціалістичну індустріалізацію, яка цілком відповідала і соціальним, і національним інтересам усіх радянських народів, виступила «нова опозиція». Уже в ході роботи з'їзду після заслухання звітів ЦК і Центральної ревізійної комісії від імені 43 делегатів було подано безпрецедентну в історії партії вимогу, в якій вони добивалися надання з'їздівської трибуни для співдоповіді по звіту ЦК. Для Центрального Комітету і з'їзду партії це було несподіванкою⁵. Проте, щоб викрити до кінця домагання опозиції, з'їзд прийняв рішення заслухати співдоповідь Зінов'єва. У ній Зінов'єв намагався знову ревізувати ленінську лінію Центрального Комітету в ряді принципових питань теорії і практики, робив спроби довести, що будівництво соціалізму в нашій країні приречене на провал. З довгими промовами у цьому ж дусі виступили Каменев, Сокольников, Лашевич та інші опозиціонери. Тому обговорення політичного і організаційного звітів ЦК зайняло половину (11) усіх засідань з'їзду. Із записаних 104 виступило 45 делегатів.

З'їзд дав рішучу відсіч опозиціонерам. У виступах М. І. Калініна, Г. І. Петровського, С. М. Кірова, П. П. Постишева, А. І. Мікояна, О. М. Ярославського, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіора, А. О. Жданова та інших делегатів, у заключних словах по політичному і організаційному звітах ЦК (Й. В. Сталін, В. М. Молотов) було викрито троцькістсько-меншовицький характер платформи «нової опозиції».

XIV з'їзд став новим етапом принципової боротьби партії за збереження чистоти й непорушності вчення В. І. Леніна, продемонстрував згуртованість партійних рядів, їх бойовий дух, готовність повести радянський народ до нових перемог у боротьбі за соціалізм.

У зв'язку з виступом Каменева проти генеральної лінії партії на пропозицію ряду делегатів з порядку денного з'їзду була знята його доповідь «Про чергові питання господарського будівництва». Отже, з вини опозиції фактично було зірване обговорення ряду питань господарської діяльності. Питання «Про господарське становище і господарську політику» обговорив і прийняв відповідне рішення квітневий (1926 р.) Пленум ЦК ВКП(б).

Капітулянтський характер поглядів «нової опозиції» яскраво виявився і в селянському питанні. Політичний звіт ЦК містив вичерпну характеристику двох ухилів від генеральної лінії партії у селянському питанні. «Правий» ухил виявився в применшенні негативних сторін непу, затушовуванні класової диференціації на селі і вів до ігнорування інтересів сільської бідноти, з одного боку, і недооцінки небезпеки зростання куркульських елементів, — з другого. Ще більшої шкоди завдавав другий ухил, який представляла «нова опозиція». Каменев, Зінов'єв та їхні прихильники розгубилися перед куркульською небезпекою, переоцінювали її. Змикаючись з троцькістами, «нова опозиція» заперечувала можливість і необхідність союзу пролетаріату і сільської бідноти з середняком. Це було явним ігноруванням ролі середняка як «основної селянської маси сучасного села»⁶. Тому у виступах багатьох

⁵ М. Калінін. На путях к социализму. Об итогах XIV Всесоюзного съезда ВКП(б), Л., 1926, стор. 3.

⁶ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 179.

делегатів з'їзду цей ухил характеризувався як антисередняцький («лівий»).

На практиці «нова опозиція» вела до розпалювання класової боротьби на селі, закликала повернутися до комбідівської політики розкуркулювання. Небезпека цього ухилу, відзначав на з'їзді С. В. Косіор, в тому, що «він коріниться в наших партійних організаціях, вихованих на залишках воєнного комунізму, які не розуміють, що таке середняк, як до нього потрібно підійти, хитаються в цьому питанні, не навчилися ще як слід проводити нашу політику»⁷. Це ставило б під удар розвиток продуктивних сил сільського господарства, перешкоджало б втіленню в життя ленінського кооперативного плану. Отже, «нова опозиція» вела лінію на розрив союзу робітників і сільської бідноти з середняком, створювала небезпеку ослаблення впливу партії на селі, загрожувала здійсненню диктатури пролетаріату.

У Звітній доповіді ЦК та виступах делегатів з'їзду було викладено принципово нове положення щодо небезпеки кожного ухилу в селянському питанні. В умовах, які склалися, виникла необхідність зосередити вогонь на «лівому», «антисередняцькому» ухилі, до боротьби з яким партія була менше підготовленою. Незважаючи на запеклий опір «нової опозиції» в цьому питанні, положення про головну небезпеку «антисередняцького» ухилу і необхідність боротьби з ним було підтримане переважною більшістю делегатів з'їзду і глибоко обґрунтовувалось у резолюції на Звітну доповідь ЦК. З'їзд схвалив роботу Центрального Комітету, проведену по здійсненню рішень XIV партконференції у селянському питанні. Головними її результатами були позбавлення діяльності Рад і громадських організацій незаможного селянства, піднесення ролі і значення кооперації, зменшення податкового обкладення середнього селянства і звільнення від нього бідноти. Це свідчило, що лозунг партії «лицем до села» успішно втілюється в життя.

XIV з'їзд партії підтвердив правильність ленінського стратегічного лозунга в селянському питанні — союз робітничого класу з середняком при опорі на бідняка і боротьба проти куркульства. З'їзд підкреслив, що «всяка недооцінка середняка, нерозуміння його надзвичайно важливої ролі, спроба повернути партію від лозунга міцного союзу з ним до застарілого лозунга його нейтралізації, «боязнь середняка» об'єктивно приводить до підризу пролетарської диктатури, бо тим самим розривається робітничо-селянський блок»⁸.

На з'їзді було обговорено питання про роботу профспілок. Спроби «нової опозиції» добитися ослаблення партійного керівництва профспілками зазнали повної невдачі. З'їзд у розгорнутому рішенні відзначив, що роль профспілок як школи залучення широкої маси трудящих до будівництва соціалізму повинна неухильно зростати. Для позбавлення роботи профспілок намічався ряд практичних заходів.

Важливу увагу на з'їзді було приділено діяльності комсомолу. Відзначалося зростання активності робітничої і селянської молоді, зміцнення впливу партії у керівництві комсомольськими організаціями; була викрита шкідливість ідей «незалежності» комсомолу від партії, що її проповідувала опозиція. З'їзд підкреслив, що «посилення керівництва комсомолом — надзвичайно важливе і першорядне завдання партії в поточний момент»⁹.

⁷ XIV съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М.-Л., 1926, стор. 312.

⁸ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 186—187.

⁹ Там же, стор. 226.

При обговоренні усіх питань на з'їзді червоною ниткою проходила ідея зміцнення рядів партії на основі ленінізму. Викриття поглядів «нової опозиції» з трибуни з'їзду переважною більшістю промовців і прийняття резолюцій у дусі ленінських настанов стало важливим етапом принципової боротьби партії з фракціонерами і розкольникими. З'їзд відкинув домагання опозиції про свободу фракцій і угруповань у партії.

З'їзд схвалив поданий Центральним Комітетом Статут партії у новій редакції; прийняв перейменування РКП(б) у Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків). При обранні ЦК і ЦКК був знову значно розширений їх склад (63 члени і 43 кандидати в члени ЦК, 163 члени ЦКК). Це забезпечувало дальше зміцнення колективного керівництва, посилювало партію у боротьбі проти опозиціонерів.

XIV з'їзд ВКП(б) озброїв партію, робітничий клас і всіх трудящих Радянського Союзу чіткою програмою будівництва соціалізму, зміцнив колективне керівництво партією, завдав нищівного удару пораженьській ідеології «нової опозиції».

Відзначаючи 50-річчя XIV з'їзду ВКП(б), наша партія, весь радянський народ горді усвідомленням того, що його рішення успішно втілені в життя й ідеї з'їзду дістали свій дальший розвиток у здійсненні програми будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО КУРСУ НА СОЦІАЛІСТИЧНУ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1926—1937 рр.)

П. П. ГУДЗЕНКО, С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

В. І. Ленін вчив, що лише «велика машинна промисловість і перенесення її у землеробство є єдина економічна база соціалізму, єдина база для успішної боротьби за визволення людства від ярма капіталу»¹. Взявши на озброєння ленінські вчення про вирішальну роль великої машинної індустрії у побудові матеріально-технічної бази соціалізму, Комуністична партія на XIV з'їзді проголосила курс на соціалістичну індустріалізацію своєю генеральною лінією. Це означало: перетворення націоналізованої промисловості у провідну галузь народного господарства; здійснення за рахунок випереджаючих темпів зростання важкої індустрії вирішальних структурних змін у промисловому виробництві, спрямованих на широке запровадження в ньому машинного способу праці; створення індустріальної структури всієї радянської економіки; величезне кількісне і якісне зростання робітничого класу. Індустріалізація забезпечувала цілковиту перемогу соціалістичних форм в усьому народному господарстві, техніко-економічну незалежність країни і зміцнення її обороноздатності, ліквідацію фактичної економічної нерівності народів Союзу РСР, підвищення життєвого рівня і культури трудящих. Разом з колективізацією сільського господарства і культурною революцією індустріалізація країни була одним з головних напрямків соціалістичного будівництва, вирішальною ланкою у створенні матеріально-технічної бази соціалізму.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 127.

Курс партії на індустріалізацію викликав у трудящих великий приплив творчої енергії. Невпинно зростало політичне і трудове піднесення робітничого класу. Яскравим прикладом цього була постійна боротьба робітників за підвищення продуктивності праці.

Уже в 1926 р. в Українській РСР розпочались великі реконструктивні роботи та спорудження 374 нових промислових підприємств. Широко розгорнулось будівництво електростанцій. В 1927/1928 рр. в республіці споруджувалося 50 районних, міських і заводських електростанцій, серед них Харківська, Штерівська (друга черга), Київська, Криворізька районні електростанції; Миколаївська, Дніпропетровська, Луганська, Артемівська, Маріупольська, Полтавська та інші міські електростанції; Дружківська, Торецька, Лутугінська заводські електростанції. В день 10-річчя Великого Жовтня було закладено Дніпровську гідроелектростанцію. Це — один з перших комплексних гідровузлів СРСР. Поряд із забезпеченням народного господарства дешевою електроенергією він давав можливість затопити Дніпровські пороги і створити наскрізне судноплавство по Дніпру від його верхів'я до Чорного моря, а також зрошувати поля півдня республіки. Тоді ж розгорнулося будівництво трубного заводу в Маріуполі, Керченського металургійного, Горлівського і Рутченківського коксових заводів, веле́тенського коксового цеху на заводі ім. Петровського. Майже на всіх металургійних заводах споруджувались мартенівські печі, дали метал доменні печі на металургійному заводі ім. Дзержинського і на Макіївському металургійному заводі. Реконструювалися 16 і будувалися 23 нові вугільні шахти. Почалась реконструкція заводів: Харківського і Луганського паровозобудівних, Сумського машинобудівного ім. М. В. Фрунзе, харківських сільськогосподарського машинобудування «Серп і Молот» і електромеханічного, київських «Більшовик» і «Ленінська кузня», Одеського верстатобудівного ім. В. І. Леніна та багатьох інших.

Послідовно здійснюючи ленінський план соціалістичної індустріалізації, трудящі України вже в початковий період розгортання індустріалізації домоглися значних успіхів. У 1926—1929 рр. в УРСР було збудовано 408 і реконструйовано 421 промислове підприємство, створено пові великі підприємства по виробництву хімічних добрив, кабеля, радіоапаратури, беконної і консервної промисловості та ін. Новозбудовані й реконструйовані фабрики і заводи в 1929 р. випускали понад 28% усієї промислової продукції республіки. В 1928/29 р. в УРСР було вироблено електроенергії на 138% більше, ніж у 1913 р.², кам'яного вугілля — на 119,3%, сталі — на 117,4%, прокату — на 111,6%³. Машинобудівна промисловість збільшила випуск продукції в 3,2 раза проти 1913 р. За темпами приросту середньорічного фізичного обсягу промислового виробництва в 1926—1929 рр. СРСР перевершив капіталістичний світ у шість разів⁴.

Поряд з кількісним зростанням промислових підприємств відбувалися докорінні структурні зрушення — невинно збільшувалася питома вага промисловості, що випускає засоби виробництва. Якщо в 1913 р. у загальному обсязі промислового виробництва група «А» становила 36%, а група «Б» — 64%, то в 1928 р. відповідно — 42 і 58%. Підвищилась питома вага валової продукції промисловості в усьому народно-

² Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник, К., 1965, стор. 78.

³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 271.

⁴ СССР и капиталистические страны. Статистический сборник, М., 1939, стор. 127.

му господарстві республіки з 37% у 1924/25 до 51,6% у 1928/29 р.⁵ Дедалі ширшим у великій промисловості ставав соціалістичний сектор. Частка державної і кооперативної промисловості у валовій продукції великої промисловості республіки дорівнювала напередодні першої п'ятирічки 99,3%, а приватної — лише 0,7%⁶; в усій продукції великої і дрібної промисловості України приватнокапіталістичний сектор займав лише один процент⁷.

У період відбудови народного господарства й у перші роки індустріалізації будівництво здійснювалось не за загальним планом, а на основі поточних планів, річних контрольних цифр. З розгортанням індустріалізації, розширенням і зміцненням соціалістичного сектора виникла певідкладна потреба у виробленні державних планів економічного, соціального і культурного розвитку країни на більш тривалий період. Комуністична партія і Радянський уряд керувались вказівкою В. І. Леніна про те, що «не можна працювати, не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх»⁸.

23 жовтня 1927 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) розглянув вироблені Політбюро директиви по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства і прийняв рішення поставити на розгляд чергового, XV з'їзду партії питання про п'ятирічний план. XV з'їзд ВКП(б), що відбувся в грудні 1927 р., схвалив директиви. Керуючись ними, Держплан і ВРНГ СРСР разом з республіканськими плановими органами, наркоматами і відомствами склали конкретний план на 1928/29—1932/33 рр. У квітні 1929 р. план було обговорено на XVI партійній конференції ВКП(б) і односторонньо схвалено. V Все-союзний з'їзд Рад (травень 1929 р.) затвердив перший п'ятирічний план, який народ назвав великим планом будівництва соціалізму.

Основним завданням першого п'ятирічного плану було створення потужної важкої індустрії, що зможе забезпечити технічну реконструкцію народного господарства, зміцнити економічну самостійність і обороноздатність країни. Планом передбачалось витратити на капітальне будівництво в соціалістичній промисловості (разом з електрифікацією) 19,5 мільярда карбованців — в чотири рази більше, ніж за попередні п'ять років; 78% з цієї суми направлялось у важку індустрію, що виробляє засоби виробництва. При зростанні валової продукції всієї промисловості в 2,8 рази виробництво засобів виробництва мало збільшитись у 3,3 рази, в тому числі машинобудування — у 3,5 рази і сільськогосподарське машинобудування — у чотири рази, виробництво електроенергії — у 4,5 рази, вугілля — більш як удвічі⁹. Перший п'ятирічний план являв собою план розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. Він мав на меті побудувати фундамент соціалістичної економіки, ліквідувати капіталістичні елементи міста і села, був далшим кроком у розвитку єдиного господарського організму, що складався на основі спільних економічних цілей та інтересів як усього Радянського Союзу, так і окремих його республік.

Початок першої п'ятирічки ознаменувався широким розгортанням справді масового соціалістичного змагання серед робітників, поштовхом до якого була опублікована в «Правді» 20 січня 1929 р. стаття

⁵ Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, том перший, К., 1967, стор. 285.

⁶ Там же, стор. 291.

⁷ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор. 269.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 146.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 529—530.

В. І. Леніна «Як організувати змагання?». Ленінські ідеї про розгортання масового змагання впали на підготовлений ґрунт. За кілька місяців боротьба робітників за виконання п'ятирічного плану стала одним з найістотніших факторів економічного і суспільно-політичного життя.

Дані про кількість робітників, що брали участь у соціалістичному змаганні й ударництві, досить показові. Уже в січні 1930 р. у промисловості України налічувалося майже 250 тис. ударників, а наприкінці п'ятирічки — понад 400 тис. Особливо високою була питома вага ударників серед комуністів і комсомольців, зайнятих на виробництві. На 1 січня 1933 р. частка ударників серед членів і кандидатів у члени ВКП(б) становила у промисловості України 77,6%¹⁰. Кращим ударним бригадам належали світові й всесоюзні рекорди продуктивності праці.

На шляхах соціалістичної індустріалізації робітничому класу доводилося долати величезні труднощі об'єктивного характеру, які ускладнювалися й прорахунками в управлінні виробництвом. Завдання полягало в тому, щоб знизити до мінімуму ці прорахунки, своєчасно виявляти і виправляти помилки, аналізувати колективний виробничий досвід мас з метою прискорення темпів індустріалізації. Розв'язати таке завдання могла лише ленінська партія.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою підприємство (а не трест, як раніше) оголошувалося основною ланкою управління. Підприємство зобов'язувалося проводити самостійний баланс, передбачалася організація внутрігосподарського розрахунку, налагодження обліку витрат по цехах¹¹. В 1930—1931 рр. було проведено кредитну реформу, яка забезпечила юридичні й економічні основи для госпрозрахунку підприємств. Здійснення директив партії про переведення фабрик і заводів на госпрозрахунок вимагало перебудови всієї роботи управлінського апарату, а така перебудова могла бути цілком успішною лише за умови безпосередньої участі в ній мас робітників. Перша госпрозрахункова бригада формувальників П. І. Капкова з Ленінградського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна виникла в лютому 1930 р. Вже через рік у країні налічувалося понад 150 тис. госпрозрахункових бригад, в яких працювало більше мільйона чол.¹² Наприкінці 1931 р. близько чверті робітників, зайнятих у промисловості України, працювали в госпрозрахункових бригадах¹³. Робітники у таких бригадах вчилися використовувати внутрішні резерви виробництва, виявляли і ліквідували безгосподарність в усіх її проявах, мобілізували свої зусилля на виконання завдань промфінплану.

Технічні зрушення, якими супроводжувалося здійснення соціалістичної індустріалізації, вимагали прискореної підготовки кадрів кваліфікованих робітників. Щоб забезпечити високі темпи промислового будівництва, партія прийняла єдино можливе рішення — готувати кадри безпосередньо на виробництві, підвищувати технічну підготовку робітників у ході самої експлуатації машин і механізмів. Із зростанням технічної оснащеності праці проблема розвитку масового руху робітників за оволодіння технікою безпосередньо на виробництві набувала дедалі більшої актуальності. Скликана з ініціативи ЦК ВКП(б)

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1534, арк. 11, 13.

¹¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 2, М., 1967, стор. 135.

¹² И. П. Остапенко. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. 1921—1932 гг., М., 1964, стор. 160.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1534, арк. 8.

Всесоюзна конференція працівників соціалістичної промисловості на початку 1931 р. висунула лозунги «Техніка в період реконструкції вирішує все!», «Більшовики повинні оволодіти технікою!». 14 лютого 1931 р. ударники Московського заводу АМО (нині — ім. І. О. Лихачова) звернулися до робітників країни з пропозицією розгорнути боротьбу за оволодіння технікою. На Україні цей почин знайшов широкий відгук.

Величезне значення в оволодінні технікою мала творча співдружність старшого покоління робітничого класу і молоді. З травня 1932 р. по всій країні розгортається започаткований горлівським вибійником М. О. Ізотовим рух кадрових робітників за передачу досвіду. Цей масовий рух вперше в історії було названо іменем його ініціатора. Багато ізотовців мали десятки учнів. Наприклад, Ф. Я. Авілов, машиніст блюмінга на Дніпропетровському заводі ім. Петровського, робітник з 34-річним стажем, підготував до 1934 р. 170 кваліфікованих робітників¹⁴. Ветерани праці відіграли провідну роль у підготовці масових кадрів технічно освічених робітників.

Поряд з навчанням робітників безпосередньо на виробництві було створено широку мережу закладів по підготовці кваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів. Основним засобом довгострокової підготовки масових кадрів стали школи фабрично-заводського учнівства. Кількість учнів в індустріально-технічних школах ФЗУ збільшилася на Україні за першу п'ятирічку з 26 до 161 тис.¹⁵

Здійснення соціалістичної індустріалізації нерозривно пов'язувалося з підготовкою кадрів керівників виробництва з середовища робітничого класу. Це з усією силою підкреслив XVI з'їзд ВКП(б): «Вирішальне значення має поставлена ЦК на весь зріст проблема *керівних, господарських і технічних кадрів*, що стає центральною проблемою нашого соціалістичного будівництва. Тільки при дальшій мобілізації сил усієї партії і робітничого класу навколо завдання підготовки кадрів з людей робітничого класу, тільки при рішучому зрушенні в цій галузі може бути забезпечене дальше проведення більшовицьких темпів соціалістичної індустріалізації країни»¹⁶.

Висування досвідчених і активних робітників на адміністративно-господарські і технічні посади набрало особливо великих масштабів у першій п'ятирічці. Партія надавала величезної ваги підвищенню підготовки робітників-висуванців, закріпленню їх на відповідальних посадах. Завдяки роботі, проведеній ЦК КП(б)У і місцевими парторганізаціями, робітничий прошарок у складі керівних кадрів і спеціалістів зріс у промисловості України з 39% в 1930 р. до 58% у 1933 р.¹⁷ Винятково важливого значення набула проблема підготовки з числа робітників-висуванців і робітничої молоді дипломованих спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Велику роль у цій підготовці відіграли робітничі факультети. Чисельність учнів в індустріально-технічних робітфаках України зросла з 6 тис. в січні 1929 р. до 51 тис. на кінець 1932 р.¹⁸

В результаті самовідданої боротьби робітничого класу, всіх трудящих країни план першої п'ятирічки було здійснено достроково. Вже в четвертому році п'ятирічки програма її останнього, п'ятого року була виконана у великій промисловості СРСР на 96,4%, в тому числі по

¹⁴ В ногу с молодыми богатырями, Днепропетровск, 1935, стор. 93—94.

¹⁵ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 580.

¹⁶ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 16.

¹⁷ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 486.

¹⁸ Там же, стор. 580—581.

групі «А» — на 109,8%¹⁹. Тому виробнича програма 1933 р. увійшла складовою частиною в план другої п'ятирічки. Завдяки виконанню завдань першої п'ятирічки справу соціалізму в СРСР було забезпечено. «Героїчною боротьбою робітничого класу вже за роки першої п'ятирічки побудовано фундамент соціалістичної економіки», — такий висновок зробив XVII з'їзд ВКП(б)²⁰.

В роки першої п'ятирічки промисловість Радянської України збагатилася десятками новобудов союзнного значення, і деякі з них за своїми масштабами не мали собі рівних в Європі або в світі. Зокрема, до ладу діючих стали великі теплоелектростанції в Харкові, Краматорську, Кривому Розі, Києві, Дніпродзержинську. Дала струм Зуївська ДРЕС потужністю 150 тис. квт, одна з найдосконаліших за своїм устаткуванням електростанцій в Європі і Америці. Вінцем енергетичної програми п'ятирічки було урочисте відкриття 10 жовтня 1932 р. найбільшої тоді в світі Дніпровської ГЕС: її перші п'ять турбогенераторів мали потужність по 62 тис. квт кожний. В останньому році п'ятирічки в республіці вироблялося вже понад 100 квт-год. електроенергії в розрахунку на душу населення. План ГОЕЛРО, за яким передбачалося введення на Україні за 10—15 років 420 тис. квт нових потужностей, було перевершено більш як удвоє²¹.

Десятки нових великих шахт стали до ладу в Донецькому басейні. Було забезпечено прискорений перехід від кайла й обушка до врубових машин і відбійних молотків. Питома вага механізованого видобутку в Донбасі зросла з 19,4% в 1927/28 р. до 72,3% в 1932 р. За механізацією підрубування Донбас випередив Англію і став майже на один рівень з США та Німеччиною²².

Величезне капітальне будівництво розгорнулося в металургійній промисловості. Було прийнято рішення про спорудження трьох заводів повного циклу в Запоріжжі, Кривому Розі й Маріуполі. На існуючих підприємствах будівельники звели 12 нових доменних і 24 мартенівські печі²³. На Україні виникла нова галузь металургійної промисловості — електрометалургія. Наприкінці 1931 р. в Нікополі почав будуватися трубопрокатний завод-гігант проектною продуктивністю 410 тис. т труб. Заново, по суті, було створено кольорову металургію. Влітку 1930 р. в Запоріжжі розгорнулося спорудження найбільшого в Європі алюмінієвого заводу.

Найширший розмах капітального будівництва спостерігався в середині важкої індустрії — машинобудуванні. Темпи його розвитку досягли в середньому за рік 41,6%, тобто були удвоє вищі за середньпромислові. В розрахунку на душу населення машинобудівники республіки давали в 1932 р. в 10 разів більше продукції, ніж у 1913 р. Стали до ладу Харківський тракторний завод і комбайновий цех на запорізькому заводі «Комунар», здійснено докорінну реконструкцію Луганського (Ворошиловградського) парозобудівного заводу, розпочато будівництво величезного заводу турбогенераторів у Харкові, важкого машинобудування — в Краматорську.

¹⁹ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР, М., 1934, стор. 58.

²⁰ КПРС в резолюциях..., ч. III, стор. 191.

²¹ Матеріали до доповіді про контрольні числа народногосподарського плану УСРР на 1932 р., Харків, 1931, стор. 37; Народне господарство УСРР, К., 1935, стор. 82.

²² Капиталистические страны в 1913, 1928—34 гг., М., 1935, стор. 30.

²³ Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, М., 1935, стор. 180, 184.

Хімічну промисловість країни доводилося створювати по суті заново. За повідомленням Держплану СРСР, наприкінці 1932 р. практично все виробництво (за винятком простих продуктів) у хімічній індустрії Радянського Союзу базувалося майже виключно на потужностях, створених у першій п'ятирічці²⁴. На Україні, зокрема, було збудовано один з найбільших у світі содових заводів — «Донсоду», один з найбільших в Європі Рубіжанський комбінат по виробництву анілінових барвників, п'ять великих коксохімічних заводів, азотнотуковий завод у Горлівці.

Багатьма підприємствами поповнилася харчова промисловість України. Стали до ладу великі м'ясокомбінати, механізовані хлібозаводи, виникли у формі великого машинного виробництва такі галузі, як маргарина, овочесушильна, молочна, маслоробна, холодильна, комбікормова. В 1932 р. почав діяти Херсонський консервний завод проектною потужністю 128 млн. умовних банок консервів на рік, що набагато перевищувало потужність всієї консервної промисловості дореволюційної Росії²⁵. Новими підприємствами збагатилися різноманітні галузі легкої промисловості. У Києві, Харкові і Дніпропетровську було збудовано великі взуттєві фабрики з конвейерним виробництвом, цілком заново створено трикотажну промисловість у складі великих фабрик в Одесі, Харкові і Києві.

Завершальним етапом соціалістичної індустріалізації СРСР стала друга п'ятирічка. XVII з'їзд ВКП(б) у 1934 р. розглянув і затвердив другий п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1933—1937 рр. Головним політичним завданням п'ятирічки партія вважала остаточну ліквідацію капіталістичних елементів і повне знищення причин, які породжують експлуатацію, перетворення всього трудяшого населення країни в свідомих і активних будівників соціалістичного суспільства. Основним господарським завданням п'ятирічки було завершення соціалістичної реконструкції всього народного господарства. Друга п'ятирічка мала стати, насамперед, п'ятирічкою освоєння нових потужностей.

У роки другої п'ятирічки виникла нова, вища для того часу форма соціалістичного змагання — стахановський рух. За почином донецького робітника О. Г. Стаханова у промисловості, на транспорті і в сільському господарстві розгорнулося масове змагання за підвищення продуктивності праці, раціональне використання потужностей, вдосконалення форм організації праці. Було введено нові, підвищені норми виробітку, організовано масове технічне навчання робітників. На Україні вдосконалили свою кваліфікацію понад три чверті робітників промисловості. Стахановський рух різко прискорив темпи господарського зростання, і друга п'ятирічка, як і перша, була виконана по основних показниках за 4 роки і три місяці.

За п'ятирічку на Україні стала до ладу тисяча великих підприємств, реконструйовано і розширено сотні заводів²⁶. Середньорічні темпи промислового розвитку дорівнювали 17,4% (в СРСР у цілому — 17,1%). Випереджаючими темпами зростала електроенергетична галузь (23,8%), машинобудування і металообробка (20,7%), виплавка сталі (21,5%) і виробництво прокату (19,3%)²⁷. Порівняно з дореволюційним

²⁴ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР, М., 1934, стор. 49.

²⁵ Д. В. Га к. Харчова промисловість України, К., 1960, стор. 58.

²⁶ Україна за 50 років (1917—1967). Статистичний довідник, К., 1967, стор. 179.

²⁷ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 23.

рівнем, у 1937 р. республіка виробила в 30 разів більше машин в розрахунку на душу населення²⁸. Такі темпи розвитку машинобудування (вони були властиві й країні в цілому) забезпечили цілковиту ліквідацію колишньої залежності від високорозвинутих країн Заходу в техніко-економічному відношенні. Якщо питома вага імпорту у споживанні продукції машинобудування в царській Росії дорівнювала 43,6%, то в Радянському Союзі у 1937 р. — тільки 0,9%²⁹.

В результаті успішного здійснення курсу XIV з'їзду Комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію валова продукція великої промисловості Української РСР за роки перших двох п'ятирічок збільшилася у 5,6 раза, у тому числі по групі «А» — у 7,5 і по групі «Б» — у 3,7 раза³⁰. Високі темпи індустріалізації пояснювалися природою нових виробничих відносин, що відкривали необмежені можливості для неухильного зростання продуктивних сил.

Рівень індустріалізації народного господарства надзвичайно підвищився. Питома вага промисловості у сумарній продукції промисловості й сільського господарства, яка становила на Україні в 1926/27 р. тільки 42,7%, зросла до 60% у 1929/30 р. і до 72,4% в 1933 р. Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) в січні 1933 р. констатував, що *«СРСР з країни аграрної перетворився в країну індустріальну»*³¹. Змінилося і співвідношення між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання на користь першого. Зокрема, у великій промисловості України група «А» давала в 1927/28 р. 50,8% усієї продукції, а в 1937 р. — 68,0%³². Така зміна цієї пропорції свідчила про створення високорозвинутої багатогалузевої важкої індустрії, здатної забезпечити економічну й оборонну могутність країни соціалізму. Нарешті, істотні зрушення відбулися у співвідношенні між великою промисловістю, яка організаційно об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною промисловістю, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади. Питома вага великої промисловості у валовій продукції всього промислового виробництва зросла в УРСР з 68,7% в 1925/26 р. до 92,5% в 1938 р. За промисловим переписом 1938 р., в республіці залишилося 115 530 підприємств дрібної промисловості з 343,7 тис. робітників³³. Це були переважно підприємства промкооперації і колгоспів, які використовували місцеві види сировини і виробляли продукцію для широкого споживача. Вже на кінець першої п'ятирічки у дрібній промисловості не залишилося жодного підприємства капіталістичного типу (у 1928/29 р. тут налічувалося 595 приватнокапіталістичних підприємств, які давали 2% валової продукції дрібної промисловості)³⁴. Отже, дрібна промисловість, як і велика, розвивалася цілком на соціалістичній основі.

Одним з найважливіших підсумків соціалістичної індустріалізації Радянської країни було створення прогресивної структури промислового виробництва. В 1927/28 р., зокрема, у великій промисловості України провідні позиції належали харчовій індустрії, яка давала більше валової продукції, ніж вугільна промисловість, чорна металургія і машинобудування, разом узяті. В 1937 р. найбільше продукції давало

²⁸ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, К., 1969, стор. 176.

²⁹ Там же, стор. 147.

³⁰ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 327.

³¹ КПРС в резолюциях..., ч. III, стор. 167.

³² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, К., 1969, стор. 148.

³³ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1940, стор. 13, 37.

³⁴ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1935, стор. 51—52.

вже машинобудування (разом з металообробкою) — 29,2% всієї продукції великої промисловості. Харчосмакова промисловість пересунулася на друге місце (21,8%). Істотно зросла питома вага інших прогресивних галузей: електроенергетики (з 1,0 до 3,1%), хімічної промисловості (з 2,9 до 7,0%). Частка суто машинобудівної продукції, тобто без металообробки, в промисловості України становила 1937 р. 23,9% проти 17,6% у США, 16,2% в Англії, 14,6% у Німеччині³⁵.

Однією з найважливіших рис соціалістичних суспільних відносин, що яскраво проявилася в боротьбі за здійснення генеральної лінії партії на індустріалізацію країни, було міжнаціональне єднання людей праці. Об'єднані спільністю класових інтересів, прагненням перетворити Країну Рад в передову індустріальну державу, трудящі всіх національностей пліч-о-пліч зводили новобудови перших п'ятирічок. «Братерське співробітництво радянських народів,— говорив Л. І. Брежнев, — продовжувало зростати і міцніти в ході будівництва соціалізму, в спільній праці на будовах Дніпрогесу і Турксибу, Магнітки і Сталінградського тракторного, на шахтах Донбасу і домнах Запоріжжя, по всій нашій країні, яка стала велетенською соціалістичною будовою»³⁶.

В оснащенні підприємств України високопродуктивною технікою особливо вагомою була роль таких промислових центрів Радянської Росії, як Ленінград, Москва, Горький. Справжнім символом братерства і дружби народів є історія спорудження Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна. У постачанні устаткування і матеріалів для первенця соціалістичної індустріалізації брали участь десятки підприємств Російської Федерації, виробничі колективи Білорусії, Вірменії, Азербайджану та інших республік. Замовлення Дніпробуду виконувалися особливо ретельно, точно у встановлені строки. У складі багатотисячного загону дніпробудівців працювали росіяни й українці, білоруси і татари, узбеки і вірмени, башкири і грузини, представники багатьох інших національностей Союзу РСР. «За Дніпробуд змагалися й перемогли робітники і трудящі всього Радянського Союзу, які в цій боротьбі ще більше зміцнили інтернаціональну єдність своїх лав,— підкреслювалося в телеграмі ЦВК Білоруської СРР з нагоди відкриття гідроелектростанції.— Пуск Дніпробуду — нова перемога ленінської національної політики»³⁷.

Новобудови Радянської України, весь її індустріальний потенціал служив загальній справі соціалістичного будівництва в Радянському Союзі. Трудящі України допомагали устаткуванням, матеріалами, технічним досвідом, кадрами кваліфікованих спеціалістів і робітників іншим районам і республікам СРСР. Поряд з трудящими високорозвинутих в індустріальному відношенні центральних районів Російської Федерації вони внесли істотний вклад у ліквідацію економічної нерівності багатьох раніше відсталих республік і районів. Зокрема, значну роль відіграла українська промисловість у створенні і розвитку вугледобувної і текстильної індустрії Середньої Азії, металургії, електроенергетики і вугільної промисловості Казахстану, лісової промисловості Карелії, електроенергетики Білорусії, Північного Кавказу і Закавказзя та ін.

Закономірністю соціалістичної індустріалізації було те, що поряд із створенням у кожній союзній республіці цілісного комплексу

³⁵ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник, К., 1940, стор. 16; Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.). Статистический сборник, М., 1939, стор. 66. По капіталістичних країнах наводяться дані за 1935 р.

³⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 155.

³⁷ Гомельський обласний державний архів, ф. 296, оп. 1, спр. 281, арк. 83.

підприємств та галузей з різноманітними внутрішніми зв'язками на основі, насамперед, її власних економічних можливостей формувалася єдиний народногосподарський комплекс всього Радянського Союзу, поглиблювалися і вдосконалювалися багатосторонні міжреспубліканські зв'язки.

На основі успіхів у соціалістичній індустріалізації підвищувався матеріальний добробут робітничого класу. Було назавжди ліквідоване безробіття. В роки перших п'ятирічок в Радянській країні відбувався перехід на скорочений робочий день, збільшено кількість вихідних днів, подовжено оплачувані відпустки. У великій промисловості України тривалість робочого дня у 1935 р. становила 7 год. проти 7,6 год. в 1928 р., кількість днів відпочинку в розрахунку на одного промислового робітника зросла з 57,3 в 1928 р. до 68 в 1936 р., а тривалість відпустки — з 11,9 днів в 1924 р. до 15,7 дня в 1936 р.³⁸ Радянська держава витрачала великі кошти на житлове будівництво, охорону здоров'я трудящих, будівництво санаторіїв, будинків відпочинку і піонерських таборів.

Трудовий подвиг будівників Дніпрогесу, Турксибу, Магнітки і сотень інших новобудов перших п'ятирічок — це не тільки славна сторінка в історії радянського народу. Досвід індустріалізації СРСР, здійсненої на основі внутрішніх ресурсів у винятково короткі строки, викликає і тепер зацікавленість багатьох країн і народів світу. Повністю підтвердилося геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що «наше комуністичне господарське будівництво стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії»³⁹.

³⁸ Праця в УРСР. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 102; Соціалістична Україна. Статистичний збірник, К., 1937, стор. 117—118.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 154.

До 70-річчя першої російської революції

ГРУДНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ

П. Л. ВАРГАТЮК, П. М. ШМОРГУН

Грудневе збройне повстання було вершиною першої російської революції. Воно було природним і закономірним завершенням масових сутичок і битв, які наростали в усіх кінцях країни протягом 12 місяців, починаючи з «кривавої неділі» 9 січня 1905 р. «Повстання стало необхідним і невідкладним...»¹, — зробив висновок В. І. Ленін у своїй книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», присвяченій обґрунтуванню стратегічного плану повалення царизму. Озброєні ленінськими настановами, рішеннями III з'їзду РСДРП, більшовицькі організації вели наполегливу підготовку всенародного збройного повстання проти самодержавства. У газетах і листівках, на зборах і мітингах, скрізь і всюди вони пропагували ідею збройного повстання, закликали робітників озброюватись, вивчати військову справу, створювати бойові загони революційної армії. Водночас вони вели не-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 115.

примиренну боротьбу проти опортуністичної тактики меншовиків, які вважали повстання стихійним процесом і виступали проти його плано-мірної військово-технічної підготовки.

Активність більшовицьких організацій у справі підготовки збройного повстання особливо посилилась після всеросійського жовтневого політичного страйку 1905 р., який прискорив, наблизив час відкритого виступу. За визначенням В. І. Леніна, жовтневий страйк був «генеральною репетицією» збройного повстання². З кінця листопада 1905 р. царизм відкрито почав переходити в контрнаступ. За таких умов повстання могло вибухнути в будь-який час, несподівано, незалежно від волі партії, яка ще не завершила всієї політичної, організаційної і особливо військово-технічної підготовки до повстання. Перед партією постало невідкладне питання: як бути, відступати без бою і чекати сприятливої обстановки чи прийняти виклик ворога? І виклик було прийнято. Але, оскільки ступінь підготовки до повстання була неоднакова у різних промислових центрах країни, то право вирішення питання про повстання тим самим передавалося місцям.

Як відомо, сигнал до початку збройного повстання в грудневі дні дав робітничий клас Москви. 5 грудня тут зібралася загальноміська конференція більшовиків. У той день з Петербурга приїхав член ЦК РСДРП І. А. Саммер, який повідомив про останню нараду ЦК за участю В. І. Леніна і частини членів виконкому Петербурзької Ради робітничих депутатів, де було прийнято рішення оголосити загальний політичний страйк. Ніяких директив ЦК чи В. І. Леніна про початок повстання він не привіз. Проте переважна більшість делегатів конференції висловились за страйк і повстання, незалежно від характеру дій робітників Петербурга. На другий день, 6 грудня, зібрався пленум міської Ради робітничих депутатів за участю представників конференції залізничників і з'їзду поштово-телеграфних службовців, які тоді відбувалися в Москві. Тут також виступи депутатів засвідчили про готовність робітників до страйку і повстання. Враховуючи волю мас, Московська Рада ухвалила: «Оголосити в Москві з середи, 7 грудня, з 12 години дня загальний політичний страйк і прагнути перевести його у збройне повстання»³. Під цією постановою Ради поставили також свої підписи партійні організації більшовиків, меншовиків і есерів, забезпечивши тим самим єдність дій всіх революційно-демократичних сил. Правда, як показали даліші події, меншовики і есери проявили непослідовність під час повстання.

За закликом Московської Ради і партійних організацій 7 грудня почався загальний політичний страйк, який уже на третій день почав переростати у повстання. Слідом за московськими робітниками на збройну боротьбу з царизмом піднялися робітники Сормова, Канавіна і Мотовилихи, Ростова-на-Дону, Новоросійська і Сочі, Красноярська, Чіти та інших міст. Разом з російським робітничим класом виступили і трудящі національних окраїн Росії — України, Польщі, Латвії, Фінляндії, Грузії.

Грудневе збройне повстання на Україні широко висвітлено в радянській історіографії⁴. Перші наукові публікації з цієї теми з'явилися ще

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 73.

³ Цит. за: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 131.

⁴ Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906—1907 гг., Екатеринослав, 1924; 1905 год в Харькове, Харьков, 1925; На баррикадах 1905 г. в Александровске, Запорожье, 1925; С. А н и с и м о в. «Горловское дело». Очерк восстания на линии Екатеринбургской ж. д. в 1905 г., Харьков, 1926; А. С. К и р з н е р. Горнорабочие Донбасса

в середині 20-х років до 25-річчя першої російської революції, але особливо багато вийшло таких праць в середині 50-х років до піввікового ювілею революції. В них були наведені численні архівні документи і матеріали про розгортання страйкового руху на Україні в грудневі дні, про збройні виступи робітників Донбасу, Харкова і Олександрівська (нині Запоріжжя), названі імена багатьох учасників барикадних боїв. Правда, в них дещо спрощено трактувалися окремі питання збройного повстання, згладжувалися труднощі в діяльності більшовиків по його підготовці і проведенні, зовсім замовчувалися приклади успішного здійснення більшовиками ленінської «лівоблокистської» тактики в ході повстання, повторювалися деякі помилкові положення «Короткого курсу історії ВКП(б)», зокрема про велике повстання в Луганську, хоч там ніякого виступу не було, навіть не виїжджали бойові дружини в Горлівку, де відбувся вирішальний бій повсталих робітників Донбасу з царськими військами.

За останні 15—20 років радянські вчені провели велику роботу по дальшому вивченню історії грудневого збройного повстання. Визначним вкладом в узагальнення бойового досвіду більшовиків був вихід підручника з історії КПРС та 2-го тому багатотомної історії партії, підготовлених колективами авторів під керівництвом Б. М. Пономарьова⁵, в яких правдиво показано діяльність партії по підготовці і проведенні грудневого збройного повстання. Глибокий науковий аналіз стану партійних організацій і перебігу грудневих подій на Україні зроблено в республіканських і обласних «Нарисах» історії партійних організацій, в працях радянських вчених останніх років⁶.

Автори даного повідомлення, на основі досягнень радянської історичної науки, прагнули дати стислий нарис розгортання грудневих подій на Україні, зосередивши основну увагу на збройних виступах робітників.

На Україні першими відгукнулись на рішення Московської Ради робітники Катеринослава. Ввечері 7 грудня тут була одержана телеграма з Москви, яка закликала приєднатися до всеросійського політичного страйку і в наступному перевести його в збройне повстання. В ніч на 8 грудня в Катеринослав і Донбас прибули групи членів Московського комітету більшовиків і Московської Ради робітничих депутатів, які взяли активну участь у підготовці страйку і збройного повстання на Катеринославщині⁷.

и Криворожья в первой российской революции, Харьков, 1926; Т. Харченко. 1905 год в Донбассе, Л., 1926; П. Свежинский. Горловское вооруженное восстание в 1905 году. — «Исторический журнал», 1940, № 12; Ф. Е. Лось. Декабрьское вооруженное восстание на Украине. — «Исторические записки», 1954, № 49; його ж. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Харьков, 1955; Н. Р. Доний. Вооруженное восстание на Екатеринославщине в декабре 1905 года. — «Вопросы истории», 1955, № 12; А. М. Максимов. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 году, Сталино, 1956; П. М. Шморгун. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907), К., 1955, та ін.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1959; История Коммунистической партии Советского Союза (в шести томах), т. 2, М., 1966.

⁶ В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харкова в трьох революціях, Харків, 1959; О. Т. Юрченко. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960; Ф. Е. Лось. Буремний 1905-й на Україні, К., 1965; Н. Н. Яковлев. Народ и партия в первой русской революции, М., 1965; А. М. Максимов. На баррикадах. Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой русской революции, Донецк, 1973; П. М. Шморгун. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років, К., 1975, та ін.

⁷ Революція 1905—1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 325; Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. I, К., 1955, стор. 526.

Вранці 8 грудня з ініціативи Катеринославського комітету РСДРП відбувся пленум Катеринославської Ради, який одностайно ухвалив оголосити загальний політичний страйк. Тоді ж відбулося засідання делегатських зборів робітників і службовців Катерининської залізниці, яке оголосило про приєднання до страйку залізничників⁸. В наступні дні політичний страйк охопив підприємства Катеринослава, всю Катерининську залізницю, робітників Кам'янського, Нікополя, Олександрівська, Єнакієвого, Горлівки, Алчевська, Кривого Рога та інших міст і селищ Придніпров'я, Донбасу і Криворіжжя.

Для керівництва страйком делегатські збори залізничників обрали страйковий розпорядчий комітет Катерининської залізниці. 8 грудня було створено Бойовий страйковий комітет (БСК) Катеринослава і Катеринославської губернії. До його складу ввійшли президія Катеринославської Ради, страйковий розпорядчий комітет залізничників, об'єднаний комітет РСДРП (більшовицький і меншовицький комітети), комітет есерів, страйковий комітет поштово-телеграфної спілки та ін.⁹ Це був коаліційний, багатопартійний орган. Від більшовиків до нього ввійшли Г. І. Петровський, М. О. Савельєв, С. С. Парижер, Є. С. Мурзаєва, А. А. Фабричний (Н. Л. Ліфшиць), І. К. Шевченко та ін.

За прикладом Катеринослава Бойові страйкові комітети були створені в Кам'янському, Довгинцевому, Нікополі, Олександрівську, Горлівці, Микитівці, Алчевську та інших місцях губернії. В Нижньодніпровському, П'ятихатках, Вечірньому Куті, Гришиному, Юзівці, Маріуполі та інших пунктах виникли страйкові розпорядчі комітети.

Ради робітничих депутатів, бойові страйкові і розпорядчі комітети, які знаходилися під керівництвом або впливом більшовиків, виступали як місцеві зародкові органи революційної влади. Усунувши царську залізничну адміністрацію, вони взяли в свої руки владу на всій лінії, захопили пошту, телеграф і телефон¹⁰. В руках царських властей залишалася лише станція Катеринослав, зайнята військами 10 грудня, але вона була відрізана від інших районів країни.

Революційні органи влади припинили на залізниці регулярний рух поїздів, затримували поїзди з каральними загонами¹¹. З їх дозволу перевозилися лише продовольчі вантажі, рухалися «делегатські поїзди», які транспортували бойові дружини, представників Рад і комітетів, а також робітників і селян — учасників масових політичних мітингів. Ці органи конфіскували на залізничних станціях близько 150 тис. крб., які використовувалися для допомоги страйкарям і на придбання зброї¹².

У зв'язку з страйком припинилась діяльність промислових і торгових підприємств, державних і громадських установ, учбових закладів і театрів. Органи революційної влади забезпечили роботу лише тих підприємств, які задовольняли елементарні потреби населення. Захищаючи інтереси трудящих, вони заборонили торгівцям підвищувати ціни на товари першої необхідності, встановили дієвий контроль за виконанням цієї постанови¹³. В Катеринославі, Кам'янському та інших

⁸ «Бюллетень Боевого стачечного комитета» (Екатеринослав), № 1, 11 грудня 1905 р.

⁹ Там же.

¹⁰ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. I, М., 1956, стор. 113—114, 126—127, 129, 131, 142—143, 160, 164.

¹¹ «Бюллетень Боевого стачечного комитета», №№ 1, 2 і 3, 11, 12 і 13 грудня 1905 р.

¹² «Бюллетень Боевого стачечного комитета», №№ 5 і 7, 15 і 22 грудня 1905 р.; Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. I, стор. 89.

¹³ «Бюллетень Боевого стачечного комитета», № 1, 11 грудня 1905 р.

місцях були влаштовані громадські їдальні, видавалися продукти робітникам, подавалася безплатна медична допомога.

Бойові та розпорядчі комітети рішуче боролися з чорною сотнею, арештовували ворогів революції, влаштовували громадські суди над ними. В Катеринославі ще 8 грудня солдати Бердянського і Феодосійського полків заявили своїм офіцерам, а наступного дня і начальнику гарнізона, що вони не піднімуть зброї проти страйкарів, будуть захищати населення від погромників¹⁴. Про це ж було заявлено і в листівці «До поліції та хуліганів»¹⁵. Внаслідок демонстрації єдності революційних солдатів і робітників під час грудневих подій погромів у місті не було.

Щоб ослабити контрреволюційну агітацію, Катеринославський БСК закрив урядові і буржуазні газети. Виходив лише «Бюллетень Боевого стачечного комитета», в редакції якого переважали більшовики. Газета була бойовим органом політичного виховання і революційної мобілізації робітничих мас.

Керовані більшовиками революційні робітники в грудні 1905 р. завоювали вільні території — своєрідні «робітничі республіки». В Катеринославі виникла «Чечелівська республіка», яка охопила заводський район міста, станцію Горяїнове, Кайдаки, Діївку, Сухачівку та інші селища. Тут знаходилися Рада робітничих депутатів, Бойовий страйковий комітет, щоденно проходили мітинги. Такими ж неприступними фортецями робітників були селища Амур і Нижньодніпровськ, де знаходився страйковий розпорядчий комітет Катерининської залізниці.

Здійснюючи революційні заходи, БСК і розпорядчі комітети завоювали визнання ширших мас робітників, селян, демократичних верств населення. З ними змушені були рахуватися і капіталісти. Директори ряду підприємств у Катеринославі, Кам'янському та інших місцях вносили значні суми в фонд бойових страйкових комітетів¹⁶. Управління Катерининської залізниці під тиском страйкового розпорядчого комітету змушене було видати зарплату страйкарям. Катеринославський БСК визнавався як орган революційної влади банкірами, торговцями, домовласниками, сільськими волосними правліннями і навіть іноземними дипломатами, які зверталися до нього в різних справах. Так само розцінювали його губернські власті царизму, а дорожний розпорядчий комітет вони прямо називали «тимчасовим урядом Катерининської залізниці»¹⁷.

Отже, грудневі події на Катеринославщині розпочалися як загальний політичний страйк. Але це був не звичайний страйк. Незважаючи на його мирний початок, він зразу ж набув характеру повстання проти царського уряду, привів до усунення від влади його місцевих органів. Проте зміцнення нової революційної влади вимагало переростання страйку в збройне повстання як у центрі, так і на місцях. «Владою може бути тільки сила, — писав В. І. Ленін напередодні повстання. — Силою в сучасному суспільстві може бути тільки озброєний народ і озброєний пролетаріат на чолі його»¹⁸. Тільки в успішному збройному пов-

¹⁴ Там же.

¹⁵ «Бюллетень Боевого стачечного комитета», №№ 1 і 2, 11 і 12 грудня 1905 р.; М. Неменов. Киевская и Екатеринославская организации в 1905 г.— «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 211—213.

¹⁶ «Бюллетень Боевого стачечного комитета», №№ 7 і 8, 22 і 26 грудня 1905 р.; Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. I, стор. 147.

¹⁷ «Красный архив», 1935, № 6, стор. 124; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905, спр. 105, ч. 4, арк. 42—47; Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 3, 1905, спр. 78, арк. 390.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 118.

станні вбачали більшовики Катеринославщини, як і вся партія, гарантію перемоги революції.

Задовго до грудневих подій більшовики займалися озброєнням робітників, створювали бойові загони революції. В грудні вони значно зміцнили вже існуючі та організували нові бойові дружини. В ході боротьби дружинники стали здобувати зброю у ворога. Бойова дружина у Синельниковому захопила револьвери і рушниці з вагона, що знаходився на станції, допомогла також озброїтися робітникам з Нижньодніпровська¹⁹. Залізничники Дебальцевого, захопивши два вагони з патронами та динамітом, передали частину їх дружинам з Авдіївки, Гришиного та інших станцій Донбасу²⁰.

Частину зброї дружинники одержали при роззброєнні жандармів, поліцейських, офіцерів, солдатів і козаків. У середині грудня в Авдіївці було роззброєно 8 солдатів, 30 козаків і кілька офіцерів, у Гришиному — 13 солдатів і 4 жандарми, в Алчевську — 10 козаків і 3 городових. У Ясинуватій при роззброєнні піхотної роти дружинники заволоділи 53 бойовими гвинтівками. В Дебальцевому було відібрано 35 рушниць у поліцейського наглядача. На лінії Синельниковського залізничного відділення протягом грудня було роззброєно 16 жандармів, 60 солдатів і 8 офіцерів. Запасні з Юзівки добровільно передали гришинській дружині два кулемети і гармату²¹. Ці далеко не повні дані свідчать, що роззброєння військ, козаків і поліції в Катеринославській губернії набрало масового характеру.

Готуючись до бойових дій, робітники будували барикади, дротяні загорода та інші укріплення. Території «робітничих республік» охоронялися караулами дружинників. В Олександрівську, Кам'янському, Нікополі, Довгинцевому, Пологах, Горлівці, Гришиному до робітників приєдналися селяни навколишніх сіл.

Нерідко робітничі дружини і селянські загони спільно вирішували бойові завдання. Селяни Чернухіного, Іллінки, Василівки і Георгіївки примкнули до страйкового комітету і охороняли станцію Дебальцеве²². Селянські загони Кайдаків, Діївки, Надеждино, Сухачівки захищали від поліції та військ північні підступи «Чечелівської республіки» в Катеринославі²³.

11 грудня в Донбас виїхала оперативна група Катеринославського БСК. Вона відвідала Гришине, Горлівку, Дебальцеве, Авдіївку та інші центри, прагнучи координувати революційні дії робітників, посилити їх збройну боротьбу проти царського уряду.

Одними з перших на збройну боротьбу проти царизму піднялися робітники Олександрівська. Загальним страйком тут керував Бойовий страйковий комітет, очолюваний В. Л. Васильєвим, С. М. Тополіним та іншими більшовиками. 12 грудня робітники захопили в свої руки обидва вокзали, рухомий склад залізниці, телеграф і телефон, почали будувати барикади на вулицях міста. В ніч на 13 грудня козаки обстріляли Севастопольський вокзал, захопили двох членів БСК. 13 грудня робітники збирали сили для вирішальної битви. На допомогу їм виступили селяни навколишніх сіл, прибули робітничі дружини з Нікополя,

¹⁹ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. I, стор. 130.

²⁰ Там же, стор. 152—158; Вооруженное восстание на Екатерининской железной дороге. (Воспоминания участников).— «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 227, 248.

²¹ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. I, стор. 91, 118, 125, 153; «Бюллетень Боевого стачечного комитета», № 7, 22 грудня 1905 р.

²² «Наш голос», № 1, 18 грудня 1905 р.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, спр. 1350, ч. 3, арк. 196.

Синельникового і Нижньодніпровська. На початок повстання в місті зібралося до тисячі дружинників²⁴.

Щоб випередити повсталих, ввечері 13 грудня козаки напали на Катерининський вокзал і майстерні Катерининської залізниці. Після тривалого бою вони зайняли вокзал і майстерні. Повсталі відійшли до Севастопольського вокзалу. Вночі на цьому вокзалі та в селищі Шенвізе були збудовані нові барикади. В сусідніх будинках засіли дружинники з бомбами. Вдень 14 грудня козаки, піхотинці, жандарми і поліцейські, а також чорносотенці з трьох сторін розпочали наступ на повсталих. Кілька годин тривав бій. Повстанці героїчно захищали кожний будинок, барикаду. Лише розстрілявши останні патрони, втративши 14 чол. убитими і 150 пораненими, вони залишили останні барикади. Частина дружинників виїхала в Катеринослав, частина — в Донбас, який став основним районом грудневого збройного повстання на Україні.

У Донбасі перший бій дружинників з військами відбувся в Авдіївці. 13 грудня туди прибув загін драгунів, щоб захопити станцію. Відбувся короткий бій, внаслідок якого дружинники змусили драгунів рятуватися втечею²⁵. У той же день командир 12 роти Балаклавського полку, яка розташувалася в Ясинуватій, оголосив станцію на становищі посиленої охорони, заборонив мітинги, виставив пости біля вокзалу і телеграфу²⁶. Розпорядчий комітет станції вирішив роззброїти роту і звернувся за допомогою в Авдіївку, Гришине, Дебальцеве і Мушкетове. Ясинуватські дружинники разом з прибулим підкріпленням роззброїли на станції вартівних і жандармів, а потім оточили розташування роти. Після недовгого бою рота склала зброю.

14 грудня козаки та драгуни зайняли с. Авдіївку. Побоюючись нападу на станцію Авдіївка, розпорядчий комітет запросив допомоги з сусідніх станцій. На його заклик прибули дружини з Гришиного, Ясинуватої, Дебальцевого, Єнакієвого та Алчевська. Дізнавшись про це, козаки не тільки не наважилися напасти на станцію, а й залишили с. Авдіївку²⁷.

Керівники дружин враховували можливість нападу військ на станцію Гришине. Тому 15 грудня туди виїхала частина дружин, що зібралися в Авдіївці. Але основні події розігралися в Горлівці.

Проти робітників горлівського машинобудівного заводу власники застосували локаут. 16 грудня 600 страйкарів зібралися біля заводу. Поліція і війська, викликані директором заводу, намагалися заарештувати членів бойового страйкового комітету, але робітники не допустили цього. Війська стріляли в робітників, убили 9 і поранили 13 страйкарів.

Звістка про провокаційний розстріл горлівських робітників викликала масове обурення донецького пролетаріату. На заклик горлівського БСК надвечір 16 грудня стали прибувати бойові дружини з Алчевська, Дебальцевого, Єнакієвого, Харцизька, Ясинуватої. Дружинниками керували А. С. Гречнев, І. А. Кротько, І. П. Мазанов та інші революційні соціал-демократи. Дружинники допустили помилку, не організувавши зразу ж наступу на казарми, де розмістились три роти піхоти і драгунський ескадрон. На ранок 17 грудня приїхали дружини з

²⁴ Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. III, кн. I, стор. 138; Славная страница из истории Александровска (Запорожья), Запорожье, 1956, стор. 33.

²⁵ «Бюллетень Боевого стачечного комитета», №№ 6 і 7, 17 і 22 грудня 1905 р.

²⁶ Там же; С. Анисимов. Дело о восстании на Екатерининской ж. д., М.-Л., 1926, стор. 42—44.

²⁷ «Известия Федеративного совета харьковских комитетов РСДРП», № 6. 20 грудня 1905 р.

Гришиного та Авдіївки. Загальна кількість дружинників перевищувала 4 тис., але лише шоста частина їх мала вогнепальну зброю.

Вранці дружинники поділилися на три загони, виділили резерв і санітарну дружину. Три бойові загони, якими керували більшовик А. С. Гречнев, безпартійний П. А. Гуртовий і есер П. С. Дейнега, зайнявши позиції на території шахти № 1 і в селищі, відкрили рушничний і револьверний вогонь по казармах. Війська, несучи втрати, відступили. Дружинники не переслідували їх, допустивши нову помилку. Війська перегрупувалися, з'єдналися з загоном козаків, що прийшов їм на підтримку, обійшли позиції дружинників і нанесли удар по станції, де перебував резерв, озброєний переважно холодною зброєю²⁸. Захисники станції зазнали великих втрат — понад 200 чол.²⁹ А тим часом повстанці, що залишалися біля казарм, виявили пасивність, не подали допомоги оточеним на станції. До третьої години війська взяли станцію, захопивши 500 дружинників, решта дружинників з боєм вирвалася з Горлівки.

Поразка збройного повстання в Горлівці не означала припинення боротьби в Донбасі. Основні збройні сили донецького пролетаріату збереглися, готувалися до нових боїв з царизмом. Окремі збройні сутички робітників з військами відбувалися також у Придніпров'ї та на Криворіжжі.

Розмах збройної боротьби робітників Катеринославської губернії міг би бути значно більшим, якби відбувся збройний виступ катеринославського пролетаріату. Але Катеринославський БСК, в якому переважав блок дрібнобуржуазних партій, діяв недостатньо рішуче і неспішно, дотримувався оборонної, а не наступальної тактики, вичікував наслідків збройного повстання в Москві.

Бурхливо розвивалися грудневі події і в інших районах України. Загальний політичний страйк, що протягом 2—3 днів охопив всі залізничні станції і промислові центри, супроводжувався масовими мітингами, демонстраціями, збройними сутичками бойових дружин з царськими військами. Великий збройний виступ відбувся 12 грудня в Харкові. Центром його став машинобудівний завод Гельферіх — Саде, куди зібралося 400 робітників і членів бойових дружин, щоб за сигналом гудка вирушити в місто на захоплення урядових установ. Але цьому перешкодили царські війська, які оточили завод і відкрили по повстанцях артилерійський вогонь. Харківські більшовики на чолі з Ф. А. Сергєєвим (Артемом) намагалися привести на допомогу оточеним дві колони робітників — паровозобудівного заводу і залізничних майстерень, однак царські війська силою зброї примусили їх відступити. Повстання було жорстко придушене. Під час збройних сутичок робітники втратили вбитими і пораненими більше 100 чол.³⁰

Незважаючи на поразку, харківські робітники продовжували боротьбу. Багато учасників повстання виїхали на найближчі залізничні станції Люботин, Куп'янськ, Лозову і там організували серйозний опір царським властям. Особливо успішно діяли вони в Люботині, який став своєрідною робітничою «республікою», де влада перейшла до рук страйкового комітету. 15 і 16 грудня сотня козаків двічі намагалася захопити Люботин, але безуспішно. Лише 17 грудня, після артилерійського обстрілу, урядові війська захопили станцію³¹.

²⁸ Т. Харечко. Назв. праця, стор. 104.

²⁹ С. А н и с и м о в. Назв. праця, стор. 70.

³⁰ «Известия Федеративного совета харьковских комитетов РСДРП», № 2, 13 грудня 1905 р.

³¹ «Известия Федеративного совета харьковских комитетов РСДРП», № 6, 20 грудня 1905 р.

Велику революційну активність у грудневі дні проявили також робітники Києва, Миколаєва, Конотопа, Козятинна та інших міст. Фабрично-заводські райони Києва (Шулявка) і Миколаєва (Слобідка) перетворилися у неприступні фортеці робітників, куди не наважувалися появлятися козаки і поліція. Тільки після придушення збройного повстання в Москві та інших центрах країни царські власті перейшли всюди в рішучий наступ, роззброюючи бойові дружини і арештовуючи активних учасників грудневих подій.

Грудневе збройне повстання на Україні було складовою частиною загальноросійського збройного виступу робітничого класу. Більшовицькі організації України, піднімаючи робітників на збройне повстання проти царизму, прагнули подати в цій загальнонародній боротьбі максимум підтримки російському пролетаріату як провідній силі революції. Своєю героїчною боротьбою робітничий клас України вніс вагомий вклад у загальну справу боротьби проти спільного ворога — царизму. Проте невідповідність моменту для початку повстання, розрізненість збройних виступів, оборонна тактика повсталих робітників у ряді міст, нестача зброї і досвідчених командирів, недостатня активність селян і солдатів, нерішучість, непослідовність, а часто і дезорганізаторська діяльність меншовиків, есерів та інших тимчасових попутників більшовиків у коаліційних страйкових і бойових комітетах та об'єднаних штабах, — все це дало змогу царизму відбити натиск народу у грудні 1905 р.

Грудневе збройне повстання, незважаючи на поразку, має велике історичне значення. Підводячи підсумки революційної боротьби у 1905 р., В. І. Ленін підкреслював неочінене значення грудневого повстання як найнеобхіднішого, найзаконнішого і найбільшого пролетарського руху після Паризької комуни 1871 р. Вказуючи на його роль в справі підготовки майбутніх боїв з самодержавством, Володимир Ілліч писав: «Ми повинні збирати досвід московського, донецького, ростовського та інших повстань, поширювати обізнаність з ними, готувати наполегливо і терпеливо нові бойові сили, навчати і загартовувати їх на ряді партизанських бойових виступів»³².

Грудневе збройне повстання, підготовлене і організоване більшовиками, було славною сторінкою в історії спільної боротьби народів Росії проти царизму. Воно показало, що застрільником революції, основною її провідною силою був російський пролетаріат, навколо якого згуртовувались трудящі маси всіх народів Росії. «Разом з російським пролетаріатом і селянством, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — боротьбу проти царизму і експлуататорських класів вели робітники і селяни України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії та інші національних районів Росії»³³. На чолі революційної боротьби всіх народів Росії стояла створена В. І. Леніним більшовицька партія. Вона зуміла майстерно використати досвід першої російської революції і привести трудящих до повалення царизму в лютому 1917 р., до переможного штурму експлуататорського ладу в дні Великого Жовтня.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 167.

³³ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

ПРОЛЕТАРИАТ КИЄВА В РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

С. П. КИРИЛЕНКО

Революція 1905—1907 рр. була першою народною революцією епохи імперіалізму. Вона знаменувала тій факт всесвітньо-історичного значення, що центр революційного руху на початку ХХ ст. перемістився в Росію.

У революційних подіях цих років на Україні активну участь брали пролетарі Києва. Невипадково ця проблема давно привертає увагу радянських істориків¹.

«Кривава неділя» 9 січня 1905 р. була початком революції в Росії. По всій країні розгорнулися масові страйки протесту проти жорстокої розправи царя над робітниками Петербурга. В. І. Ленін писав: «В Москві 10 000 чоловік уже покинули роботу. ...Спалахнув заколот у Ризі. Маніфестують робітники в Лодзі, готується повстання Варшави, відбуваються демонстрації пролетаріату в Гельсінгфорсі. В Баку, Одесі, Києві, Харкові, Ковні і Вільні зростає заворушення робітників і шириться страйк»².

12 січня 1905 р. о другій годині дня розпочався страйк на Південноросійському машинобудівному заводі (нині «Ленінська кузня»). Близько 800 робітників підприємства зібралися на мітинг. Вони вимагали встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 50%, поліпшення санітарних умов, державного страхування, надання свободи слова, зборів і припинення війни з Японією³.

13 січня застрайкувало 737 робітників заводу Гретера і Криванека (нині завод «Більшовик»). Одночасно з ними виступили робітники машинобудівного заводу Млошевського і К°, 14 січня — Неєдли і Унгермана⁴. Січневий страйк протесту київських робітників тривав сім днів і охопив близько 4 тис. чол.⁵ У перших рядах страйкарів йшли машинобудівники. Передові загони робітників, керовані більшовиками, своїми страйками піднімали на боротьбу службовців, студентів університету і політехнічного інституту.

4 січня 1905 р. вийшов перший номер більшовицької газети «Вперед». Незабаром у Києві була створена більшовицька група, що назвала себе за назвою газети. У лютому 1905 р. за вказівкою В. І. Леніна із Женеви до Києва приїхав член Бюро комітету більшості М. М. Лядов, який взяв безпосередню участь у нараді київських більшовиків. На ній було прийнято рішення про організацію в Києві паралельно меншовицькому комітетові РСДРП самостійної більшовицької групи⁶.

Про утворення в Києві окремої більшовицької групи «Вперед» Н. К. Крупська наприкінці лютого 1905 р. писала до Одеського комітету

¹ В. Правдин (В. Вакар). Епоха «неслышанной смуты» на Киевщине. — «Летопись революции», 1925, № 2; В. Манилов. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 году, К., 1926; В. Манилов. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.), К., 1926; С. Кокоско. Більшовики у Києві напередодні і за революції 1905—1907 рр., К., 1930; Ф. Ястребов. 1905 рік у Києві, К., 1930; О. Шліхтер. З часів революції 1905 року, Харків, 1931; До історії більшовицьких організацій на Україні (1905—1907 рр.), К., 1955; П. Шморгун, Б. Корольов, М. Кравчук. Київ у трьох революціях, К., 1963; И. Н. Бондаренко. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1960; Ф. Е. Лось. Революция 1905—1907 гг. на Украине, К., 1955.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 191.

³ 1905 год на Украине, Харьков, 1926, стор. 20.

⁴ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. I, К., 1955, стор. 103, 104, 105.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905 р., спр. 149, арк. 72.

⁶ М. Лядов. Из жизни партии в 1903—1907 гг., М., 1926, стор. 72—73.

РСДРП: «У Києві утворилася літературна група більшості, є техніка, будуть видаватися листки, брошури і передруковуватися статті з «Вперед» — все це для більшовицьких комітетів»⁷.

До складу групи «Вперед» ввійшли: Г. М. і З. П. Кржижановські, О. Г. Шліхтер, М. П. Козиренко, В. В. Вакар, Л. М. Скорняков, Г. С. Михайлов та інші.

Київська група «Вперед» підтримувала безпосередній зв'язок з В. І. Леніним, з редакцією газети «Вперед» і Бюро комітету більшості, поширювала серед київських робітників одержувану з-за кордону більшовицьку літературу, газету «Вперед», праці В. І. Леніна⁸. Однак вона не оформила до кінця своєї організації, не порвавши остаточно з меншовицьким комітетом РСДРП. Тим часом для цього в Києві були всі умови: і наявність досвідчених працівників, і тісні зв'язки більшовиків з робітниками великих заводів, і дедалі зростаюче невдоволення серед рядових членів партії опортуністичною тактикою меншовицького комітету⁹.

Страйковий рух у Києві, що почався в січні, продовжував зростати і набрав дедалі більшого розмаху. Більшовики Києва взяли активну участь у підготовці і проведенні лютого страйку, початок якому поклав страйк робітників і службовців управління Південно-Західної залізниці¹⁰.

Лютевий страйк тривав понад 20 днів. У ньому взяли участь 17 підприємств, у тому числі 11 заводів і фабрик, 6 друкарень, а також службовці, студенти університету і політехнічного інституту. Страйки у Києві мали велике значення. Вони були справжньою школою політичного виховання мас.

Револьюційні події сприяли зростанню політичної свідомості робітників Києва. Восени 1905 р. страйковий рух набрав небаченого розмаху, охопив всю країну.

Під впливом жовтневого політичного страйку робітників Москви, 10 жовтня 1905 р. почався політичний страйк у Києві. Першими виступили робітники і службовці станції Київ-II, наступного дня до них приєдналися робітники і службовці управління Південно-Західної і Києво-Полтавської залізниці. 12 жовтня застрайкували робітники головних майстерень ПЗЗ. Страйком залізничників керував Київський комітет спілки залізничників Південно-Західної залізниці, до складу якого ввійшли: О. Г. Шліхтер, М. П. Козиренко, Л. М. Скорняков, О. П. Тарасов, П. П. Вікторов, С. Д. Городець, В. Я. Муза та інші¹¹.

13 жовтня застрайкували робітники заводів Південноросійського машинобудівного, Гретера і Криванека, Млошевського, Шиманського, Фільверт і Дедіна, Унгерман і Неєдли, «Арсенал». 15 жовтня припинили роботу всі без винятку київські заводи. Застрайкували робітники фабрики металевих виробів Лева і гільзовсі Каракозова, тютюнових фабрик, майстерень і млинів¹², службовці майже всіх установ, студенти учбових закладів, припинився рух трамваїв, пароплавів, закрилися магазини, пекарні, розпочалися заворушення в військових частинах гарнізону, не виходили газети і журнали. Ранком 14 жовтня вийшли тільки

⁷ «Пролетарская революция», 1925, № 7, стор. 21.

⁸ До історії більшовицьких організацій на Україні (1905—1907 рр.), стор. 198.

⁹ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 49.

¹⁰ Революція 1905—1907 гг. на Україні, стор. 108—113, 117—119.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905 р., спр. 195, арк. 32—49, 292—293.

¹² Революція 1905—1907 гг. на Україні, стор. 453, 466, 470, 471.

окремі інформаційні листки з терміновими телеграмами, в яких повідомлялося про хід революційних подій у країні та в Києві¹³.

13 жовтня на мітингу в університеті було створено коаліційний страйковий комітет, до складу якого ввійшли більшовики, представники від меншовицького комітету РСДРП, польські соціал-демократи, есери і бундівці. Коаліційним комітетом керували більшовики. «Утворення коаліційного революційного комітету,— підкреслював О. Г. Шліхтер,— тактичний засіб, що допоміг протягом кількох днів втягнути в «революцію складених рук» справді всю людність Києва»¹⁴.

14 жовтня в університеті знову зібрався мітинг, в якому брали участь близько 20 тис. робітників, службовців, студентів і учнівської молоді. На мітингу за пропозицією О. Г. Шліхтера коаліційний комітет прийняв рішення: «...Наступного дня знову зібратись в університеті, звідки вийти на вулицю, де влаштувати збройну демонстрацію»¹⁵.

Усвідомлюючи те, що контрреволюція мобілізує армію, поліцію для боротьби з трудящими, більшовики готували пролетарські маси до рішучого наступу. З цією метою було створено три бойові дружини: розвідувальну, бойову і санітарну. Першу — для припинення занять в усіх учбових закладах, роботи на фабриках, заводах, майстернях, торгівлі в магазинах, руху трамваїв і взагалі будь-якого руху в місті; другу — для збройного опору військам і поліції; третю — для подання допомоги потерпілим¹⁶.

Головним пунктом революційного Червоного Хреста були призначені університетські клініки, а збірним — місце зупинки трамваю на розі Бібіковського (нині Шевченка) бульвару і Хрещатика.

Політичний страйк у Києві набрав широкого розмаху. В ньому взяли участь понад 30 тис. трудящих¹⁷. Страйк показав силу пролетаріату як організатора і керівника загальнонародної боротьби проти самодержавства і буржуазії.

Небачений розмах жовтневого страйку в країні викликав страх у царя, який 17 жовтня видав маніфест. Про царський маніфест у Києві стало відомо на другий день. В цей день у місцевих газетах на перших сторінках було надруковано слово «Конституція». У різних кінцях міста відбувалися маніфестації.

18 жовтня о 10-ій годині ранку перед будинком університету зібралися понад 10 тис. робітників, службовців, студентів і учнівської молоді для участі в загальноміській демонстрації¹⁸.

Робітники району Шулявки йшли до центру міста по Брест-Литовському шосе з червоними прапорами. На Подолі і Деміївці відбулися мітинги, на Печерську виступили робітники заводу «Арсенал»¹⁹.

У центр міста трьома великими колонами по Фундукліївській (нині Леніна), Прорізній (нині Свердлова) і Васильківській (нині Червоноармійська) вулицях демонстранти вийшли на Хрещатик і направилися до Думської (нині ім. Калініна) площі. О другій годині дня тут уже зібралося близько 20 тис. чол.²⁰ Перед ними виступив О. Г. Шліхтер, який викривав лицемірство маніфесту 17 жовтня і закликав народ до збройного повстання.

¹³ «Киевская газета», 14 жовтня 1905 р.

¹⁴ О. Шліхтер. З часів революції 1905 року, стор. 106.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905 р., спр. 195, арк. 297—299.

¹⁶ Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1949, стор. 243.

¹⁷ М. Козиренко. Большевики в 1905 г. в Киеве.— «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 52.

¹⁸ Революция 1905—1907 гг. на Украине, стор. 469.

¹⁹ «Киевское слово», 5 листопада 1905 р.

²⁰ «Киевская газета», 15 жовтня 1905 р.

Контрреволюційний табір готувався до наступу. 14 жовтня начальником охорони Києва був призначений командир 21-го армійського корпусу генерал-лейтенант Драке. До центру міста були підтягнуті козацькі, драгунські частини й артилерія. За наказом Драке війська без попередження стріляли по беззбройних демонстрантах. Було багато вбитих і поранених. Думська площа була залита кров'ю народу. Потім царські власті організували кривавий триденний погром, під час якого було вбито 100 і покалічено царськими катками близько 400 чол.²¹

«Але поруч з цим розгулом чорної сотні,— відзначав В. І. Ленін,— з цією оргією самодержавної влади, з цими останніми судорогами потвори-царизму пробивається виразно новий і новий натиск пролетаріату, що, як і завжди, лише начебто стихає після всякого піднесення руху, на ділі збираючи сили і готуючись до рішучого удару»²².

У бурхливі дні жовтневого політичного страйку, у вогні боротьби з царизмом виникли нові політичні організації — Ради робітничих депутатів.

11 жовтня 1905 р. на зборах робітників і службовців управління Південно-Західної залізниці, що проходили під головуванням Г. М. Кржижановського, було прийнято прокламацію, в якій говорилося: «Ми вимагаємо скликання представників від усіх російських залізниць, обраних на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, щоб обговорити заходи поліпшення економічних і політичних прав службовців. ...Повідомляючи про це товаришів службовців на лінії та робітників, ми закликаємо їх приєднатися до загального руху і негайно надіслати до Києва своїх депутатів»²³. У відповідь на цей заклик 13 жовтня по лінії, в майстернях, депо і різних відділах управління Південно-Західної залізниці почалися вибори депутатів.

21 жовтня 1905 р. у приміщенні політехнічного інституту відбулися збори представників страйкових комітетів головних майстерень Південно-Західної залізниці і найбільших заводів Києва. На цих зборах більшовики запропонували за прикладом Петербурга створити в місті Раду робітничих депутатів. Ця пропозиція була прийнята одностайно. Була схвалена також пропозиція послати делегатів на всі заводи, щоб провести там вибори від кожних 100 робітників одного делегата²⁴.

З 21 по 28 жовтня проходили вибори депутатів до Ради на всіх заводах Києва. 30 жовтня в політехнічному інституті відбувся перший пленум Київської Ради робітничих депутатів. Пленум обрав бюро Ради, до складу якого ввійшли: Ф. П. Алексєєв, С. Ф. Садиченко, В. П. Волошин, О. П. Тарасов, А. Ф. Сікач, М. В. Комарницький, П. О. Шохін та інші²⁵.

Розглянувши питання про організацію Ради робітничих депутатів та її завдання, пленум ухвалив: «Спілка делегатів (тобто Рада депутатів.— С. К.) ставить своїм завданням боротися проти економічної експлуатації робітничого класу та за його політичні права»²⁶.

6 листопада 1905 р. відбувся другий пленум Київської Ради робітничих депутатів. На пленумі були присутні депутати заводів Гретера і Криванека, Південноросійського, «Арсеналу», головних майстерень.

²¹ «Киевское слово», 20 жовтня 1905 р.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 70.

²³ О. Шліхтер. З часів революції 1905 року, стор. 163.

²⁴ Ф. Алексєєв. Спогади про 1905 рік у Києві, К., 1930, стор. 16.

²⁵ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 56; ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905—1909 рр., спр. 203, арк. 128; ф. 442, спр. 310, арк. 23; ф. 275, спр. 208, арк. 16—58; ф. 316, 1906 р., спр. 268, арк. 20.

²⁶ «Киевское слово», 1 листопада 1905 р.

ПЗЗ, Млошевського, Шиманського, Ауто, Бертрана, першої артїлі механічного заводу. Головою Ради був обраний робітник заводу Гретера і Криванека Ф. П. Алексеев, секретарем — В. Ф. Вержбіцький.

Пленум розглянув питання про події в Петербурзі, Польщі, Гурії та інших містах і районах країни; про ставлення до ліберально-буржуазного «Союзу спілок»; про звернення до робітників заводів, які не мали ще своїх депутатів у Раді; про профспілки та інші. Особливо гостра і принципова боротьба на пленумі розгорнулася навколо питання про ставлення до «Союзу спілок». Представники «Союзу спілок» намагалися принизити роль Ради робітничих депутатів, відвернути її від дійсно бойових завдань, що стояли перед пролетаріатом у революції 1905 р., запропонували об'єднати ці дві організації.

Представник більшовиків рішуче заявив, що «інтереси робітничого класу і ліберальної буржуазії різні. Наше небажання об'єднання пояснюється небажанням зв'язувати собі руки... Нашим девізом повинно бути: «Окремо йти, разом бити»²⁷.

Намагання представників ліберальної буржуазії, яких підтримували меншовики, ліквідувати бойову організацію — Раду робітничих депутатів, утримати пролетарський рух під своїм впливом, спрямувати його по шляху тред-юніоністської боротьби закінчилися повним провалом.

Київська Рада робітничих депутатів пішла по більшовицькому шляху, по шляху перетворення її в бойову організацію, в зародок нової влади. Вона вела велику роботу по створенню робітничих дружин. «Її керівники,— писав прескурор Київської судової палати,— добре розуміли, що при сучасному стані військової справи владу можна захопити тільки силою зброї, а тому вони вживали заходів до постачання робітничих мас найбільш досконалою зброєю та поступової підготовки їх до збройного повстання»²⁸.

У листопаді 1905 р. для обговорення партійних питань і підготовки збройного повстання неодноразово збиралися на сходки члени місцевої соціал-демократичної організації. Керівники нелегальних гуртків А. Ф. Сікач, П. О. Шохін та інші закликали присутніх на цих зборах до збройного повстання, розповсюджували праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, газети «Вперед», «Пролетарий» та ін.²⁹

Робітники заводу «Арсенал» мали безпосередній зв'язок з Київською військово-революційною організацією РСДРП і готувалися до збройного повстання. Робітник заводу І. В. Риженков розповідав, що біля Лаври відбулися збори, в яких взяли участь 6-й і 7-й саперні та фортечний батальйони. Незабаром було скликано нараду з приводу виступу саперів, в якій взяли участь близько 40 чол. На нараді було розроблено план виступу, за яким передбачалося захопити «Арсенал» та казарми понтонного батальйону. Робітники Південноросійського заводу також мали зв'язок з військовою організацією й сапери сподівалися на їх підтримку: «Ми дали згоду на те, що ми, робітники Південноросійського заводу, вийдемо, щоб підтримати саперів, і ми це зробили»³⁰.

На заводах влаштовувалися мітинги. Так, 9 листопада відбувся мітинг робітників заводу Шиманського. Більшовики, які виступали з промовами на цих зборах, закликали присутніх до повалення самодержавства шляхом збройної боротьби. На мітингу також вказувалося,

²⁷ «Киевское слово», 8 листопада 1905 р.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 317, 1906 р., спр. 3151, арк. 8.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 317, 1906 р., спр. 995, арк. 2—5.

³⁰ 1905 рік у Києві та на Київщині, К., 1926, стор. 163—164.

що «для успіху цієї боротьби необхідно озброюватись і організуватися»³¹.

11 листопада відбувся мітинг на Південноросійському заводі, в якому брали участь 300 робітників. Тут була схвалена резолюція, в якій говорилося: «Ми, робітники Південноросійського заводу, шлемо свій гарячий привіт петербурзьким товаришам — борцям і організуємося, щоб бути готовими кожної хвилини разом з пролетаріатом усієї Росії кинути в рішучу боротьбу за скликання Всенародних установчих зборів, на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування»³².

13 листопада відбувся мітинг робітників головних майстерень Південно-Західної залізниці, який перетворився в справжню політичну демонстрацію, спрямовану проти самодержавства та капіталістичного ладу. Один із промовців сказав: «Ми будемо озброюватись, будемо підтримувати нашу Раду і нашу партію усіма силами і підемо за ними, коли вони оголосять від нашого імені боротьбу ворогам пролетаріату»³³.

15 листопада о 8-ій годині ранку близько 900 робітників заводу Грете́ра і Криване́ка зібралися на мітинг у механічний цех³⁴. Обговоривши питання про становище в країні і, зокрема, в Києві, вони оголосили страйк. Їх підтримали робітники фабрично-заводського району і залізничники, а також солдати 14-го саперного батальйону, що охороняв телеграфну станцію на Великій Володимирській вулиці. 16 листопада до них приєдналися 300 службовців Київського відділення пошти і телеграфу³⁵.

На другий день після початку страйку в політехнічному інституті відбулися збори робітників, службовців і студентів, в яких брали участь понад 500 чол. Більшовики, які виступали на цих зборах, закликали робітників міста і солдатів гарнізону до збройного повстання³⁶.

16 листопада 1905 р. почалися заворушення в третій роті 5-го саперного батальйону. В той же день Київська військово-революційна організація РСДРП випустила листівку із закликом: «Товариші! Негайно приступимо до виборів від кожної роти, батареї, ескадрону — депутатів, які зберуться всі разом і організують Раду солдатських депутатів... За справедливую справу солдатського і народного визволення!»³⁷.

Ввечері 16 листопада на конспіративній квартирі в будинку № 31 по Московській вулиці відбулася нарада представників військових частин і військово-революційної організації РСДРП. Для накреслення детального плану збройного виступу було обрано Військову Раду, на чолі якої був Б. П. Жаданівський. До Ради ввійшло 15 солдатів та офіцерів — представники військових частин і підрозділів³⁸. Вона відіграла визначну роль у справі підготовки і проведення збройного повстання.

До пізньої ночі на квартирі Б. П. Жаданівського (Московська вулиця, будинок № 5) розробляли план збройного виступу. Було схвалено послати делегатів у всі військові частини, на заводи, фабрики, май-

³¹ «Киевское слово», 14 листопада 1905 р.

³² «Киевское слово», 12 листопада 1905 р.

³³ «Киевское слово», 15 листопада 1905 р.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905 р., спр. 199, арк. 10.

³⁵ Там же, ф. 442, спр. 247, арк. 63.

³⁶ Історія Києва, т. I, К., 1959, стор. 626.

³⁷ В. М а н и л о в. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.), стор. 38.

³⁸ М. А х у н и В. П е т р о в. Восстание инженерных войск в Киеве. — «Красная летопись», 1925, № 3, стор. 134.

стерні з тим, щоб виступити зі зброєю в руках усім гарнізоном. «Потрібно тільки нагадати тут,— писав згодом Б. П. Жаданівський,— що повстання ми думали, як і всі навіть найбільш досвідчені революціонери, як повстання робітників»³⁹.

18 листопада почалися повстання солдатів 3-ї саперної бригади. Вони підійшли до заводу «Арсенал», робітники якого зустріли їх радісними вигуками. Близько 200 чол. приєдналися до демонстрантів. Від «Арсеналу» повсталі з революційними піснями направилися по Саперній вулиці через Звіринець до станції Київ-II. Тут до них приєдналися третя рота 14-го саперного батальйону і понад 400 робітників-залізничників.

Пройшовши через Деміївку, півторатисячна робітничо-солдатська демонстрація вийшла на Велику Васильківську вулицю, а потім через Жиянську (нині Жаданівського) вулицю вони підійшли до казарм 33-ї артилерійської бригади⁴⁰. До повстанців приєдналась частина солдатів цієї бригади. Коли повсталі підійшли до Південноросійського машинобудівного заводу, понад 1 тис. робітників підприємства влилися в колони повсталих⁴¹. Від Південноросійського заводу 5-тисячна колона робітників і солдатів з червоними прапорами йшла по Степанівській вулиці до Галицької (нині Перемоги) площі⁴².

Царські власті вживали заходів до придушення повстання. Так, за наказом командуючого Київського військового округу генерала Сухомлинова терміново була викликана учбова команда 168-го Миргородського полку, що по Кадетському шосе попрямувала до Галицької площі.

У цей час повсталі вийшли на Брест-Литовське шосе. Тут близько від них з'явилася команда миргородців, що з наказу полковника фон-Стаала без попередження відкрила вогонь. Зав'язалася жорстока збройна боротьба. Ряди миргородців рідшали, не витримавши рішучого наступу повсталих, вони змушені були відступати⁴³.

Шлях до робітничого району Шулявки, де зосередилися бойові дружини Ради робітничих депутатів, був відкритий, але повсталі не скористалися цим. Не було керівника повстання і не вистачало зброї для робітників. Викликані частини козаків, драгунів, піхоти почали кільцем оточувати Галицьку площу, перегородили шлях робітничим дружинам Шулявки, що поспішали на допомогу повсталим. Генерал Драке вогнем і мечем придушував повстання. Понад 250 чол. було вбито і поранено⁴⁴.

Робітничо-солдатське збройне повстання 18 листопада 1905 р. було найвищою точкою революційних подій у Києві. Незважаючи на поразку, це повстання мало велике значення. Воно показало, що єдиним, до кінця послідовним борцем у революційних подіях 1905 р. в Києві, як і в усій країні, був робітничий клас. В. І. Ленін в статті «Умираюче самодержавство і нові органи народної влади» дав високу оцінку цим подіям, визначивши їх, як «...крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством»⁴⁵.

³⁹ Б. П. Жадановский. Восстание киевской саперной бригады. — «Известия Ялтинского Совета рабочих депутатов», 25 грудня 1917 р.

⁴⁰ «Новая жизнь», 26 листопада 1905 р.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1905 р., спр. 199, арк. 80; ф. 316, 1906 р., спр. 270, арк. 18.

⁴² В. Манилов. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 года), стор. 56.

⁴³ В. Манилов. Киевская воснная организация РСДРП и восстание саперов в ноябре 1905 года. — «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 210.

⁴⁴ «Киевская газета», 24 листопада 1905 р.

⁴⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 114.

Однак кривава розправа царських катів над повстанцями 18 листопада 1905 р. не привела до припинення революційного руху в Києві. 19 листопада робітники оголосили страйк протесту проти побоїща на Галицькій площі. В політехнічному інституті 16 тис. чол. під охороною солдатів зібралися на мітинг, присвячений пам'яті товаришів, які загинули. Лунали заклики до дальшої боротьби, до повалення царизму. Київська військово-революційна організація РСДРП випустила прокламацію «Брати-солдати», присвячену подіям 18 листопада. В ній говорилося, що повсталі проти зла, гніту і насильства були першими застрільниками військово-революційного руху в Києві.

20 листопада в місті і в усьому Київському повіті було запроваджено военний стан. Але робітники району Шулявки ще близько місяця чинили відчайдушний опір наступу контрреволюції. Вони під керівництвом Виконавчого бюро Ради робітничих депутатів захопили Шулявку в свої руки і встановили революційний порядок. Шулявка перетворилася в справжню фортецю робітників, неприступну для поліції, охоранки і чорносотенців.

11 грудня на Шулявці під охороною бойових дружин відбулося засідання Виконавчого бюро Ради робітничих депутатів. На цьому засіданні було вирішено негайно почати політичний страйк і випустити листівку «До робітників міста Києва».

12 грудня першими застрайкували робітники заводу Гретера і Криванека, на другий день до них приєдналося більше 6 тис. робітників⁴⁶, у тому числі машинобудівники Південноросійського заводу, робітники головних майстерень ПЗЗ, пароплавних майстерень. 14 грудня виступили робітники заводу «Арсенал»⁴⁷.

Царські власті мобілізували всі сили для придушення революційного руху київських робітників. Насамперед було вирішено ліквідувати «Шулявську республіку». В ніч з 15 на 16 грудня 8 рот піхоти, загони драгунів, козаків і наряд з 4-х поліцейських дільниць оточили Шулявку, зокрема Піщаний провулок і Борщагівську вулицю. Вони вривалися в робітничі квартали, проводили масові обшуки й арешти, захоплювали знайдену при цьому зброю. Їм вдалося заарештувати членів Виконавчого бюро Ради робітничих депутатів. Внаслідок цього революційний рух у місті перетворився на окремі виступи робітників ряду заводів, тісно не зв'язаних між собою. Сили в цій боротьбі були нерівні: слабо озброєні робітничі дружини боролися проти набагато переважаючих кількісно, добре озброєних царських військ. Серйозною причиною, що гальмувала розвиток революційних подій у Києві, була також дезорганізаторська тактика меншовиків, які вели лінію на зрив збройного повстання, розколювали робітничий клас. В силу цих причин піднесення революційного руху в Києві, як і в усій країні, змінилося його поступовим спадом. Робітники відступали повільно, з боями.

Революція 1905—1907 рр. була великим уроком для робітничого класу і селянства нашої країни. Вона поклала початок для міцного союзу робітничого класу і трудящого селянства й підготувала цим самим перемогу в 1917 р. В. І. Ленін писав: «Без «генеральної репетиції» 1905 року перемога Жовтневої революції 1917 року була б неможлива»⁴⁸.

⁴⁶ В. М а н и л о в. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 году, стор. 50—52.

⁴⁷ Революция 1905—1907 гг. на Украине, стор. 649—651.

⁴⁸ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 9.

До 150-річчя повстання декабристів

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПОДВИГ ДЕКАБРИСТІВ І Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Г. Я. СЕРГІЄНКО

150 років тому самодержавно-кріпосницьку Росію потрясло збройне повстання в Петербурзі і на Україні. «В 1825 році,— відзначав В. І. Ленін,— Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами»¹.

Дворянські революціонери — декабристи — виступили на арену політичної боротьби в той час, коли феодальний лад в країнах Європи зазнавав ударів від буржуазних революцій і національно-визвольних рухів, а йому на зміну йшов новий, капіталістичний лад.

Ще наприкінці XVIII ст. дворянський революціонер-просвітитель О. М. Радищев у романі «Подорож з Петербурга в Москву» й оді «Вольність» відкрито засудив самодержавно-кріпосницький лад, закликав до боротьби за свободу та ліквідацію кріпосницького гноблення. Серед численних його послідовників чільне місце зайняли декабристи, які поклали початок політично свідомому визвольному рухові в Росії.

Організаторами і видатними діячами декабризму виступили П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. М. Муравйов, М. П. Бестужев-Рюмін, С. П. Трубецькой, Є. П. Оболенський, К. Ф. Рилєєв та інші. Різні таємні політичні організації перших російських революціонерів («Союз порятунку», «Союз благоденства», Північне та Південне товариства, Товариство об'єднаних слов'ян) мали єдину мету — ліквідацію самодержавства і кріпосництва. Найреволюційніший програмний документ Південного товариства «Руська правда», написаний П. І. Пестелем, передбачав встановлення в Росії республіки. Свої плани декабристи сподівалися здійснити шляхом військового перевороту, а тому готували війська до повстання.

Під впливом внутрішнього соціально-економічного розвитку, класової боротьби та революційного руху в Європі прогресивні сили прагнули оновити Росію — звільнити її народи від пут самодержавства, деспотизму, кріпосного рабства, поміщицької сваволі, подолати культурну відсталість й відкрити шлях для загального прогресу країни. Передові люди з дворян, патріоти сміливо виступили проти привілеїв свого класу, в ім'я свободи експлуатованої більшості народу.

Царизмові вдалося придушити повстання декабристів і жорстоко покарати його учасників. Та революційні ідеї і традиції перших російських революціонерів не пропали марно. Вони впали на благодатний ґрунт і зійшли в середовищі нових поколінь борців визвольного руху.

«Визвольний рух в Росії,— писав В. І. Ленін у 1914 р.,— пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свою печать на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 по цей час.

Найвидатнішими діячами дворянського періоду були декабристи і Герцен»².

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 298.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 90.

Своїм повстанням перші російські революціонери здійснили безсмертний подвиг в ім'я благоденства народів Росії. В цьому їх велика історична заслуга як піонерів визвольного руху, які допомогли розбудити народ до рішучої боротьби проти сил старого ладу — самодержавства і кріпосництва.

Геніальний поет, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко виступив гідним продовжувачем революційних традицій декабристів, в нових умовах ще вище підніс прапор боротьби за визволення. Подвиг революціонерів-декабристів, їх безсмертну справу він прославив у своїх поетичних творах, неодноразово згадуючи «благовісників свободи» в щоденнику, зустрічався з декабристами та їх родичами, відверто симпатизував людям, які сміливо підняли збройну руку на царсько-поміщицький лад в Росії.

Тема про відображення революційних традицій у світогляді та політичній діяльності Т. Г. Шевченка здавна привертає увагу радянських дослідників. Зокрема, її торкалися у своїх працях відомі вчені шевченкознавці³. Дальше поглиблене висвітлення цієї теми суспільствознавцями має політичне і наукове значення, особливо у зв'язку з ювілеєм повстання декабристів. На основі досліджень радянських учених рішуче спростовуються буржуазно-націоналістичні, фальсифікаторські вигадки про політичну інертність і відсутність будь-яких зв'язків Т. Г. Шевченка з російським визвольним рухом та впливу на світогляд поета-революціонера подвигу декабристів.

Т. Г. Шевченко народився і провів дитячі роки на Київщині, де Чернігівський піхотний полк повстав проти самодержавства і на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюїніним здійснив свій шестиденний визвольний похід (29 грудня 1825 р.— 3 січня 1826 р.). Повстанців-декабристів щиро підтримувало пригноблене селянство Київщини. В Уманському повіті селяни під керівництвом солдата Дніпровського піхотного полка Олексія Семенова навесні 1826 р. підняли повстання проти поміщиків⁴. Царський уряд придушив цей виступ. Розповіді селян про декабристів поет запам'ятав на все життя.

В лютому 1831 р. Т. Г. Шевченко приїхав до Петербурга. Там він здобув визволення від кріпацтва, освіту в Академії художеств. У цей період ще більше міцніють його зв'язки з прогресивними діячами мистецтва, літератури, освіти. В Петербурзі майбутній поет став на шлях визвольної боротьби як одноступі революціонера-демократа В. Г. Белінського, петрашевців, польських революціонерів.

Передові люди міста ще не забули про героїчне повстання солдатів і офіцерів 14 грудня 1825 р. Вони відверто співчували тяжкій долі учасників цієї вікомної події, що вперше в історії Росії захитала царський трон і всі підвалини самодержавно-кріпосницького ладу. Молодий Т. Г. Шевченко, зустрічаючись з ними, жадібно вбирав свідчення про славний подвиг борців за волю. Ідеї декабристів посіяли в його свідомості перші зерна революційно-демократичного світогляду.

³ Я. Д. Дмитерко. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1954; І. І. Пільгук. Шевченко і декабристи, К., 1958; Є. П. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., 1959; Є. С. Шаблійовський. Народ і слово Шевченка, К., 1961; М. І. Новиков. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961; М. Ф. Бельчиков. Тарас Шевченко. Критико-биографический очерк, М., 1961; І. Д. Назаренко. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964; Ф. Я. Прийма. Шевченко і російський визвольний рух, К., 1966; та інші.

⁴ Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов, М., 1961, стор. 31—48.

У формуванні революційно-демократичних поглядів Т. Г. Шевченка вирішальну роль відіграло те, що він був глибоко обізнаний з соціальними умовами Росії того часу, класовою боротьбою селянства, визвольним рухом, започаткованим дворянськими революціонерами-декабристами, з передовою культурою й літературою, яку високо піднесли О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, О. С. Грибєдов, М. В. Гоголь, В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен та інші письменники й громадські діячі Росії. Говорячи про ідейні корені становлення світогляду Т. Г. Шевченка в кінці 30-х і на початку 40-х років XIX ст., І. Я. Франко цілком справедливо відзначив: «Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час в Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху, аби його молода душа не повернулася також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік»⁵.

Перебуваючи в Петербурзі, Т. Г. Шевченко сприйняв кращі визвольні традиції декабристів та їх послідовників у літературі та мистецтві. Серед вихованців академії поширювалися ідеї, посіяні дворянськими революціонерами. Допитливий юнак знайомився з творами декабристів, особливо К. Ф. Рилєєва («Наливайко», «Войнаровский» та ін.). Т. Г. Шевченко був особисто знайомий з іншими діячами культури, що були в контакті з декабристами.

У 1838 р. Т. Г. Шевченко написав портрет М. А. Луніна — родича відомих діячів декабристського руху М. М. Муравйова, С. І. Муравйова-Апостола, М. С. Луніна. Це знайомство збагатило його відомості про перших російських революціонерів. У тому ж році він зблизився й заприятелював з істориком, етнографом М. А. Маркевичем, який листувався з К. Ф. Рилєєвим і високо цінував його твори⁶. Зустрічі Т. Г. Шевченка з М. А. Маркевичем доповнювали його знання про творчість та діяльність К. Ф. Рилєєва.

Приїхавши на Україну в 1843 р., Т. Г. Шевченко познайомився з О. В. Капністом (1796—1867 рр.), який раніше належав до «Союзу благоденства», але з 1821 р. у декабристському русі участі не брав. З 20 січня по 15 квітня 1826 р. був ув'язнений в Петропавловській фортеці⁷. Він знав багатьох декабристів, їх плани і, очевидно, багато розповів Т. Г. Шевченкові про діяльність дворянських революціонерів.

У липні 1843 р. в Яготині, на Полтавщині, О. В. Капніст познайомив Т. Г. Шевченка з родиною М. Г. Рєпніна-Волконського, рідний брат якого С. Г. Волконський разом з В. Л. Давидовим очолював Кам'янську управу Південного товариства, свого часу готував до повстання 19-у піхотну дивізію, де він командував бригадою. За вироком верховного кримінального суду С. Г. Волконський був позбавлений військових чинів і засланий до Сибіру на 20 років каторжних робіт⁸.

Під враженням сумної звістки про смерть (26 квітня 1843 р. в с. Уриковському Іркутської губернії) одного з головних керівників декабристського руху М. М. Муравйова Т. Г. Шевченко написав російською мовою поему «Тризна» (видана окремою книжкою 1844 р. в Петербурзі). Цей твір свідчив про те, що поет сприйняв революційні ідеї і став рішучим продовжувачем їх традицій. На творі помітний вплив поезії К. Ф. Рилєєва, зокрема його поеми «Войнаровский» (1825 р.). Т. Г. Шевченко яскраво змалював образ благородного революціонера-

⁵ Т. Г. Шевченко в критиці, К., 1953, стор. 53.

⁶ І. Заславський, Рилєєв і російсько-українські літературні взаємини, К., 1958, стор. 110.

⁷ Восстание декабристов. Материалы, т. VIII, Л., 1925, стор. 90—91, 323.

⁸ Там же, стор. 57—58, 297—298. Строк каторги С. Г. Волконському був ско- рочений до 15 років, після відбуття якого він залишався в Сибіру на поселенні.

патріота, який прагнув визволити Росію і її народи від деспотизму й рабства:

В юдоли рабства радость воли
Безмольно ты провозгласил.

Звертаючись до нового покоління борців — послідовників декабристів,— поет гаряче закликав:

Воспойте свободу на рабской земле! ⁹

«Тризна» — перший твір Т. Г. Шевченка про декабристів. Висловлені в поемі революційні думки він розвивав далі протягом усіх наступних років життя і творчості.

Перебуваючи влітку 1845 р. у м. Ромнах, Т. Г. Шевченко познайомився з батьком відомого декабриста О. І. Якубовича (1792—1845 рр.), який брав активну участь в декабристському русі й повстанні 14 грудня 1825 р. в Петербурзі. Це знайомство поет згадав на засланні й зробив відповідний запис у щоденнику 20 липня 1857 р.¹⁰ Про інтерес Т. Г. Шевченка до перших російських революціонерів свідчить і його відвідання в 1845 р. родичів декабристів П. Шершевицького в Миргороді, на Полтавщині, С. Самойлова в с. В'юнищах, на Переяславщині¹¹. Все це розширювало уявлення поета про діяльність борців за свободу народів.

В поемі «Сон» («У всякого своя доля») (Петербург, 1844 р.) Т. Г. Шевченко знову повертається до зображення декабристів, які мужньо повстали проти самодержавства й тепер мучилися в тяжких царських катівнях — на Нерчинських рудниках, Петровському залізодобувальному заводі та в інших місцях Східного Сибіру. Поема складається з трьох картин, в яких показано кріпосницьку дійсність на Україні, страждання борців за волю в Сибіру і розгульне життя царя та його оточення в Петербурзі. Ці картини об'єднані спільною ідеєю непримиренної боротьби проти самодержавства й кріпосництва, за визволення поневоленого народу.

З полум'яних рядків поеми постав яскравий образ політичного борця-декабриста, в якого «раз добром нагріте серце вік не охолоне». Вірного сина своєї вітчизни, готового віддати своє життя заради її кращої долі, Т. Г. Шевченко наділяє героїчними рисами:

В кайдани убраній...
Штепом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!

Поет звертався до революціонера, щоб він не ховав у своєму серці «думи, рожеві квіти, доглядані, смілі, викохані діти», а передав їх, як естафету, новому поколінню борців:

О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть! ¹²

Він дбав про поширення революційних традицій декабристів і вірив у їх нездоланність.

Революціонери-демократи Росії, серед яких визначне місце належало й Т. Г. Шевченкові, підхопили прапор визвольної боротьби дворянських революціонерів-декабристів, сприйняли й розвинули їх кращі традиції, високо піднісши ідею народної революції.

⁹ Т. Шевченко. Кобзар. Повна збірка поезій, К., 1939, стор. 186.

¹⁰ Т. Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах (далі — Повне зібрання творів), т. V, К., 1951, стор. 56.

¹¹ Є. П. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., 1959, стор. 185, 187; Г. А. Гайдай. Т. Г. Шевченко и декабристы, К., 1964, стор. 9.

¹² Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, К., 1951, стор. 245.

14 грудня 1845 р. Т. Г. Шевченко написав одну з кращих революційних поем — «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» і цим по суті відзначив 20-ті роковини повстання декабристів у Петербурзі. Слідом за ними поет провіщав велику народну революцію, яка змете з лиця землі самодержавно-кріпосницький лад:

Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море...¹³

Проти самодержавно-кріпосницького ладу спрямовувалась і містерія «Великий лях» (1845 р.). В ній нещадно засуджувався соціальний і національно-колоніальний гніт народів Росії царськими катми. І в цьому творі згадуються декабристи, що перебували в Сибіру на засланні як борці проти існуючого ладу¹⁴.

Вступивши до Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.), Т. Г. Шевченко разом з групою радикально настроєних учасників цієї організації відстоював і пропагував революційні традиції декабристів. Під впливом великого Кобзаря до програмного документа товариства — «Книги буття українського народу» — було внесено параграф про декабристський рух. Автори цього документа шкодують, що повстання декабристів зазнало невдачі, і картають царя-деспота, який жорстоко покарав революціонерів. — одних повісив, інших закатував у сибірських копальнях або заслав на Кавказ, де точилася війна з горцями¹⁵. Прихильники Т. Г. Шевченка (М. І. Гулак, О. О. Навроцький та ін.), виступаючи за повалення монархії й запровадження в Росії та інших слов'янських країнах «народного правління з представницькою формою», намагалися врахувати й досвід «змовників 1825 року» (декабристів)¹⁶. Програма визволення і об'єднання слов'янських народів у республіканську федерацію, висунута в «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», була дальшим розвитком радикальних положень «Правил» і «Присяги» Товариства об'єднаних слов'ян¹⁷.

За участь в Кирило-Мефодіївському товаристві Т. Г. Шевченка царський уряд віддав у солдати й заслав в Оренбурзький край, де поет-революціонер провів довгих десять років. В перший рік заслання в одному з віршів він заявляв, що його погляди не змінить ніяка кара: «Караюсь, мучуся..., але не каюсь!»¹⁸. А через десять років (20 червня 1857 р.) у щоденнику Т. Г. Шевченка з'явився запис: «Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась»¹⁹. За прикладом декабристів поет стійко витримав тяжку солдатчину і не лише не склав зброї, а ще більше її загартував, готуючись до дальшої боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу.

І після заслання Т. Г. Шевченко не втрачає інтересу до декабристів. На пароплаві, який віз поета з Астрахані в Нижній Новгород,

¹³ Т. Шевченко. Кобзар, стор. 305—306.

¹⁴ Там же, стор. 272.

¹⁵ Журн. «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 21.

¹⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців, К., 1915, стор. 7—8.

¹⁷ Журн. «Былое», 1906, № 2, стор. 66—67; Восстание декабристов. Материалы, т. V, М.—Л., 1925, стор. 12—18.

¹⁸ Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, К., 1953, стор. 32.

¹⁹ Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 14.

17 вересня 1857 р. відбувся імпровізований літературний вечір на його честь. Читали твори поета-декабриста К. Ф. Рилєєва. «Капитан наш,— записав Т. Г. Шевченко до свого щоденника,— витягав із-под спуда «Полярную звезду» 1824 года и прекрасно прочитал нам отрывки из поэмы «Наливайко», а Сапожников отрывок из поэмы «Войнаровский»²⁰. Вони, очевидно, були переконані в тому, що поет-засланець глибоко шанує революційні традиції декабристів.

У Нижньому Новгороді Т. Г. Шевченко мав змогу вперше ознайомитися з «Полярной звездой», що видавалась О. І. Герценом і М. П. Огарьовим у Лондоні. 3 листопада 1857 р. поет записав у щоденнику: «Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников. меня так тяжело, грустно поразила, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью «Не первый русский коронованный палач»²¹. Так високо оцінював Т. Г. Шевченко подвиг революціонерів-декабристів і прагнув продовжити їх традиції.

«Полярная Звезда»,— писав В. І. Ленін про це герценівське видання,— підняла традицію декабристів»²². В «Полярной звезде», а також газеті «Колокол» О. І. Герцен і М. П. Огарьов друкували велику кількість матеріалів про діяльність таємних товариств і повстання декабристів, повідомлення про їх життя на каторзі й заслання в Сибіру, на Кавказі, спогади, твори К. Ф. Рилєєва, О. О. Бестужева-Марлінського, В. К. Кюхельбекера, В. Ф. Раєвського, Ф. М. Глінки, О. І. Одоєвського та інших літераторів-декабристів. З цих видань Т. Г. Шевченко почерпнув багато нових відомостей про плани, програму, світогляд дворянських революціонерів.

Т. Г. Шевченко неодноразово мав розмови про російських «благовісників свободи» на званих вечорах у М. О. Дорохової — двоюрідної сестри декабристів Ф. Ф. Вадковського і З. Г. Чернишова²³. Цікавили були й зустрічі поета з його давнім знайомим, поетом-сатириком П. В. Шумахером, який близько знав багатьох декабристів і зустрічався з ними на Ленських золотих копальнях.

На час повернення із заслання припадають й особисті знайомства поета з декабристами, які поверталися з Сибіру. Так, 16 жовтня 1857 р. він познайомився з членом Північного товариства І. О. Анненковим. Про цю зустріч Т. Г. Шевченко записав у щоденнику: «...Встретился я и благоговейно познакомился с возвращающимся из Сибири декабристом, с Иваном Александровичем Анненковым. Седой, величественный, кроткий изгнанник... Благоговеею перед тобою, один из первознанных наших апостолов!»²⁴. Вони розмовляли також і про повернення в Росію (1857 р.) з політичної еміграції декабриста М. І. Тургенева, засудженого на довічну каторгу, згадали його тритомну працю «Росія й росіяни», що вийшла у світ французькою мовою в Парижі. В цій книзі автор велику увагу приділив селянському питанню й виступив, як і раніше, прихильником скасування кріпацтва.

²⁰ Там же, стор. 95.

²¹ Там же, стор. 119.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 246.

²³ Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде. Сборник статей под редакцией Н. М. Добротворова, Горький, 1958, стор. 45.

²⁴ Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 113, 121.

Перебування Т. Г. Шевченка в Нижньому Новгороді збіглося з підготовкою скасування кріпосного права, створенням губернських комітетів по влаштуванню й поліпшенню побуту поміщицьких селян. Поета хвилювало питання про визволення селян. 19 лютого 1858 р. він побував на першому засіданні такого комітету²⁵. Т. Г. Шевченко вислухав там промову нижегородського губернатора О. М. Муравйова, який належав до числа засновників «Союзу порятунку» і «Союзу благоденства», але з 1819 р. відійшов від участі в декабристському русі²⁶. Очевидно, інтерес до особи колишнього декабриста також відіграв неабияку роль у тому, що поет пішов на це засідання.

Порівняно недовгий час проживання Т. Г. Шевченка в цьому місті значно збагатив його знання про діяльність і дальшу долю декабристів, що відбилося у творах — революційних поемах «Неофіти» і «Юродивий» (1857 р.). Зокрема, в поемі «Неофіти» поет картає й засуджує жорстокість царя Миколи I, називаючи його «Нероном», і славить декабристів як самовідданих борців за свободу народів:

Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа

Святії мученики — діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах²⁷.

Тяжкі часи царювання Миколи I постають перед читачем і в поемі «Юродивий». В Росії панувала страшна реакція. Поет розповідає:

Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали.

Йдеться, зрозуміло, про розправу над декабристами, що задумали повалити самодержавно-кріпосницький лад.

Т. Г. Шевченко ще й ще раз прагне показати нестерпні муки і страждання декабристів, засланих до Сибіру, в ім'я визволення пригноблених народів Росії:

А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори,
Без дна глибокі, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада, із неволі,
Царям і людям напоказ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...²⁸

У березні 1858 р. Т. Г. Шевченко, нарешті, отримав дозвіл царського уряду жити в Петербурзі й працювати в Академії художеств. Він негайно залишив Нижній Новгород. Шлях поета пролягав через Москву. Продовжуючи цікавитися декабристами, він у Москві познайомився з відомим російським етнографом і літератором Є. І. Якушкіним, сином декабриста І. Д. Якушкіна²⁹. 25 березня 1858 р. відбулася хвилююча зустріч поета з декабристом С. Г. Волконським. Т. Г. Шевченко з великою увагою слухав розповідь 70-річного революціонера. «Кротко, без малейшей желчи, — записав поет у щоденнику, — розказав он мне некоторые эпизоды из своей 30-летней ссылки и в заключе-

²⁵ Там же, стор. 151.

²⁶ Восстание декабристов, т. VIII, стор. 129, 355.

²⁷ Т. Шевченко. Кобзар, стор. 616.

²⁸ Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, стор. 282.

²⁹ Восстание декабристов, т. VIII, стор. 216, 217; Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 160.

ние прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены поодиночке, все перемерли, а те, которые томились по несколько вместе, пережили свое испытание, в том числе и он»³⁰. Відверта розмова двох революціонерів різних поколінь досить переконливо свідчить про наступність традицій, які не меркли і від найсуворіших випробувань.

27 березня 1858 р. Т. Г. Шевченко приїхав до Петербурга, де на нього чекало багато друзів. Особливо сердечно його прийняла родина колишнього декабриста Ф. П. Толстого, який разом з дружиною активно клопотався про звільнення поета від солдатської служби. (Ф. П. Толстой з 1828 р. займав посаду віце-президента Академії художеств). Т. Г. Шевченко був щиро вдячний їм за турботу. В щоденнику він писав: «О мои незабвенные благодетели! Без вашего человеческого заступничества, без вашего теплого, родственного участия в моей печальной судьбе меня бы задушил всемогущий сатрап в этом безотрадном заточении. Благодарю вас, мои заступники, мои избавители. Вся радость, все счастье, вся моя светлая будущность суть ваше нетленное добро, мои единые, мои святые заступники»³¹.

Про перший приїзд поета до Петербурга залишила спогади дочка Ф. П. Толстого К. Ф. Юнге: «Подією був приїзд Шевченка, нашого довгожданого Тараса Григоровича... Ми вдома з завмиранням серця чекали, дивилися у вікно, і, як завжди буває, прогледіли, так що чийсь оклик «приїхали!» захопив нас зненацька; ми не встигли вибігти назустріч — Т. Гр. вже увійшов до зали. Середнього зросту, скоріше повний, ніж худий, з широкою бородою, повними сліз очима, він розкрив нам свої обійми. Всі були під впливом такої повної, такої світлої, такої зворушливої радості!»³². Відтоді поет був частим гостем Толстих, які через деякий час навіть влаштували урочистий обід на його честь з виголошенням привітальних промов. (Цю подію Т. Г. Шевченко занотував у щоденнику 12 квітня 1858 р.). Колишнього кріпака й заслання-солдата вітав декабрист в минулому, віце-президент Академії художеств Ф. П. Толстой. У квартирі колишнього кирило-мефодіївця В. М. Білозерського поет зустрівся з своїми друзями, польськими революціонерами Зигмунтом Сераковським, Едуардом Желіговським (Антонієм Свою) та іншими³³.

Остання з відомих зустрічей і знайомств Т. Г. Шевченка з декабристами відбулася 14 травня 1858 р. У цей день поет відвідав В. І. Штейнгеля, колишнього члена Північного товариства, учасника підготовки повстання 14 грудня 1825 р., одного з авторів «Маніфесту до російського народу». Відбувши 10 років каторги, декабрист ще 20 років перебував у Тобольську на поселенні і лише в 1856 р. отримав дозвіл на проживання в Петербурзі³⁴.

Революціонери-демократи на чолі з М. Г. Чернишевським, в тому числі Т. Г. Шевченко, глибоко й детально вивчали програму та досвід боротьби декабристів проти самодержавства й кріпосництва і в період першої революційної ситуації в Росії (1859—1861 рр.) враховували уроки декабристського руху.

Революційну справу декабристів продовжило нове покоління борців, що прагнуло зблизитися з народом і підняти його на боротьбу проти старого ладу. У визвольний рух втягувалися різночинці — вихід-

³⁰ Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 163.

³¹ Там же, стор. 58.

³² Е. Юнге. Воспоминания, М., 1914, стор. 164.

³³ Там же, стор. 164; Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 169—170.

³⁴ Т. Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, стор. 173, 181; Восстание декабристов, т. VIII, стор. 210—211.

ці з міської бідноти і селян, купецтва, чиновників та інших прошарків суспільства. В таємних гуртках і товариствах нагромаджувалися сили, ідейно загартовувалися борці, створювалися програми, намічалася тактика боротьби, розмежовувалися радикальні й помірковані погляди учасників.

В нових історичних умовах діячі визвольного руху сміливіше ставили питання про участь народних мас в революції. Вони критично засвоювали ідеї утопічного соціалізму й намагалися застосувати їх до умов Росії, де головним питанням залишалося повалення самодержавства, скасування кріпацтва і його залишків, тобто буржуазна революція.

Революційний демократизм, як ідеологія, що відображала інтереси селянства, зароджувався вже на дворянському етапі визвольного руху. І дворянські революціонери (О. М. Радищев, декабристи), і революційні демократи (В. Г. Белінський, О. І. Герцен, Т. Г. Шевченко, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов та ін.) виступали на захист покріпаченого селянства й щиро прагнули визволити його від нестерпного поміщицького гніту.

Революційні демократи розвинули кращі революційні традиції декабристів, що свідчило про наступність ідей, традицій і зв'язків між поколіннями борців визвольного руху в Росії.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ В ТВОРЧОСТІ ДЕКАБРИСТІВ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Декабристи відіграли важливу роль у розвитку революційно-визвольного руху в Росії. Своєю боротьбою проти самодержавства і кріпосництва, за радикальну перебудову суспільного ладу дворянські революціонери започаткували, як зазначав В. І. Ленін, перший етап визвольного руху в нашій країні¹. «Вшановуючи Герцена,— писав він у 1912 р.,— ми бачимо ясно три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула»².

Характерним для цього етапу визвольного руху було, зокрема, й те, що в ході революційної боротьби відбувалося зближення, згуртування прогресивних елементів різних народів, які жили в той час у Російській державі. В рядах декабристів активно боролися росіяни, українці, білоруси, поляки, грузини, німці та представники інших народів. Декабристський рух переконливо свідчить, що саме революційні сили піднімали на новий, якісно вищий ступінь справу міжнародних зв'язків і дружби народів.

Радянськими вченими вже багато зроблено для всебічного висвітлення різних питань, пов'язаних з рухом декабристів. Це стосується насамперед виникнення та діяльності організацій дворянських революціонерів, соціальних, суспільно-політичних, філософських, державно-правових і воєнних поглядів декабристів, їх великого вкладу в розвиток літературної критики і художньої літератури тощо. Таким чином, нині проблема вивчення руху декабристів набрала багатогранного, ком-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 90.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 249.

плексного характеру. Про це свідчить і наявність узагальнюючих праць, зокрема фундаментального дослідження академіка М. В. Нечкіної³.

Декабристи як прогресивні діячі прагнули краще зрозуміти події та явища минулого, осмислити історичний процес у цілому, пізнати закономірний зв'язок між минулим, сучасним та майбутнім. Доречно нагадати, що з кожним новим етапом революційного руху не тільки збагачувався хід історичного розвитку, а й відбувалося його глибше пізнання, причому проходило воно не мирним шляхом, а в результаті гострої ідейної боротьби між прогресивними і реакційними поглядами на історичний процес. Все це вже досить виразно виявилось як в історичних поглядах, так і в діяльності декабристів. Однак доводиться визнати, що на сьогодні дослідженню історичних поглядів декабристів та їх визначного вкладу в розвиток історичної науки приділено ще дуже мало уваги. Причину цього слід вбачати не тільки в складності питання, але й певною мірою в існуючій традиції. Адже в історіографії, як правило, більше уваги приділяється вивченню поглядів окремих діячів (майже виключно істориків-професіоналів) і дуже мало — розвиткові історичної думки, пов'язаному з певними суспільними течіями, революційними особливо.

Праці про історичні погляди декабристів почали з'являтися порівняно недавно, та й то в невеликій кількості. Тільки в 1950 р. вийшла в світ стаття С. С. Волка, присвячена цій проблемі⁴. Коротко, в загальних рисах, писав про історичні погляди декабристів А. В. Предтеченський⁵. Деякі нові аспекти теми порушено в статті Б. Б. Кафенгауза⁶. Але першим ґрунтовним дослідженням історичних поглядів декабристів є монографія згаданого вже С. С. Волка⁷. В ній розглянуто багато питань, пов'язаних із ставленням декабристів до різних подій і явищ вітчизняної та всесвітньої історії. В цьому дослідженні досить переконливо показано той вклад, який внесли декабристи у розвиток історичних знань, хоч, безумовно, в одній монографії не було можливості охопити і вичерпно висвітлити усі без винятку питання. На це, зокрема, звернув увагу В. Є. Іллерицький, який вмістив у своїй книзі спеціальний розділ — «Основні риси історичних поглядів декабристів»⁸.

Численні приклади, а також висновки, яких дійшли автори згаданих праць, переконують у тому, що сходження на кожний новий ступінь у пізнанні історичного процесу тісно пов'язане з наявністю в суспільній думці прогресивних, революційних тенденцій. Ось чому вивчення революційної спадщини взагалі і декабристів зокрема має важливе значення й для розвитку радянської історичної науки.

Історичні погляди декабристів знайшли відображення не тільки безпосередньо в їх історичних працях, але й у творах, присвячених різним питанням філософії, економіки, воєнної справи, у програмно-політичних та агітаційно-публіцистичних документах, художньо-історичних творах та літературно-критичних статтях, а також у листах, щоденниках тощо. Це, з одного боку, створює певні труднощі у вив-

³ М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. I—II, М., 1955.

⁴ С. С. Волк. Исторические взгляды декабристов. — «Вопросы истории», 1950, № 12, стор. 26—57.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 288—304.

⁶ Б. Б. Кафенгауз. Об исторических взглядах декабристов. — «Доклады и сообщения Института истории АН СССР», 1956, № 10, стор. 27—49.

⁷ С. С. Волк. Исторические взгляды декабристов, М.—Л., 1958, стор. 461.

⁸ В. Е. Иллерицкий. Революционная историческая мысль в России. (Домарксистский период), М., 1974, стор. 39—66.

ченні історичних поглядів декабристів, а з другого,— вимагає творчого контакту в цій важливій справі між представниками різних галузей знань, комплексного вивчення ними проблеми руху декабристів та їх теоретичної й літературної спадщини.

Звертає на себе увагу й та обставина, що в названих вище історіографічних працях є тільки окремі згадки про оцінку декабристами подій і явищ, що відбувалися на Україні в різні історичні епохи. Зібрати і систематизувати їх, проаналізувати з позицій марксистсько-ленінської методології — почесне завдання українських історіографів. Немає сумніву, що висвітлення питань, пов'язаних з поглядами декабристів на історію України, сприятиме якнайповнішому вивченню їх поглядів на історичний процес у цілому. В зв'язку з цим було б добре, щоб історіографи республіки звернули увагу й на ряд інших питань, пов'язаних з історіографією першої чверті XIX ст., особливо періоду діяльності декабристів.

У цьому повідомленні ми ставимо своїм завданням розглянути лише деякі з багатьох питань, яких торкалися декабристи, звертаючись до історичного минулого України. У ньому будуть обійдені загальні методологічні засади декабристів, які стосуються й історії українського народу, а також питання, пов'язані з розвитком українських земель до XIV ст., оскільки це знайшло вже певне висвітлення у монографії С. С. Волка⁹.

У своїй революційно-пропагандистській діяльності декабристи приділяли певну увагу Україні та її народові. Перекопним свідченням цього є творчість К. Ф. Рилєєва, О. Й. Корниловича, П. О. Муханова, О. О. Бестужева, М. І. Гнедича, Ф. М. Глінки, В. Д. Сухорукова та інших представників декабристського руху.

Українська тематика в історичних поглядах дворянських революціонерів була обумовлена рядом причин. У своїх творах декабристи, наприклад, П. І. Пестель, розглядали росіян, українців і білорусів як єдине ціле за походженням, добре бачили те, що їх об'єднувало¹⁰, прагнули використати історичний досвід, набутий цими народами, у своїй боротьбі проти самодержавно-кріпосницького ладу. Зокрема, в історії українського народу вони знаходили багато яскравих сторінок, пов'язаних з його героїчною боротьбою проти класових гнобителів та іноземних поневолювачів. Все це могло стати повчальним і для сучасників декабристів. «Власне історія народу,— писав М. І. Гнедич,— є історія думки, що збуджує всі дії, сподівання, мрії». При цьому він посилався на приклад з історії України («Малороссии»)¹¹. В цих словах відбилось нове, надзвичайно важливе за своєю суттю розуміння історії. Про велику роль історичних знань у формуванні світогляду підрастаючого покоління говорив на слідстві член Союзу благоденства В. Л. Лукашевич з Переяславського повіту Полтавської губернії. Він висловив думку про те, що доцільно було б «заснувати такі товариства, де б молоді люди вивчали історичні події та діяння славнозвісних людей»¹².

Певною мірою інтерес декабристів до історії українського народу пояснюється й тим, що багато з них були родом з України або ж у різний час служили чи жили в її містах і селах. К. Ф. Рилєєв, наприклад, писав про себе М. А. Маркевичу 18 грудня 1825 р.: «Я росіянин,

⁹ С. С. Волк. Назв. праця, стор. 282—346.

¹⁰ Восстание декабристов. Документы, т. VII, М., 1958, стор. 189.

¹¹ И. Н. Медведева. Н. И. Гнедич и декабристы. — Декабристы и их время, М.-Л., 1951, стор. 119—120.

¹² Восстание декабристов. Документы, т. VIII, Л., 1925, стор. 200.

але три роки жив на Україні: мало для себе, але досить для того, щоб полюбити цю країну і добрих її жителів»¹³. Член Південного товариства поручик П. В. Абрамов заявляв на слідстві, що волелюбні погляди він засвоїв не тільки з політичних книг, виробленню їх сприяло й те враження, яке справило на нього становище українських селян. «Коли я перебував на зйомці (топографічній.— *Ф. Ш.*) в Подільській губернії,— говорив він,— то мав можливість побачити бідність, в якій перебувала більша частина селян. Це мене вразило і розбудило в мені цікавість дізнатися, яким чином вони доведені до такого стану»¹⁴. Ф. М. Глінка об'їздив Чернігівську і Київську губернії, збираючи українські народні пісні і думи, які згодом використав при написанні історичного роману про Богдана Хмельницького.

Слід зазначити, що навіть ті з декабристів, яким не довелося побувати на Україні, могли почерпнути про неї різноманітні відомості з літератури та періодичної преси першої чверті XIX ст. І, безумовно, найточнішу інформацію вони одержували від прогресивних діячів. У літературі, наприклад, зазначалося, що при написанні творів про Україну К. Ф. Рилеев, крім власних вражень, використовував багато відомостей та порад такого глибокого знавця української історії, мови та фольклору, яким був у той час М. І. Гнедич¹⁵.

Питання, про джерела, якими користувалися декабристи при написанні творів, присвячених минулому України, заслуговує на спеціальне дослідження. Ми ж обмежилися тут лише окремими згадками про це.

Одним з перших серед декабристів звернувся до української історичної тематики Ф. М. Глінка, який у 1816 р. почав публікувати в періодичній пресі роман «Зиновий Богдан Хмельницький, или освобожденная Малороссия». У 1819 р. його твір з «поправками і доповненнями» був перевиданий. Це — перший в російській літературі роман на сюжет з історії України. Друге видання супроводжувалося великим вступом, у якому йшлося про становище України в XVII ст. Автор використав не тільки наявні в його розпорядженні історичні праці (їх тоді було обмаль), а й записки сучасників зображуваних ним подій, архівні та опубліковані документи й літописи. Досить переконливо показав він тяжке становище українського народу під польсько-шляхетським гнітом, а також його прагнення визволитися з-під цього гніту. Значна увага приділена особі Б. Хмельницького. Саме вступ (а не власне повість) дає уявлення про історичні погляди Ф. М. Глінки, бо як писав сам автор: «Повість ця не є — історія, але заснована на деяких історичних подіях»¹⁶.

З невідомих причин письменник перервав роботу над романом зображенням подій, які відбувалися до 1648 р., а саме — ув'язненням Б. Хмельницького польськими властями. Пізніше К. Ф. Рилеев, ніби продовжуючи цей твір Ф. М. Глінки, опублікував у 1822 р. думу і також назвав її «Богдан Хмельницький». Починалася вона розповіддю про перебування майбутнього гетьмана у в'язниці та його визволення і закінчувалася картиною перемоги повсталого народу на Жовтих Водах.

До речі, літературна спадщина К. Ф. Рилеева — одного з провідних діячів декабристського руху — є найбагатшою як за тематикою,

¹³ Литературное наследство. Декабристы-литераторы, т. I, М., 1954, стор. 153.

¹⁴ Рух декабристів на Україні, Харків, 1926, стор. 29.

¹⁵ И. Н. Медведев а. Назв. праця, стор. 147.

¹⁶ Ф. Г л и н к а. Зиновий Богдан Хмельницький, или освобожденная Малороссия, Спб., 1819, стор. 12.

так і за кількістю творів, присвячених декабристами історії України. Творчість К. Ф. Рилєєва до останнього часу висвітлювалася, головним чином, у літературознавчих працях, серед яких слід назвати ґрунтовне монографічне дослідження В. І. Маслова¹⁷ та книгу І. Заславського¹⁸. Але висвітлення К. Ф. Рилєєвим історичного минулого українського народу заслуговує на спеціальне дослідження історіографів.

Українська історична тематика знайшла своє відображення у творах К. Ф. Рилєєва різних жанрів, але головним чином — поетичних. Серед них особливе місце належить думам — творчо застосованому поетом українського народно-пісенного жанру. У передмові до видання дум окремою книжкою К. Ф. Рилєєв зазначав: «Дума — стародавня спадщина від південних братів наших, наше руське, рідне винайдення... Ще до цього часу українці співають Думи про героїв своїх: Дорошенка, Нечая, Сагайдачного, Палія...». Посилаючись на джерела, він писав також про те, що перша згадка про думи дійшла з XVI ст., і вважав, що їх поява обумовлена бажанням славити подвиги добросовісних і славних предків¹⁹. Думи К. Ф. Рилєєва — це своєрідний літопис героїчного минулого країни, починаючи від найдавніших часів до XVIII ст. включно. Це звернення до історії дано з позицій дворянських революціонерів. Революційне спрямування у творчості К. Ф. Рилєєва виступало яскравіше і наочніше, ніж у його однодумців. Стосується це й творів поета на українську тематику. К. Ф. Рилєєв першим у літературі звернувся до образів Наливайка, Палія, безіменного гайдамаки та ін.

Богдан Хмельницький — герой уже згадуваної однойменної думи, — навіть перебуваючи в ув'язненні, залишається палким патріотом. Він думав не про своє горе і приниження, а про тяжке становище, в якому знаходився український народ, про те, як визволити його від іноземного поневолення.

Особливе місце в творчості К. Ф. Рилєєва як за своїм змістом, так і за динамізмом зображуваних подій займає незакінчена поема «Наливайко». Тема поеми (як, до речі, й інших творів К. Ф. Рилєєва на українську історичну тематику) і образ її головного героя — керівника селянсько-козацького повстання 1596 р. С. Наливайка — були підказані поетові «Історією Русів», яку йому частинами вислав з Чернігова декабрист А. Ф. Бригген²⁰. Є відомості, що при написанні поеми її автор звертався за порадами до М. І. Гнедича²¹.

Лейтмотивом твору є слова героя — «Мне ад — Украину зреть в неволе, се свободной видеть — рай»²². У той час, коли створювалася поема, про життя С. Наливайка було дуже мало відомостей. І якщо в деталях не все збігається з відомими нині фактами, то дух часу автор передав досить достовірно. Особливо це відчувається у главі «Разговор с Лободой», з якої видно, що, хоч Лобода й був однодумцем Наливайка, проте дотримувався поміркованих поглядів.

Про те, що декабристи брали з минулого насамперед прогресивне, героїчне й ідейно пов'язували його із сучасністю, переконливо свідчить глава «Исповедь Наливайко», заключні слова якої звучать як запо-

¹⁷ В. И. Маслов. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева, К., 1912.

¹⁸ І. Заславський. Рилєєв і російсько-українські літературні зв'язки, К., 1958.

¹⁹ К. Ф. Рилєєв. Полное собрание сочинений, М.-Л., 1934, стор. 120—121.

²⁰ В. И. Маслов. Назв. праця, «Приложения», стор. 97—98; М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959, стор. 102.

²¹ И. Н. Медведева. Назв. праця, стор. 147.

²² К. Ф. Рилєєв. Полное собрание сочинений, стор. 249.

віт для тих, хто піднімається на «утеснителей народа» з переконанням, що без жертв не можна здобути волю:

Погибну я за край родной,—
Я это чувствую, я знаю...
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю²³.

Ці слова, написані незадовго до подій 14 грудня 1825 р., стали свого роду пророцтвом майбутньої долі декабристів, у тому числі й самого К. Ф. Рилєєва.

У творі «Гайдамак» (1825 р.) йдеться про бойові подвиги одного з гайдамаків — цих своєрідних народних месників, що діяли на Україні у XVIII ст. Як відомо, позитивне зображення гайдамаків ішло врозріз з офіційним різко ворожим ставленням до них з боку уряду та поміщиків, і К. Ф. Рилєєв, знехтувавши цим, виявив неабияку громадянську мужність. Не одне покоління учасників гайдамацького руху було зв'язане із Запорізькою Січчю. На час опублікування К. Ф. Рилєєвим свого твору минуло тільки 50 років після ліквідації царизмом цього оплоту українського козацтва, і, безумовно, такі слова, що їх вживає поет, як «За Сечь свободную стоятъ», «Краса и сила вольной Сечи»,²⁴ також розходилися з офіційними урядовими поглядами та твердженнями тогочасних дворянських істориків.

Один із своїх творів — «Палей» (1825 р.) — К. Ф. Рилєєв присвятив, як це видно із заголовка, Семенові Палію. І про цього видатного діяча в літературі того часу було сказано дуже мало. Однак можна судити, що К. Ф. Рилєєв користувався матеріалами, з якими ознайомив його відомий знавець історичних джерел П. М. Строев. (Це він дав до поеми «Войнаровский» досить ґрунтовний коментар, авторизований К. Ф. Рилєєвим). Про С. Палія поет говорив: «У характері цього безстрашного вождя українців видно всі риси дикого рицарства. Відвертий у дружбі і жорстокий у помсті, діловитий і кмітливий у війні, яка стала його стихією, він не менше був умілим у розпорядковій справ гетьманських, які велися його головою, бо Самусь, втративши його, склав булаву правління...»²⁵. Портрет С. Палія, створений К. Ф. Рилєєвим, був і в наступні часи зразком для тих, хто писав про події кінця XVII — початку XVIII ст., що відбувалися на Україні.

Потребують глибшого вивчення ряд питань, пов'язаних з поемою К. Ф. Рилєєва «Войнаровский».

З назви твору видно, що головним його персонажем є син сестри гетьмана І. Мазепи — Андрій Войнаровський, який користувався великим довір'ям гетьмана, знав про його таємні наміри і діла. Після битви під Полтавою він разом з Мазепою і Карлом XII утік у турецькі володіння. Однак царському урядові вдалося через деякий час повернути Войнаровського до Росії і заслати в Якутськ, де він і перебував багатьох років. Сюжет поеми дуже простий. Схематично його, в основному, можна передати кількома словами: подорожуючи по Сибіру, історик Міллер випадково зустрічається там з А. Войнаровським, і той розповідає історикові про своє життя та події, учасником яких він був, зокрема, торкається у своїй розповіді особи зрадника Мазепи і характеризує його як позитивного діяча. З приводу цього О. С. Пушкін справедливо зазначав, що К. Ф. Рилєєв допустив тут «своевольное искажение исторического лица»²⁶. Поема публікувалася частинами в

²³ Там же, стор. 250.

²⁴ Там же, стор. 256, 259.

²⁵ Там же, стор. 293.

²⁶ Див.: Поэты-декабристы, М., 1967, стор. 394.

1823—1824 рр., а в 1825 р. була видана окремою книгою. Про те, що тема не була випадковою для К. Ф. Рилеева свідчать інші його твори, в яких показана та ж сама епоха. Так, у 1823 р. поет опублікував думу «Петр Великий в Острогоске». У примітці до неї поет зазначав, що після взяття Азова 1696 р. цар прибув в Острогоск, куди для зустрічі з ним приїхали гетьман Мазепа і Шереметьєв з Коломака, де вони охороняли кордон Росії від нападу татар. Гетьман вручив Петрові І дорогі подарунки, влав перед ним ниць, чим завоював довір'я царя²⁷.

Були в К. Ф. Рилеева й інші думки і плани щодо зображення особи Мазепи. У паперах К. Ф. Рилеева зберігся двовірш — «Что ты задумал, хитрый Мазепа, что ты замыслил, гетман седой?»²⁸. У повній збірці творів поета в розділі «Планы и программы» дається негативна характеристика Мазепи та людей його оточення: «Мазепа — гетьман Малоросії. Понурий сімдесятирічний старець. Людина властолюбна і хитра, великий лицемір, приховував свої злі наміри під бажанням благи батьківщини... Орлик. Генеральний писар. Хитрий, честолюбець...» та ін.²⁹. Негативна оцінка Мазепи збереглася також у розділі «Отрывки и заметки»³⁰.

Звертає на себе увагу ще одна обставина, пов'язана з публікацією в 1825 р. поеми «Войнаровский». Це видання вийшло з додатком «Жизнеописаний» Мазепи та Войнаровського, написаних, відповідно, декабристами О. І. Корниловичем та О. О. Бестужевим, якому й була присвячена поема. Розповідаючи про плутаний життєвий шлях Мазепи, його нечесність, невідвертість, користюлюбство, О. І. Корнилович наголошує, що до зради гетьмана привела не любов до України, не турбота про її долю, а «негідне дріб'язкове честолюбство»³¹.

Легко помітити певне розходження між цими словами О. І. Корниловича та змістом самої поеми К. Ф. Рилеева. З приводу цього у виданні 1825 р. містилось пояснення (без вказівки на його автора), суть якого полягала в тому, що «в поемі сам Мазепа зображує свій стан і подає його... в найкращому кольорі, але неможлими нащадки і справедливі історики подають його у справжньому вигляді»³².

Тут немає змоги детально зупинитися на трактуванні К. Ф. Рилеевим подій та вчинків історичних осіб у поемі «Войнаровский». Нагадаємо лише, що на це вже зверталася певна увага в літературі (як до революції, так і в наш час)³³. К. Ф. Рилеев не уникав складних питань. Він завжди старався судити про події та людей не односторонньо, а прагнув показати всю складність і суперечливість життя. Прикладом цього є, зокрема, й поема «Войнаровский». Інша річ, що не все в творчості К. Ф. Рилеева та його сподвижників було переконливим, історично достовірним і художньо довершеним.

Слід зазначити, що наші історики й досі в боргу у справі ґрунтовного висвітлення питань і подій, яких торкався у своїх творах К. Ф. Рилеев. А це потрібно зробити ще й для того, щоб з наукових позицій дати відсіч різним буржуазним і буржуазно-націоналістичним авторам, які намагаються дати своє «тлумачення» історичних подій у численних «працях» про Мазепу і Войнаровського, виданих за кордо-

²⁷ К. Ф. Рилеев. Полное собрание сочинений, стор. 172—173.

²⁸ Там же, стор. 647.

²⁹ Там же, стор. 413.

³⁰ Там же, стор. 416.

³¹ А. О. Корнилович. Сочинения и письма, М.—Л., 1957, стор. 206—207.

³² К. Ф. Рилеев. Полное собрание сочинений, стор. 615.

³³ Див.: С. С. Волк. Назв. праця, стор. 412—413.

ном. При цьому наші ідейні вороги намагаються використати у своїх брудних цілях і славне ім'я К. Ф. Рилєєва.

Крім уже згаданих сюжетів, увагу К. Ф. Рилєєва привертали й інші події з історії України. Зберігся начерк його твору «Переселение казаков» (з Лівобережної на Слобідську Україну під час визвольної війни 1648—1654 рр. і в пізніші часи), в якому йдеться про створення Сумського, Охтирського, Ізюмського, Харківського і Острогозького козацьких полків³⁴. Писав він і про участь українців у Вітчизняній війні 1812 р. Наприклад, у вірші «Партизани» є такі рядки: «В лесу дремучем, на поляне отряд наездников сидит... Средь них толпами удалцы: Ахтырцы, Бугцы и Донцы»³⁵.

Заслугує на спеціальне дослідження питання про вплив творчості К. Ф. Рилєєва та інших декабристів на розвиток прогресивних історичних поглядів на Україні. Нагадаємо, що це знайшло своє відображення у творах поета-революціонера Т. Г. Шевченка та інших прогресивних українських діячів XIX ст., а також у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства. Збереглися відомості про те, як сприймали твори К. Ф. Рилєєва на Україні. У вересні 1825 р. історик М. А. Маркевич писав К. Ф. Рилєєву: «Прийміть мою і всіх мені знайомих моїх співвітчизників подяку, найповажніший і найблагородніший Кіндрате Федоровичу. Будьте певні, що подяка наша щира, що ми від душі відчуваємо ціну праць ваших... Ви піднімаєте цілий народ,— горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто наважується вкрити презирством цілі народи. Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи мусять віддати подяку. «Исповедь Наливайко» врзана в серця наших, і в моєму також»³⁶. На це К. Ф. Рилєєв йому відповідав: «Не одні Ви, багато з Ваших співвітчизників таким же чином відзивалися до мене»³⁷. До цього слід додати, що твори К. Ф. Рилєєва на українську історичну тематику викликали широкий і позитивний відгук прогресивної громадськості Росії в цілому.

Торкався у своїй творчості минулого України й інший діяч декабристського руху — В. Д. Сухоруков, відомий насамперед як дослідник історії донського козацтва. Про значення його досліджень, хоч і коротко, говорилося в історіографічних працях. Але при цьому не згадувалося про те, що В. Д. Сухоруков приділив значну увагу й українському козацтву. До того ж, як відомо, в Росії й на Україні козацтво виникло одночасно, проходило однакові етапи розвитку, а тому постановка питань, піднятих В. Д. Сухоруковим, безумовно, стосується історії не лише донського, а й українського козацтва. На жаль, доводиться констатувати, що про його праці немає навіть згадок у розвідках, присвячених історії українського козацтва.

У праці В. Д. Сухорукова йдеться про походження назви, причини та час виникнення цієї соціальної верстви. На відміну від дворянських істориків, зокрема М. М. Карамзіна, які пояснювали появу донського козацтва схильністю шукачів «дикої вольності» до бродяжництва, В. Д. Сухоруков на перший план висуває соціальну причину його виникнення. Він писав: «Одні укривалися тут, уникаючи утисків, яких зазнавали від своїх володарів (розрядка наша.— Ф. Ш.), інші — тягнулися до своєвілля...»³⁸.

³⁴ К. Ф. Рилєєв. Полное собрание сочинений, стор. 414.

³⁵ Там же, стор. 261—262.

³⁶ «Русская старина», 1883, грудень, стор. 599.

³⁷ Литературное наследство. Декабристы-литераторы, т. I, стор. 253.

³⁸ В. Д. Сухоруков. Историческое описание Войска Донского, т. I, Новочеркасск, 1869, стор. 13.

В. Д. Сухоруков наводить багатий і різноманітний фактичний матеріал (взятий головним чином з архівів) про спільну боротьбу донського та українського козацтва проти турецько-татарських загарбників³⁹. Він писав про «союз донських козаків із запорожцями, з яких багато, уникаючи утисків польських вельмож, ішли на Дон» (розрядка наша.— *Ф. Ш.*), і зазначав, що «приймали їх тут по-братерському», і однаково з донцями вони ділили небезпеку і успіхи⁴⁰. І тут досить чітко прозвучав класовий мотив.

Писав В. Д. Сухоруков і про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. та зв'язки Б. Хмельницького з Доном (т. II, стор. 313—318), про відгомін на Україні повстання під керівництвом Степана Разіна (стор. 427—434), про контакти повстанців, очолюваних К. Булавіним, із Запоріжжям (стор. 554—567). Не втратили наукового інтересу роздуми автора з приводу козацького управління, бойової тактики та побуту козаків. Не обійшов В. Д. Сухоруков і класового розшарування серед донського козацтва. Він вважав, що цей процес на Дону завершився у другій половині XVII ст.⁴¹

Заслугує на увагу й праця В. Д. Сухорукова «Статистическое описание Земли Донских козаков, составленное в 1822—1832 годах» (Новочеркасск, 1891), у якій багато питань, що стосуються й України, розглянуто в історичному плані.

Подібно до інших декабристів, В. Д. Сухоруков вбачав у трудовому народі носія кращих рис людського суспільства. Щоб сказати про це в ту похмуру епоху, потрібна була не тільки громадянська сміливість, але й глибоке знання народного життя, традицій і прагнень. Час показав, що на боці декабристів була історична правда.

Визначною особливістю світогляду декабристів був їх історичний оптимізм, впевненість у перемозі прогресивних сил над усім, що стояло на шляху суспільного розвитку⁴². Заслуга декабристів полягає також у тому, що вони, розглядаючи історичний процес, робили революційні висновки, на гідних наслідування прикладах минулого виховували молоде покоління. Це, безумовно, стосується й історії України, яка зайняла належне висвітлення в їх працях.

Декабристи не обмежувалися збиранням фактів, описом подій. Продовжуючи і розвиваючи передові погляди своїх попередників, вони прагнули по-новому оцінити й осмислити події та періоди вітчизняної історії, історичний процес у цілому. Відбувалася зміна, а отже, й боротьба ідей, утвердження передових поглядів, які набули дальшого розвитку в наступні часи.

«Про історичні заслуги,— писав В. І. Ленін,— судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁴³. Саме цим відомим ленінським положенням слід керуватися і при оцінці історичних поглядів декабристів.

*

*

³⁹ Там же, стор. 17, 19, 72—78, 124—126, 141, 157—160, 185—187, 188—199, 213—218; т. II, Новочеркасск, 1869, стор. 331, 341, 351, 437, 481—482.

⁴⁰ Там же, т. I, стор. 67—68.

⁴¹ Там же, т. II, стор. 584—590.

⁴² В. Е. Иллерицкий. Назв. праця, стор. 48.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 173.

БОРОТЬБА СРСР ЗА КОЛЕКТИВНУ БЕЗПЕКУ В АЗІЇ І ПІДСТУПИ МАОЇСТІВ

В. В. СЕДНЄВ

Азія завжди була у сфері уваги радянської зовнішньої політики. І це не дивно. $\frac{2}{3}$ території Союзу РСР знаходяться на Азіатському континенті. «Росія,— зазначав В. І. Ленін,— географічно, економічно і історично належить не тільки до Європи, але й до Азії»¹. Говорячи про зовнішньополітичні цілі молодієї Країни Рад, геніальний вождь і мислитель неодноразово відзначав, що в Азії вони «ті самі, що в Європі: мирне співжиття з народами, з робітниками і селянами всіх націй, які прокидаються до нового життя, до життя без експлуатації, без поміщиків, без капіталістів, без купців»².

Послідовно здійснюючи Програму миру, прийняту XXIV з'їздом нашої партії, ЦК КПРС і Радянський уряд наполегливо борються за розрядку міжнародної напруженості на всіх континентах. Велике значення СРСР надає зміцненню миру і створенню надійної системи колективної безпеки в Азії. «Пекучі проблеми сучасної міжнародної обстановки,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р. у Москві,— не закривають від нас завдань більш довгочасних, а саме створення систем колективної безпеки в тих частинах земної кулі, де концентрується загроза розв'язування нової світової війни, розв'язування збройних конфліктів... Ми думаємо, що хід подій висуває на порядок денний і завдання створення системи колективної безпеки в Азії»³.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні, розгром мілітаристської Японії створили нові, значно сприятливіші умови для розвитку прогресивних тенденцій на Азіатському континенті. Внаслідок піднесення національно-визвольного руху тут виникли нові соціалістичні держави — Демократична Республіка В'єтнам, Корейська Народна Демократична Республіка і Китайська Народна Республіка. Однак шалений опір імперіалізму, підтриманого місцевою реакцією, політичні і соціально-економічні проблеми, залишені колоніалізмом у спадщину країнам, що визволилися, а також залучення цілого ряду держав Азії до воєнно-політичних блоків створили в цьому районі земної кулі складну обстановку. В післявоєнний період і особливо протягом останніх років на Азіатському континенті виникли дві гарячі точки: одна — у Південно-Східній Азії, викликана американською агресією у В'єтнамі, друга — на Близькому Сході, де Ізраїль віроломно напав на арабські країни. Крім того, на Індостанському субконтиненті розпочався збройний конфлікт між Індією та Пакистаном. Таким чином, Азія перетворилася на одне з найнебезпечніших вогнищ напруженості не в силу свого географічного положення чи особливої войовничості народів, що населяють його, як це твердять буржуазні апологети⁴, а через те, що тут останнім часом відбулися глибокі революційні зрушення, які значною мірою підірвали позиції імперіалізму. Західні держави і, насамперед, США, намагаючись будь-що зберегти свій вплив в Азії, прямо втручалися у внутрішні справи народів континенту, не зупиняючись

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 307.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 140.

³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 393—394.

⁴ Див. напр. D. Wilson. Asia Awakes — a Continent in Transition, London, 1970, стор. 3.

навіть перед агресією. «Більшість збройних інцидентів, — зазначала прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, — якщо не всі — виникали через небажання імперіалізму відмовитися від свого панування, а також через те, що він удався до нових форм втручання»⁵. Щоб зберегти свої позиції в країнах Азії, монополісти стали на шлях збиття агресивних воєнно-політичних угруповань (СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС, АНЗЮК, АСЕАН), укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів та угод, з допомогою яких намагалися втягнути у них азіатські народи.

З кінця 50-х — початку 60-х років на розвиток подій в Азії почав негативно впливати новий фактор — маоїзм. Повністю порвавши з марксизмом-ленінізмом, Мао Цзе-дун і його кліка фактично блокують з найреакційнішими силами у світі, спрямовуючи головний удар проти СРСР, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного рухів. Переслідуючи свої гегемоністські цілі, вони намагаються перешкодити розрядці міжнародної напруженості, створенню систем колективної безпеки, докладають всіх зусиль, щоб відірвати народи «третього світу» від країн соціалізму і, насамперед, Радянського Союзу. Така політика об'єктивно служить інтересам імперіалізму, оскільки стоїть на заваді створенню єдиного антиімперіалістичного фронту.

Враховуючи зміну співвідношення сил на світовій арені в цілому і в Азії зокрема, СРСР виступив з новою ідеєю — створення системи колективної безпеки на Азіатському континенті. Характеризуючи її суть, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв підкреслював: «Колективна безпека в Азії повинна, за нашим уявленням, ґрунтуватися на таких засадах, як відмова від застосування сили у відносинах між державами, поважання суверенітету і недоторканності кордонів, невтручання у внутрішні справи, широкий розвиток економічного та іншого співробітництва на основі повної рівноправності і взаємної вигоди. Ми виступаємо і будемо виступати за таку колективну безпеку в Азії і готові співробітничати з усіма державами з метою перетворення в життя цієї ідеї»⁶.

Пекінська пропаганда розпочала галасливу кампанію, намагаючись представити ініціативу нашої країни як прояв «блокових» цілей СРСР і «ворожості» його намірів щодо деяких азіатських держав і, насамперед, Китаю. Маоїстам дуже хотілося б, щоб китайський народ забув про ті часи, коли КНР і Радянський Союз пліч-о-пліч боролися за мир і безпеку в Азії, а також про Договір між обома державами від 14 лютого 1950 р., в якому зазначалося, що обидві сторони «будуть спільно вживати всіх необхідних заходів, що є в їх розпорядженні, щоб не допустити агресії і порушення миру з боку Японії чи якоїсь іншої держави, яка прямо чи посередньо об'єдналася б з нею з метою агресії»⁷. Нині ж у зовнішній політиці КНР стався поворот на 180 градусів. Як писав японський журнал «Економіст», «американці можуть лише вітати висловлену Китаєм похвалу тому ж самому «японському милітаризмові» і тій же самій «американській окупації», які він так довго і різко засуджував»⁸.

Останнім часом маоїсти докладають значних зусиль, щоб використати Японію в своїх антирадянських цілях. Йдучи на зближення з цією імперіалістичною країною, вони розраховують в основному на під-

⁵ Цит. за: «Азия и Африка сегодня», 1972, № 11, стор. 28.

⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті. т. 3, К., 1972, стор. 469.

⁷ Див. Внешняя политика Советского Союза. 1950, М., 1953, стор. 59.

⁸ Цит. за: «Проблемы Дальнего Востока», 1973, № 4, стор. 28.

тримку мілітаристських, реваншистських, націоналістичних елементів у ній. Так, під час бесіди з членами японської делегації в 1972 р. Чжоу Ень-лай прямо заявив, що вважає для Японії її нинішні «витрати на оборону низькими порівняно з національним доходом країни. Ми (тобто керівництво КНР.— В. С.) вітаємо зміцнення військової могутності Японії як потенціальної сили, що протистоїть агресії з боку СРСР»⁹. Антирадянським цілям служать й намагання Пекіна включити до тексту японо-китайського «договору про мир і дружбу» пункт про «спільну протидію обох країн гегемонії третьої держави», під якою маоїсти мають на увазі Радянський Союз¹⁰.

Неспроможність вигадок про ворожість політики СРСР щодо Китаю можна бачити під час аналізу конкретних історичних подій. Наша країна першою визнала Китайську Народну Республіку і послідовно боролася за те, щоб КНР зайняла гідне місце в сім'ї народів. Так, на конференції по мирному врегулюванню відносин з Японією, яка проходила з 4 по 8 серпня 1951 р. у Сан-Франціско, глава радянської делегації А. А. Громико запропонував запросити для участі в її роботі одну з найбільших азіатських країн — КНР¹¹. Завдяки зусиллям СРСР зазнала краху й організована імперіалістами політична та економічна блокада Китайської Народної Республіки.

У перші роки свого існування КНР взяла активну участь в пошуках шляхів створення стабільних, а головне, мирних відносин між державами Азіатського континенту. Важливим кроком у цьому напрямі було її рішення підтримати ідею, висловлену тодішнім прем'єр-міністром Індії Джавахарлалом Неру, про створення в Азії зони миру. Під час свого візиту в Делі (червень 1954 р.) прем'єр Державної ради КНР Чжоу Ень-лай і Джавахарлал Неру підписали декларацію, в якій урочисто зобов'язалися будувати свої взаємовідносини на основі п'яти принципів: взаємної поваги, територіальної цілісності і суверенітету, ненападу, невтручання у внутрішні справи одне одного, взаємовигідного співробітництва і мирного співіснування¹². У спільній декларації, підписаній 12 жовтня 1954 р., уряди СРСР і КНР висловили свою впевненість у тому, що політика, яка базується на цих принципах, «відповідає корінним інтересам усіх народів, у тому числі й народів Азії»¹³.

В квітні 1955 р. ці принципи закріпила в своїх рішеннях Бандунгська конференція, в роботі якої брала участь і китайська делегація. Незважаючи на підривні дії Заходу, конференція змогла схвалити ряд важливих політичних документів, де були вироблені основні принципи зовнішньої політики незалежних країн Азії і Африки й підкреслювалася необхідність координації зусиль у боротьбі проти імперіалізму і колоніалізму¹⁴. Слід відзначити й той факт, що, хоч китайська делегація і підписала всі прийняті на конференції документи, вона вже тоді намагалася закласти основи афро-азіатського блоку під своєю егідою¹⁵.

На початку 60-х років маоїсти висунули «особливий» курс, суть якого зводилася до намагань нав'язати міжнародному комуністичному

⁹ Там же.

¹⁰ Див. «Правда», 4 липня і 26 листопада 1975 р.

¹¹ К. П. Ващенко. СССР в борьбе за мир. — Международные конференции 1944—1974 гг., М., 1975, стор. 98.

¹² «Международная жизнь», 1954, № 1, стор. 157.

¹³ «Известия», 12 жовтня 1954 р.

¹⁴ Див. М. В. Михайлова. Принципы Бандунга и великодержавный курс КНР в «третьем мире». — «Проблемы Дальнего Востока», 1975, № 1, стор. 25—35.

¹⁵ «Международная жизнь», 1957, № 4, стор. 51.

рухові, світовому соціалізму свої авантюристичні, дрібнобуржуазні концепції, посягати ворожнечу між країнами. Змінилася позиція китайського керівництва й у питанні про створення системи колективної безпеки в Азії. Намагаючись будь-що торпедувати цю життєво важливу для долі азіатських народів ідею, маоїстська пропаганда тлумачить її як «антикитайську», а Чжоу Ень-лай проголошує, що СРСР має намір «охопити Китай кільцем»¹⁶. Згідно з «логікою» пекінських верховодів колективно забезпечений мир суперечить національним інтересам Китаю, а «щасливе майбутнє» слід шукати в конфліктах та участі в агресивних блоках.

Чому ж Пекін так зухвало виступає проти радянської ініціативи? Загальновідомо, що головним принципом забезпечення миру у відносинах між державами є відмова від застосування сили чи погрози її застосування. Маоїсти ж розгорнули шалену гонку озброєнь, за рахунок життєвих інтересів китайського народу нарошують ракетно-ядерний потенціал країни. 1962 р. вони розв'язали збройний конфлікт з Індією, сприяли посиленню в ній внутрішньої реакції та впливу імперіалістичних країн. Ставши на шлях заохочення репресій з боку пакистанських властей проти бенгальців, маоїсти тим самим спровокували в 1965 р. війну між Пакистаном та Індією¹⁷, постачали зброю реакційному режимові Ях'я Хана й навіть обіцяли «відкрити кілька фронтів» проти Індії¹⁸. Нині вони не тільки підтримують сепаратистські елементи в цій країні, але й синхронізують свої дії з виступами індійської реакції, намагаючись викликати там хаос¹⁹. Крім того, маоїсти використовують в Індії збройні загони, що діють в місцях проживання племен нага та мізо і які проходять військову підготовку в таємних таборах на території Китаю. Про це свідчать зізнання бригадного генерала і політичного радника підпільного «національного фронту мізо» Д. Гангто, який разом із 53 співучасниками добровільно здався у полон індійським властям²⁰.

Пекінська пропаганда регулярно виступає з провокаційними заявами в «кашмірському питанні». Підбурюючи індійські реакційні елементи на боротьбу проти уряду Індії Ганді, «Женьмін'я жібао» зображує їх ватажків як «прогресивних діячів, які борються за справедливість»²¹. Маоїстське керівництво не даремно вдається до злісних випадів проти Індії. В авторитеті та впливові цієї держави воно вбачає одну з головних перешкод для реалізації своїх гегемоністських цілей у світі і, «особливо серед країн, що розвиваються»²². Маоїсти підтримують «повстанські» сили в Бірмі, перешкоджаючи цим самим урядові цієї країни проводити прогресивний курс, забезпечують всім необхідним терористичні організації та групи в Непалі, Малайзії, Таїланді, на Філіпінах. У своїй підривній діяльності вони широко використовують китайську буржуазію, яка проживає за рубезем й зберігає свій вплив у цілому ряді азіатських країн²³.

Пекінські керівники грубо порушують принцип непорушності кордонів між азіатськими державами, їх територіальної цілісності. Зокре-

¹⁶ Внешнеполитические концепции маоизма, М., 1975, стор. 167.

¹⁷ «Проблемы Дальнего Востока», 1973, № 4, стор. 57.

¹⁸ «Patriot», 17 червня 1972 р.

¹⁹ «Международная жизнь», 1975, № 4, стор. 43.

²⁰ «Правда», 2 липня 1975 р.

²¹ «Правда», 4 липня 1975 р.

²² Б. А. С о б о р о в. Пекин и «третий мир»: противоречия обостряются. — «Проблемы Дальнего Востока», 1974, № 4, стор. 73.

²³ Див. М. А. Андреев. Зарубежная китайская буржуазия — орудие Пекина в Юго-Восточной Азии, М., 1973.

ма, вони продовжують твердити, що існуючий нині кордон між СРСР і КНР є «спірним», і Радянський Союз має поступитися Китаю від 1,5 до 2,6 млн. км² своєї території²⁴. Крім того, пропонуючи себе в лідери «третього світу», Пекін водночас претендує на території багатьох сусідніх країн, у тому числі Бірми, Непалу, В'єтнаму, МНР, КНДР та ін. «Ми обов'язково повинні оволодіти Південно-Східною Азією...,— заявив у серпні 1965 р. Мао Цзе-дун на засіданні Політбюро ЦК КПК.— Цей район... дуже багатий на корисні копалини... У майбутньому він буде дуже важливим для розвитку китайської промисловості... У цьому районі можна буде збільшити наші сили..., які протистоятимуть радянсько-східноєвропейському блоку»²⁵. Китайські розкольники розширяють свою підливну діяльність в країнах Арабського Сходу, намагаючись штовхнути окремі визвольні рухи на необдумані авантюристичні дії. «Маоїсти,— відзначають досить об'єктивні спостерігачі,— переслідують мету контролювати вхід у Червоне море, тримати під наглядом «нафтові шляхи» в Персидській затоці, зберігати вогнище напруженості на Близькому Сході. Останнє означає перешкоду мирному врегулюванню..., розширення Китайської імперії до воріт Європи, Туреччини і берегів Середземного моря»²⁶.

Відголоском неоколоніалістської політики імперіалізму є існування воєнно-політичних блоків. Нині буржуазні апологети пропонують численні теорії, зокрема, «балансу сил», «сфер впливу», в основі яких лежить суперництво, боротьба за гегемонію, що породжує конфронтацію, виникнення конфліктних ситуацій²⁷. Виступаючи проти будь-яких позитивних зрушень у бік розрядки міжнародної напруженості, маоїсти вітають присутність збройних сил США на Азіатському континенті, щоб нібито недопустити виникнення «вакууму», який, згідно з їх уявленням, збирається «заповнити» СРСР.

Така поведінка китайських верховодів дала привід деяким органам преси, близьким до керівництва СЕНТО, виступити з пропозицією визнати Китай своєрідним «патроном» цього блоку²⁸. «Припинення війни у В'єтнамі,— писав американський журнал «Ньюсуїк»,— викликало зміну у ставленні Китаю до американських збройних сил у Південно-Східній Азії. Китайські дипломати поширюють повідомлення, що Сполучені Штати повинні зберігати свої військово-повітряні бази в Таїланді і 7-й флот в азійських водах»²⁹. Пекін зустрів мовчанням і створення американцями військової бази на острові Дієго-Гарсія в Індійському океані, в той час як цей акт імперіалістів викликав справедливе обурення світової громадськості. Неоколонізатори намагаються знайти спільну мову з Пекіном на ґрунті антирадянщини. Так, на сесії АЗПАК, що проходила в липні 1972 р. у Сеулі, південнокорейська делегація внесла пропозицію зробити це угруповання «широко відкритим». Західна преса розцінила це як запрошення Китаю до Азіатсько-Тихоокеанської ради³⁰.

Якщо раніше китайські керівники вважали, що «досягнення між великими державами домовленості в питанні про роззброєння має першо-

²⁴ А. Я. Маджорян. Геополитика на службе военных авантюров, М., 1974, стор. 172.

²⁵ «Проблемы Дальнего Востока», 1973, № 4, стор. 29.

²⁶ С. Agnoud, J. Chardonnet. La Chine, ou le suicide des blancs. Paris, 1972, стор. 149.

²⁷ Див. «Проблемы Дальнего Востока», 1974, № 4, стор. 77—79.

²⁸ Див. «Международная жизнь», 1973, № 10, стор. 46.

²⁹ Цит. за: «Международная жизнь», 1973, № 10, стор. 146.

³⁰ Див. В. Павловский. Азия — коллективную безопасность, М., 1974, стор. 86.

рядне значення для сучасної міжнародної обстановки»³¹, то нині Пекін виступає з нападками на радянсько-американський Договір про обмеження систем протиракетної оборони і на Тимчасову угоду про деякі заходи в галузі обмеження стратегічної наступальної зброї. Ці документи Чжоу Ень-лай охарактеризував як «початок нового етапу в гонці озброєнь, що проводиться між ними» (СССР і США.— В. С.)³². «Презирлива лайка Китаю на адресу радянсько-американської угоди та його намагання стати на перешкоді міжнародним зусиллям в ООН, спрямованим на досягнення миру,— писала японська газета «Джапан Таймс»,— можна назвати спробою виправдати удосконалення своєї власної ядерної зброї. Політика Пекіна, звичайно, не вносить ніякого вкладу в справу миру в усьому світі»³³.

І справді, будучи не в змозі протиставити ідеї створення колективної безпеки в Азії, висунутій СРСР, будь-яких конструктивних пропозицій щодо забезпечення миру на цьому континенті, маоїсти розгорнули безпрецедентну гонку озброєнь, нарашують ракетно-ядерний потенціал. На воєнні потреби витрачається $\frac{1}{3}$ бюджету КНР³⁴. Прикриваючись провокаційною «загрозою з Півночі», вони втягли країну в гонку ракетно-ядерних озброєнь, прирікають китайський народ на безглузді страждання і жертви. Щодо розмірів національного доходу на душу населення Китай перебуває на одному з останніх місць у світі³⁵. «Ядерні зусилля,— писав гонконгський бюлетень «Чайна ньюс аналісис»,— безумовно серйозно підривають промислову систему (Китаю.— В. С.)... Як тільки у місті починають функціонувати нові підприємства, його жителі залишаються без електроенергії»³⁶.

Маоїсти виступають проти Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*, учасниками якого є близько 100 держав світу³⁷, відмовляються підписати Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї і скликання всесвітньої конференції по роззброєнню. КНР була єдиною азіатською країною в ООН, яка виступила проти пропозиції СРСР про скорочення воєнних витрат держав — постійних членів Ради Безпеки на 10% та використання частини зekoномлених коштів на збільшення допомоги країнам, що розвиваються. У той же час вирішення цього питання особливо важливе для Азії, де такі проблеми, як боротьба з голодом, необхідність індустріалізації, підготовка національних кадрів та ін., майже не вирішені.

Успішне завершення Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі світова громадськість справедливо розцінила як величезне досягнення миролюбного зовнішньополітичного курсу СРСР і країн соціалістичної співдружності. Маоїстське ж керівництво робило все можливе, щоб не допустити, а потім взагалі зірвати проведення цього міжнародного форуму. Китайська пропаганда назвала його спробою «збити контрреволюційний священний союз, придушити зростаючий народний революційний рух в Європі, стабілізувати порядок у капіталістичному світі»³⁸. Пекінська верхівка виступила проти договорів, укладе-

³¹ Советско-китайские отношения. 1917—1957, М., 1959, стор. 333.

³² «Женьминь жібao», 18 червня 1972 р.

³³ «Japan Times», 12 жовтня 1972 р.

³⁴ «Проблемы Дальнего Востока», 1973, № 4, стор. 21.

³⁵ 1970 р. у КНР він становив 98,5 долара, в Японії — 1100 доларів. (Див. «Вопросы экономики», 1971, № 11, стор. 79).

³⁶ «China News Analysis», 16 квітня 1972 р.

* Радянський дослідник М. В. Антясов у колективній монографії «Атом и мир» (М., 1974, стор. 59) прямо відзначає, що позиція Китаю в цьому питанні негативно впливає на Індію і Японію.

³⁷ Внешнеполитические концепции маоизма, М., 1975, стор. 132.

³⁸ «Женьминь жібao», 11 вересня 1969 р.

них між СРСР і ФРН, ПНР і ФРН, НДР і ФРН, ЧССР і ФРН, а та кож чотиристоронньої угоди по Західному Берліну. У численних заявах вона намагалась посіяти сумніви в можливості, а, головне,— в доцільності розрядки і нормалізації становища на континенті, представляла пропозицію про створення системи колективної безпеки в Європі і прагнення СРСР «розширити зону свого впливу на Західну Європу»³⁹. Маоїсти закликали західноєвропейців «держатися ближче до Америки перед лицем радянської загрози»⁴⁰, бути пильними і збільшити військові витрати. В липні 1973 р. у Західну Європу був направлений міністр закордонних справ КНР Цзи Пен-фей, який намагався вплинути на позицію західноєвропейських країн щодо продовження переговорів і проблеми безпеки на континенті. Показово, що, ставлячи своєю метою перешкодити процесові розрядки міжнародної напруженості в Європі, маоцзедунівці блокуються з найреакційнішими силами, такими, наприклад, як реваншистські кола у ФРН⁴¹ та верхівка консервативної партії в Англії. Буквально напередодні заключного туру переговорів у Хельсінкі пекінська пропаганда опублікувала серію статей, в якій твердила, що «нарада з питань безпеки — всього-навсього лише одна з форм боротьби двох наддержав за гегемонію в Європі»⁴², що вони «не в змозі вирішити проблеми європейської безпеки»⁴³. З метою дискредитації успіхів, досягнутих під час переговорів, маоїсти надавали сторінки своїх видань махровим антирадянцям з НАТО, передруковували матеріали з різних ревізійоністських публікацій. Так, у номері «Женьмінь жібао» від 1 липня 1975 р. були надруковані інтерв'ю міністрів оборони Бельгії і Голландії, в яких вони висловлювали «скептицизм і сумніви» щодо зусиль Радянського Союзу в Західній Європі, а та кож матеріали антирадянської преси відносно перспектив створення системи колективної безпеки на європейському континенті.

Особливе занепокоєння у пекінських лідерів викликає та обставина, що успішне розв'язання проблеми забезпечення колективної безпеки в Європі відкриє реальні перспективи для створення аналогічної системи і в Азії. Цей факт широко обговорюється в пресі. На запитання, чи зможе Народа з питань безпеки і співробітництва в Європі стати прикладом для інших регіонів планети, генеральний секретар ООН Курт Вальдхайм відповів: «Без сумніву, виконання рішень цієї наради допоможе вирішити проблеми, які існують в інших частинах світу»⁴⁴. Представник сенату Пакистану заявив: «Ця нарада — безперечно величезний вклад у справу зміцнення миру і розрядки напруженості. Її плідотворні наслідки найближчим часом відчують усі країни»⁴⁵.

Що ж пропонують азіатським народам маоїсти? Це — нагнітання міжнародної напруженості і недовір'я між народами, гонку озброєнь, пов'язану з величезними матеріальними витратами, відсутність систем колективної безпеки, збереження збройних сил і військових баз імперіалістичних держав на території країн континенту і, нарешті, шалену антирадянщину. Однак, хоч би як вони старалися, колесо історії неможливо повернути назад. Радянська ініціатива зустріла схвалення і підтримку в азіатських країнах. Так, у травні 1973 р. у м. Дакка та лютому 1975 р. у Багдаді відбулися міжнародні конференції з питань

³⁹ «Женьмінь жібао», 11 червня 1973 р.

⁴⁰ «Newsweek», 12 травня 1975 р., стор. 30.

⁴¹ Детальніше про це див.: А. И. Степанов. ФРГ и Китай, М., 1974, стор. 331—333.

⁴² «Женьмінь жібао», 14 липня 1975 р.

⁴³ «Женьмінь жібао», 1 липня 1975 р.

⁴⁴ «Известия», 3 серпня 1975 р.

⁴⁵ «Известия», 12 серпня 1975 р.

безпеки і співробітництва в Азії. На них були вироблені принципи, на яких має ґрунтуватися ця система. На підтримку радянської ініціативи вже висловилися Індія, Іран, Ірак, Сирія, Шрі Ланка та ін.⁴⁶ Як свідчать факти, в Азії посилюються пошуки вирішення проблеми колективної безпеки. З'явилися різні ідеї і пропозиції щодо перетворення Індійського океану в зону миру, нейтралізації Південно-Східної Азії⁴⁷. Важливе значення має розвиток між державами добросусідських відносин на двосторонній і регіональній основі, що відповідає інтересам кожної азійської країни. Цій меті також служать договори та угоди, укладені між СРСР і Індією та іншими державами континенту. «Ми вважаємо,— говорив тов. Л. І. Брежнев під час свого візиту в Індію,— що встановлення відносин миру, безпеки і співробітництва в Азії — континенті, де живе більш як половина людства,— було б всесвітньо-історичним за своїм значенням кроком до гарантування миру і безпеки народів у масштабах усієї нашої планети»⁴⁸.

Радянська ініціатива в кардинальному питанні азійської політики — створенні безпеки на колективних початках — нині вже перетворюється у справжній фактор міжнародного життя в Азії. Незалежні країни зв'язують з нею свої прагнення — заступити шлях імперіалістичному втручання у їх внутрішні справи. Характеризуючи ситуацію, що склалася в Азії, тов. Л. І. Брежнев відзначав: «На перший погляд може здатися, що позитивні тенденції пробивають собі тут дорогу не так явно, як у Європі. Але Азію можна уподібнити величезному маховому колесу, яке, повільно набираючи хід, невблаганно нарощує силу свого прискорення. Обстановка в Азії поступово поліпшується, і ми переконані, що цей процес триватиме в інтересах справи миру і прогресу»⁴⁹. Про це, зокрема, свідчать припинення імперіалістичної агресії проти В'єтнаму, процес нормалізації становища на Індостанському субконтиненті, нові мирні ініціативи КНДР, візит прем'єр-міністра Японії К. Танаки в Радянський Союз та ін. В умовах міцного миру азійські країни можуть зосередити свої зусилля на розв'язанні своїх політичних і соціальних проблем, які стоять перед ними, а також на боротьбі за економічну незалежність.

⁴⁶ «Проблемы Дальнего Востока», 1973, № 4, стор. 10.

⁴⁷ Див. Р. К. Ульяновский. Разрядка международной напряженности и развивающиеся страны. — «Народы Азии и Африки», 1973, № 6, стор. 12.

⁴⁸ Л. І. Брежнев. Ленинским курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 359.

⁴⁹ Там же, стор. 279.

Замітки

С. В. Хорошайло
СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ
НА ПІДПРИЄМСТВАХ
ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ
(1966—1970 рр.)

Важливе місце в підвищенні трудової і творчої активності мас займає соціалістичне змагання. «Організація змагання,—говорив В. І. Ленін,—повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади

в економічній галузі.., повинна стати одним з найбільш важливих і найбільш вдячних завдань реорганізації суспільства»¹. Володимир Ілліч розробив і обґрунтував основні принципи організації змагання при соціалізмі — гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення досвіду.

Ленінські принципи соціалістичного змагання були покладені в основу діяльності КПРС по піднесенню трудової і політичної активності трудящих, спрямованої на більш повне використання резервів виробництва, поліпшення якості продукції, досягнення найвищої продуктивності праці. «Перемога соціалізму в нашій країні,—говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв,—породила небачені раніше в історії людства прояви масового трудового ентузіазму — такі, як стахановський рух, рух за комуністичне ставлення до праці та інші. Минуле п'ятиріччя дало щодо цього багато нового. Трудове змагання набрало справді всенародного розмаху»².

Розвиток соціалістичного змагання в умовах зрілого соціалізму, науково-технічного прогресу став предметом уваги вчених — економістів, філософів, істориків³.

У даній замітці розглядаються деякі напрями в керівництві парторганізацій Ворошиловградської і Донецької областей соціалістичним змаганням по підвищенню ефективності виробництва на підприємствах вугільної, машинобудівної промисловості і чорної металургії в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.) головним напрямом змагання визначені: боротьба за підвищення продуктивності праці і ефективності виробництва шляхом зниження трудових затрат, раціонального використання і економії сировинних і матеріальних ресурсів, підвищення якості про-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 142.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 95.

³ В. Д. Белокопос. Пример идущих впереди, Донецк, 1972; В. Десярхов. У боротьбі за науково-технічний прогрес, К., 1972; Я. Г. Шве́ц. Социалистическое соревнование на современном этапе развития, М., 1973; Г. А. Куторжевский, В. А. Смирнов. Социалистическое соревнование, М., 1974; В. К. Фединин. Социалистическое соревнование на современном этапе, М., 1974; Діяльність КП України по дальшому поліпшенню організації соціалістичного змагання в період комуністичного будівництва.— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, К., 1974; Проблемы совершенствования организации социалистического соревнования, Донецк, 1974; Г. П. Алексеев, В. Г. Смольков. Дальнейшее развитие КПСС социалистического соревнования в современных условиях. — «Вопросы истории КПСС», 1974, № 1; В. И. Полурез. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма, К., 1974; П. С. Федорчук. Шляхом трудових подвигів, Львів, 1974.

дукції, поліпшення використання виробничих фондів і капітальних вкладень⁴.

Ворошиловградський і Донецький обкоми партії, партійні органи, парторганізації цих областей розробили заходи по розгортанню соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань восьмої п'ятирічки. Широкого розмаху цей рух набрав в ході підготовки до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Підтримавши почин москвичів і ленінградців, які розпочали змагання на честь цих ювілейних дат, трудящі Донецька, Горлівки, Костянтинівки, Краматорська, шахти № 1 «Центральна» тресту «Красноармійськвугілля», Єнакіївського металургійного заводу, Ждановського заводу «Важмаш» розгорнули змагання за «донецький ювілейний процент». За рахунок впровадження найновіших досягнень науки і техніки, наукової організації праці і вдосконалення технології виробництва трудівники Донеччини зобов'язалися дати понад план не менше одного процента продукції, на стільки ж знизити її собівартість і перевершити планове завдання по підвищенню продуктивності праці⁵. 5 лютого 1967 р. газета «Правда» опублікувала зобов'язання трудящих Донецької області. Трудящі Донеччини зобов'язалися виконати п'ятирічку достроково — до 7 листопада 1970 р., колективи 75 підприємств, 1430 дільниць і цехів, 4120 бригад — до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна⁶.

У 1966 р. в Луганській області розгорнулося соціалістичне змагання за створення луганського ювілейного фонду надпланової продукції і прибутку. Здійснюючи керівництво змаганням, партійні організації області враховували досвід кращих колективів, які добилися найвищих результатів у виконанні своїх зобов'язань в ювілейному, 1967 р. Трудящі десяти підприємств Луганщини, нагороджених пам'ятними прапорами як переможці змагання на честь 50-річчя Жовтня, у січні 1968 р. закликали трудящих області закріпити досягнуті успіхи і зустріти 100-річчя з дня народження В. І. Леніна достроковим виконанням п'ятирічного плану. Шахтарі області зобов'язалися в 1968 р. видобути понад план 1753 тис. т вугілля⁷.

Важливою складовою частиною соціалістичного змагання в роки восьмої п'ятирічки стала боротьба за економію матеріальних і трудових ресурсів, за максимальне використання резервів виробництва. 5 січня 1966 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про ініціативу колективів передових промислових підприємств Москви і Ленінграда по економії металів і випуску за рахунок цього додаткової продукції»⁸.

Партійні організації Донбасу творчо підійшли до розв'язання даного питання. Вони доклали чимало зусиль до того, щоб довести до кожного робітника значення боротьби за економію державних коштів, матеріальних і трудових ресурсів, підтримували і розповсюджували нові почини. Так, трудящі шахтоуправління № 17-Біс тресту «Торезантрацит» зобов'язалися щомісяця виконувати державний план видобутку вугілля раніше строку і в останній день кожного місяця працювати на зекономлені кошти. Ініціативу гірників схвалив Торезький міськком партії, а у березні 1966 р. — Донецький обком Компартії України, який зобов'язав

⁴ Справочник партийного работника. Вып. 12, М., 1972, стор. 128—136.

⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 77, спр. 1, арк. 13.

⁶ Там же, спр. 12, арк. 97.

⁷ Головне в боротьбі за комунізм, К., 1970, стор. 143; «Правда», 6 січня 1968 р.

⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, М., 1968, стор. 6, 7.

партійні, профспілкові, комсомольські організації розробити заходи і створити умови для розповсюдження цієї ініціативи на підприємствах області⁹. Колектив тресту «Макиїввугілля» у 1966 р. зекономив 2300 штук залізобетонних стояків, 250 т металоаркового кріплення, а гірники тресту «Червоногвардійськвугілля» за рахунок повторного використання металевого кріплення, зміни строку служби канатів і кабелів одержали економію 86,7 тис. крб. при зобов'язаннях 49,3 тис. крб. На Новокраматорському і Старокраматорському машинобудівних заводах внаслідок удосконалення технології виробництва, скорочення втрат від браку і поліпшення розкроювання металу було зекономлено близько 100 т кольорових, 6 тис. т чорних металів. У цілому по Донецькій області змагання за почином ленінградців і москвичів дозволило в 1966 р. по всіх показниках перевершити взяті зобов'язання в два рази¹⁰.

Питання економії державних коштів, матеріальних і трудових ресурсів були поставлені на грудневому (1969 р.) Пленумі ЦК КПРС. Висновки Центрального Комітету щодо розв'язання цієї проблеми знайшли відбиття в листі ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ партійним, радянським, профспілковим і комсомольським організаціям, трудящим Радянського Союзу «Про поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії в народному господарстві». В ньому показана пряма залежність удосконалення технічної оснащеності підприємств, підвищення їх економічної ефективності від дбайливого ставлення до витрачання матеріальних цінностей, «повного й ефективного використання машин та механізмів, агрегатів, виробничих потужностей дільниць, цехів і підприємств»¹¹.

В зборах, присвячених обговоренню рішень Пленуму ЦК КПРС і листа ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, тільки в Донецькій області взяло участь більше 17 тис. чол., а з числа внесених ними пропозицій більше 17 тис. було прийнято до впровадження¹². Організаторська робота по реалізації пропозицій трудящих покладалась на пошукові групи і штаби, склад яких затверджувався на засіданнях партійних комітетів і партбюро. Наприклад, на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» було створено 757 таких груп і 79 штабів, куди ввійшло більше 5,5 тис. керівних і інженерно-технічних працівників, передовиків і новаторів виробництва, представників громадських організацій¹³. Діяльність цих пошукових груп допомогла трудящим Донецької області тільки в період обговорення листа впровадити пропозиції, які дали 29 млн. крб. економії. Реалізація пропозицій за 1970 р. у Ворошиловградській області дала 53 млн. крб. умовної економії¹⁴.

У роки восьмої п'ятирічки з цінним почином виступили металурги ждановського заводу ім. Ілліча на чолі з Героєм Соціалістичної Праці С. М. Гондою. Сталевари вирішили за рахунок удосконалення технології і наукової організації праці виплавити в 1966 р. 800 тис. т металу при проектній потужності печі 675 тис. т, а за п'ятирічку дати понад завдання не менше 1 млн. т сталі¹⁵. Цей почин схвалив Центральний Комітет

⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 74, спр. 120. арк. 10.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. І, оп. 241, спр. 364, арк. 164—166.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 10, М., 1972, стор. 206.

¹² «Социалистический Донбасс», 7 серпня 1970 р.

¹³ Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. Р-2440, оп. 3, спр. 338, арк. 21; Центральний архів ВЦРПС, ф. І, оп. 44, спр. 39, арк. 147.

¹⁴ «Ворошиловградская правда», 31 січня 1971 р.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 74, спр. 112. арк. 109.

Компартії України, який ініціативу ждановців розглядав як один з найважливіших резервів п'ятирічки, і зобов'язав парторганізації розгорнути роботу по розвитку змагання за прискорене освоєння запланованих потужностей, збільшення виробництва металу і поліпшення техніко-економічних показників¹⁶.

Беручи соціалістичні зобов'язання за прикладом металургів заводу ім. Ілліча, передові колективи вносили свій досвід в цей рух, що значно збагачувало його і створювало передумови успіхові всієї справи. На Макіївському металургійному заводі ім. С. М. Кірова, наприклад, підсумки змагання почали підбивати кожної зміни. Це дозволило внести в роботу чіткість і оперативно усунути недоліки¹⁷. В колективі заводу «Азовсталь» народилося змагання за досягнення найвищої продуктивності кожного агрегату. Ініціаторами його стали сталевари мартенівської печі № 9, очолювані членом ЦК Компартії України Г. Горбанем¹⁸. Сталевари мартенівської печі № 1 Комунарського металургійного заводу, де бригадиром був депутат Верховної Ради України. А. Луговський, підтримавши почин іллічівців, уже в першому році п'ятирічки на 3% перекрили проектну потужність свого агрегату. 1967 р. комунарські металурги виплавили понад план 5 тис. т сталі. Розповсюджуючи досвід передовиків на всі виробництва, парторганізація Комунарського металургійного заводу зуміла добитись того, що 1969 р., порівняно з попереднім роком, з кожного кубічного метра корисного об'єму доменних печей було одержано на 2,2% більше чавуну і з кожного квадратного метра мартенівських печей — на 2,5% більше сталі¹⁹.

Дальшому розвитку соцзмагання за найшвидше досягнення планових потужностей у 1968—1970 рр. сприяла постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про ініціативу колективу Західно-Сибірського металургійного заводу по розгортанню соціалістичного змагання за найшвидше освоєння проектних потужностей діючих і нововводжуваних в експлуатацію агрегатів на підприємствах чорної металургії СРСР»²⁰. Підтримавши цей почин, сталевари мартенівської печі № 1 Макіївського металургійного заводу особливу увагу в своїх зобов'язаннях на 1969 р. звернули на підвищення ефективності використання нової техніки. «Технічний прогрес — головне завдання» — таким був девіз макіївців. Єнакіївські металурги і гірники донецької шахти ім. Абакумова запропонували 1970 р. вважати ленінським роком прискорення темпів науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці і ефективності виробництва²¹.

Удосконалення техніки вуглевидобування, застосування в очисних вибоях високопродуктивних машин, підвищення темпів проведення підготовчих виробок привели до різкого збільшення вантажопотоку на підземному транспорті. Постала проблема інтенсифікації його роботи. Молодий комуніст, машиніст електровоза з шахти № 4—9 тресту «Шахтарскантрацит» Г. Свидерський запропонував на основі детального вивчення профілю колії скласти найбільш раціональний графік руху составів і за рахунок цього значно підвищити їх швидкість при

¹⁶ «Социалистический Донбасс», 13 травня, 3 липня 1966 р.

¹⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 74, спр. 143, арк. 8.

¹⁸ Там же, спр. 112, арк. 40; ф. 19, оп. 17, спр. 62, арк. 250; ф. 562, оп. 18, спр. 24, арк. 110.

¹⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 181, оп. 3, спр. 1367, арк. 144; спр. 1382, арк. 9; «Огни коммунизма», 10 лютого 1970 р.

²⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 7, М., 1970, стор. 7.

²¹ Центральний архів ВЦРПС, ф. 372, оп. 1, спр. 3475, арк. 46.

суворому додержанні правил технічної експлуатації машин. Цю ініціативу підтримала більшість шахтарських колективів Донбасу. Для вивчення і розповсюдження їх досвіду було проведено кушові семінари в трестах, комбінатах, спільні наради начальників відділів праці і зарплати трестів, старших інженерів підземного транспорту шахт «Донецьк-вугілля» і «Артемвугілля». В Луганській області відбулися семінари керівників комсомольсько-молодіжних бригад, машиністів електровозів, а комбінати і трести безпосередньо на робочих місцях провели обмін досвідом. Завдяки піклуванню партійних організацій про широке розповсюдження патріотичної ініціативи Г. Свидерського, середньомісячна продуктивність електровозів тільки по Донецькій області зросла з 8,9 тис. тонно-кілометрів у 1966 р. до 11 тис. тонно-кілометрів на початок 1971 р. А сам ініціатор змагання у 1970 р. довів середньомісячну продуктивність електровозів до 35 тис. тонно-кілометрів²².

Значну роботу провели парторганізації Донбасу у досліджуваний період по узагальненню і розповсюдженню досвіду передових гірничих бригад, які зобов'язалися видобувати щодоби 1000 і більше тонн вугілля. В Донецькій області застрільниками цього руху стали З. Ахмадєєв (Макіївка), І. Стрельченко (Донецьк), М. Телитченко (Шахтарськ), В. Стебленко (Торез). В їх зобов'язаннях основний наголос робився на раціональне використання гірничої техніки, знання і вміння кожного робітника, на творчу співдружність з інженерами і вченими²³.

У Луганській області рух тисячників очолили комуністи 14 вугільних бригад — С. Воротникова з шахти № 1 ім. Косіора, І. Іванченка з шахти № 54, Г. Моцака з шахти № 3 «Дар'ївська» та ін. У січні 1968 р. Луганський обком партії схвалив їх ініціативу²⁴.

Включившись у це змагання, бригада Д. Кричевського з шахти «Прапор комунізму» тресту «Краснолучвугілля» всі сили направила на освоєння видобувного комплексу КМ-87Д. Кожний робітник без відриву від виробництва пройшов двомісячні курси при шахтному навчальному пункті. Детальному знайомству з новою технікою сприяло те, що бригада сама проводила монтаж устаткування, вивчивши попередньо досвід кращих — на шахті № 3 «Дар'ївська» у Г. Моцака з товаришами і на шахті «Великомостівська» № 8 Львівсько-Волинського басейну. Велику роботу в цей період провела партгрупа бригади, яка налічувала 15 комуністів. Зусилля колективу сприяли тому, що через три місяці з початку роботи комплексу добове навантаження на лаву досягло 1 тис. тонн²⁵. Наполегливість у виконанні своїх зобов'язань, дружба і згуртованість дозволили бригаді І. Стрельченка за 1966—1970 роки відправити на-гора більше двох млн. т вугілля²⁶. На початок січня 1970 р. по мільйону тонн вугілля з початку п'ятирічки видобули бригади, очолювані комуністами А. Гарусом, Д. Асєєвим і А. Кальним з шахти № 1—2 «Гірська» тресту «Первомайськвугілля»²⁷.

Використовуючи досвід передовиків, 10 бригад комбінату «Донбас-антрацит» стабільно працювали 1970 р. на рівні 1 тис. і більше. На початку 1971 р. в Донецькій області в 120 очисних вибоях виробництва вугілля становило 500 і більше тонн, а у 18 лавах — понад 1300 тонн²⁸.

²² «Социалистический Донбасс», 25 жовтня 1970 р., 5 січня 1971 р.

²³ «Социалистический Донбасс», 5 січня 1971 р.

²⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 11, спр. 21, арк. 13.

²⁵ «Рабочая газета», 31 серпня 1969 р.

²⁶ «Социалистический Донбасс», 6 січня 1971 р.

²⁷ «За передовую шахту», 9 січня 1970 р.

²⁸ ВОДА, ф. Р-2440, оп. 3, спр. 338, арк. 9; «Социалистический Донбасс», 5 січня 1971 р.

Таким чином, партійні організації Донбасу в досліджуваний період у керівництві соціалістичним змаганням по підвищенню ефективності виробництва спрямовували зусилля трудящих насамперед на вдосконалення режиму економії, поліпшення використання виробничих потужностей, на своєчасне освоєння і впровадження у виробництво нових машин і механізмів. Ця робота сприяла достроковому виконанню державного плану восьмої п'ятирічки Воршиловградською і Донецькою областями. Більше 80% приросту випуску промислової продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці ²⁹.

²⁹ «Социалистический Донбасс», 8 грудня 1970 р.; Центральний архів ВЦРПС, ф. I, оп. 44, спр. 1377, арк. 79.

В. І. ТХОР

ПРО ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.

Містам віддавна належить важлива роль в житті суспільства. У період феодалізму вони були осередками ремесла і торгівлі, адміністративними і культурними центрами. У розвитку феодальних міст спостерігається ряд етапів, кожен з яких мав свої специфічні особливості. Період від середини XVII до кінця XVIII ст. на території Речі Посполитої характеризувався розкладом феодалізму і поступовим зародженням капіталістичних елементів у різних сферах міського життя. Однак цей процес тут проходив повільно, що відбивалось на організації адміністративно-політичного устрою міст. У більшості міст України, які від середини XVII і до кінця XVIII ст. залишалися під владою шляхетської Польщі, продовжувало діяти магдебурзьке право, що проникло сюди в XIV—XVI ст.

Адміністративно-політичний устрій феодальних міст буржуазні історики розглядали відірвано від їх економічного розвитку ¹. В радянській історичній науці піддано критиці хибні положення про переважаючу роль правових інституцій в житті міст. Сучасні дослідники з СРСР і ПНР по-новому розглядають питання правового життя міст, вивчення явищ надбудови здійснюють на основі марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу ². Проте деякі питання, пов'язані з адміністративно-політичним устроєм, залишилися поза їх увагою.

Кодекси магдебурзького права та інші нормативні акти визначали форми управління і суду в містах, що здійснювали самоврядування на його основі, а апарат управління організовувався з використанням правових норм німецьких і польських міст. «Мало не у кожного міста було своє особливе право,— писав Ф. Енгельс,— більше того, в містах з мі-

¹ Див. М. Владимірський-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве, Спб., 1868; Ф. В. Тарановский. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи, Варшава, 1867; М. Bobryński. Historia prawa niemieckiego w Zarysie wraz z historią prawatego w Polsce, Kraków, 1876; A. Janowicz. Historia prawa niemieckiego, Lwów, 1886.

² Я. П. Кісь. Промисловість Львова у період феодалізму, Львів, 1968; Я. Д. Исаевич. Город Дрогобыч в XVI—XVIII вв.—Города феодальной России, М., 1966, стор. 350—362; А. М. Карпачов. Самакіраванне гарадоу Беларусі па магдебуржскому праву у другой палавіне XVII—XVIII ст.—«Весті Акадэміі навук БССР», 1969, № 2; L. Kulejewska-Topolska. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Poznań, 1964.

шаним населенням було і часто ще й досі є різне право для німців, для поляків і для євреїв»³. Проявом цього виступала окрема національна юрисдикція поляків, українців та вірменів у Кам'янці-Подільському, об'єднана — поляків, українців та юрисдикція вірменів у Львові, Станіславі, Луцьку, Язлівцю, Бородах та інших містах.

Жодне місто України не користувалося правом самоврядування в повній мірі. Більшістю з них, хоч вони в даний період і перебували під владою шляхетської Польщі, володіли феодалами, які своїм законодавством регулювали внутріміське життя, втручалися у діяльність адміністрації. У багатьох містах державного підпорядкування виникли юрисдикції — певні території, які за розпорядженням короля передавалися феодалам і не підлягали органам міського самоврядування. Це негативно впливало на економічне становище та адміністративно-політичний устрій міст.

У цілому магдебурзьке право служило класові феодалів і найзаможнішій верхівці міського населення, в руках якої перебував апарат управління, а одним із завдань була турбота «про охорону власності і про умноження засобів виробництва і засобів захисту окремих членів»⁴. Верхівку міського населення складала його торгово-реміснична частина — патриціат, в руках якого перебувало міське управління. В опозиції до патриціату знаходилися міська біднота — плебс, а також середні верстви населення — так зване бюргерство або поспільство.

В міському управлінні згідно основ права і привілеїв власників міст встановився поділ магістрату на дві колегії: адміністративну раду і судову — лаву, різниця між якими у більшості міст поступово стиралася. В актових книгах магістратів невеликих міст і містечок ми не знаходимо вказівок на те, що ці колегії проводили свою діяльність окремо. Вибирати апарат управління мали ті жителі, які набули міське право. Набуваючий повинен був виконати умови, що висувалися перед претендентами у кожному з міст, і скласти присягу⁵. У Львові великі труднощі в одержанні міського права зустрічало некаатолицьке населення⁶.

Вибори міського управління відбувалися в ратуші шляхом зібрання туди жителів. У великих містах на них приходили старші цехмістри і виборні від поспільства, як це видно на прикладі Ковеля⁷. Не завжди дотримувалась визначена дата виборів — 24 лютого, а в містах, заснованих у XVIII ст., — 29 листопада. У Проскуріві, наприклад, згідно з бажанням власника міста, вони відбувалися перед Новим роком⁸, у Кременці — 26 січня⁹. У Ковелі в 1669—1670 рр. вибори проводилися в кінці січня, а в 1671 р. — аж 4 березня¹⁰. Поступово ця процедура все більше перетворювалася у церемонію, під час якої ніхто нікого не обирав, оскільки все вже було підготовлено заздалегідь¹¹.

Кількість обраних до ради і лави осіб теж не була однаковою у всіх містах, хоч правові книги і привілеї визначали конкретне їх число — 12 членів ради і стільки ж лавників. Практично навіть у Львові і Кам'янці-Подільському їх рідко налічувалося стільки. У невеликих містах число урядовців обох колегій разом не завжди становило 12.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 325—326.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 48.

⁵ Архив ЮЗР, ч. V, т. 1, стор. 262.

⁶ Я. П. Кісь. Назв. праця, стор. 40.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 35, оп. 1, спр. 4, арк. 5.

⁸ Там же, ф. 42, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁹ Там же, ф. 20, оп. 1, спр. 7, арк. 45.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 35, оп. 1, спр. 3, арк. 244, 326; спр. 4, арк. 37 зв.

¹¹ F. Jaworski. Ratusz lwowski, Lwów, 1907, стор. 61.

В більшості випадків обиралось 8—10 чол. до ради і лави разом¹². В другій половині XVII—XVIII ст. спостерігалось обмеження судових функцій лави, більшість справ розглядалась бурмистром (головою ради) в присутності кількох райців або на засіданнях об'єднаного магістратського суду. Про обмеженість самоврядування свідчить той факт, що на вибори управління значний вплив мав власник міста у приватних містах і представник королівської адміністрації — староста, який виконував роль начальника гарнізону замку, або його намісник — у королівських містах. Так, у Теребовлі один з райців призначався старостою, другий — війтом (керівником лави) і тільки третій обирався громадою. Четвертого вони обирали втрьох¹³. У королівському Дрогобичі старостинський управитель призначав 5 райців з числа 10 кандидатів, вибраних поспільством¹⁴.

Міські громади постійно вели боротьбу за розширення самоврядування, прагнули встановити контроль за діяльністю адміністрації. Деяким з них вдалося добитись встановлення контрольного органу — ради 40 мужів, вплив якого на діяльність управління був номінальним. В Олиці цей орган називали радою 30 мужів, в Самборі — радою 24 мужів. Міську раду очолював бурмистр, який протягом чотирьох тижнів керував діяльністю адміністрації. При передачі урядування своєму наступникові він подавав звіт у раду про надходження і витрату коштів за минулий квартал¹⁵. Роль бурмистрів по черзі виконували райці. Колегією лавників керував війт. Кодекси права допускали здобуття цієї посади шляхом її купівлі-продажу. В містах, які не викупили війтівства, війт виконував не тільки судові, але й адміністративні функції. Посада війта приносила значні прибутки й надавалась тільки шляхтичам. Війтом часто ставав староста. Оскільки війт рідко проживав у місті, то справами лави керував його намісник — лентвійт, якого призначав представник старости в місті або сам староста.

У міському управлінні функціонували допоміжна й виконавча служби. Серед урядовців допоміжної служби особливе місце займав писар. Ця посада набувала важливого значення у зв'язку з тим, що навіть серед членів магістратів було багато неписьменних.

У великих містах кожна з урядових колегій мала свого писаря. Писарів утримували й деякі допоміжні комісії, які підлягали магістратові, а також інші судові інстанції шляхетського і державного підпорядкування, що перебували в містах.

У магістратах середніх і невеликих міст всю документацію вів один писар. Про кваліфікацію міського писаря можна судити по якості ведення актових книг. У невеликих містах і містечках кваліфіковані писарі зустрічались рідко, що навіть визнавали тодішні автори правових книг¹⁶.

На службі в адміністративному управлінні перебували й особи, діяльність яких пов'язувалась з юридичним життям міста. Синдик здійснював зовнішнє представництво і правову оборону міста у процесях з іншими містами на території держави і за її межами. Інстigator вів попереднє слідство і виступав як публічний обвинувач. Прокураторами часто називали судових захисників-адвокатів. Право наймати їх надавалось тільки шляхетним і багатим міщанам.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 35, оп. 1, спр. 6-а, арк. 1; ф. 30, оп. 1, спр. 1-а, арк. 43 зв.; ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 47, оп. 1, спр. 3, арк. 60, 77, 97.

¹⁴ Я. Д. Исаевич. Назв. праця, стор. 166.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 35, оп. 1, спр. 16, арк. 28.

¹⁶ B. Groicki. Porządek sądów i spraw miejskich, Warszawa, 1954, стор. 83.

У містах, що мали «право складу» товарів, наймався тлумач — торговельний посередник між купцями, які прибували з різних країн. Від того, хто займав цю посаду, вимагалось знання іноземних мов, особливо східних, а тому тлумачами часто були вірмени. У другій половині XVII ст. широкою популярністю користувалися львівські тлумачі Томаш Абрамович і Микола Байдулович (останній деякий час навіть був послом Польщі в Туреччині)¹⁷. Тлумачі не одержували платні від міста, навпаки, у зв'язку з прибутковістю посади самі сплачували йому податок. У Львові він становив 1200 злотих на рік¹⁸.

Поряд з допоміжною в містах України організовувалася й виконавча служба. Зокрема, возний писав судові позови і розсилав їх через міських слуг¹⁹, а також був присутнім на судових засіданнях.

У великих містах існувала служба, пов'язана з їх внутрішньою і зовнішньою безпекою. Під зверхністю «нічного» бурмистра перебувала міська сторожа. Дозорці сліdkували за дотриманням правил проти-пожежної безпеки і торгівлі, контролювали роботу міських промислів, що здавалися в оренду. Деякі міста утримували ката, який, згідно з нормами магдебурзького права, виконував судові вироки, здійснював тілесні покарання. Інколи на нього покладалися додаткові обов'язки по прибиранню вулиць.

Зрозуміло, цим не вичерпується розгляд адміністративної службової діяльності міського апарату управління. Тут згадувалися лише найпоширеніші типи служби того часу. Всі вони були пов'язані з потребами феодального міста, служили інтересам його експлуататорської верхівки.

¹⁷ S. Barącz. Żywoty sławetnych ormian w Polsce, Lwów, 1856, crop. 7, 57.

¹⁸ Wł. Łoziński. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI—XVII wieku, Lwów, 1902, стор. 302.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 45, оп. 1, спр. 2, арк. 72, 89, 90.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

БУДИНОК ДЕРЖПРОМУ В ХАРКОВІ

Кожне місто має свій, властивий лише йому, силует. У центрі Харкова ще здалеку чітко вирізняються могутні, немов скелі, будинки, масштаби яких вражають навіть і тепер. То — комплекс споруд, що оточують одну з найбільших у світі площу Дзержинського. Серед них своєю грандіозністю і незвичайною архітектонікою особливо виділяється будинок Державної промисловості (Держпром). Створенню цього визначного ансамблю міста-велета Харкова передували роки, насичені важливими історичними подіями.

Першопочаткова структура Харкова, як і практично всіх інших давніх міст, формувалася таким чином: від фортечних воріт радіально у всі боки розходилися шляхи, які, забудовуючись, з часом перетворювались на вулиці Сумську, Білгородську, Полтавську (пізніше — Катеринославську, нині — Свердлова), Зміївську, Московський проспект та ін. Території між такими шляхами у вигляді велетенських секторів поступово забудовувалися. На одній з них, що пролягала між Сумським та Клочківським шляхами й простягалася до хутора (пізніше — слободи) козацького полкового судді Тимка Клочка, через три століття виросла гордість вітчизняної архітектури — Нагірний ансамбль Харкова та його окраса — Держпром.

До революції забудова міста проводилася хаотично як за планувальними вимогами, так і за архітектонікою, представленою підробками під романський, готичний, бароковий, ампірний та інші стилі. Після революції харківські зодчі першими в країні розробили генеральний план забудови міста, включивши в нього й естетичне упорядкування. Згідно з нозими вимогами цей проект передбачав також зміну планувальної схеми Харкова з радіальної на радіально-кільцеву.

Після громадянської війни перед Радянським Союзом постала життєво важлива проблема: відновити промислові підприємства Харкова, питома вага яких в країні була істотною. Відзначаючи вирішальне значення промисловості і природних ресурсів Півдня України і особливо Донбасу, В. І. Ленін говорив: «Ви знаєте, що це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹. Це передбачення геніального вождя і мислителя стверджує саме життя. Для керівництва народним господарством молодій республіки необхідно було створити науково-технічний і координаційний центр. Ним по праву на той час стала її столиця — Харків. Саме тоді його Україн-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 99.

ський фізико-технічний інститут уперше розщепив атом. Для збереження тіла В. І. Леніна харківські вчені розробили метод бальзамування. Театр «Березіль», керований талановитим Лесем Курбасом, своїми творчими пошуками зробив вагомий вклад у театральне мистецтво, а успіхи Харкова в архітектурно-будівельному прогресі одержали визнання вчених і фахівців усього світу. Тут були запроваджені зовсім нові методи містобудівництва, зокрема, мікрорайонування та функціонального зонування, проведені наукові дослідження й експериментальне спорудження промислових, житлових та інших будинків. Харків став колискою великоблокового і панельного будівництва, масового використання залізобетону і каркасних систем. За роки індустріалізації його населення зросло більш як удвічі і в 1932 р. становило 836 тис. чол. Набагато збільшилася й територія міста. У зв'язку з цим виникла гостра потреба у створенні нового громадського центру. В Нагірному районі ним стала нинішня площа Держинського. Ця територія, порізана глибокими ярами і поросла чагарниками, знаходилася фактично за межами міста і була резервом університетського саду. Згідно з перспективним планом вона призначалася для майбутньої забудови її приватними садибами. Тепер тут мали піднятися монументальні громадські споруди державних установ, розміщення яких у старому центрі колишнього губернського Харкова не відповідало їх високому призначенню. Так, наприклад, ВУЦВК містився в колишньому будинку дворянських зборів, а Раднарком — в особняку купця Ігнатищева. Особливо в несприятливих умовах перебували безпосередні робочі органи господарського управління — трести, що розмістилися в колишньому будинку інституту шляхетних дівчат та приватних оселях.

Для розв'язання цього питання й було вирішено звести спеціальний будинок Державної промисловості. Для його спорудження обрали віддалену від Сумської вулиці західну частину ще не сформованої площі Держинського. На півдні він мав межувати з університетським садом.

За своїм призначенням і масштабами Держпром повинен був впливати на силует міста, а також мав стати обсяговою та композиційною домікантою не лише створюваного ансамблю площі Держинського, а й всього майбутнього суміжного району. Крім того, йому належало відчутно символізувати собою архітектоніку цієї частини міста.

Створення проекту ансамблю площі Держинського та його першість — Держпрому проходило в складних умовах напруженого змагання творчих сил за раціональний напрям, принципи і методи в дальшому розвитку мистецтва і, зокрема, архітектури. Багато митців навіть вважали, що така неузгодженість поглядів є закономірною, оскільки вважали її пов'язаною з особливостями «технічного» ХХ століття, яке нібито саме в собі несе конфлікт між мистецтвом і технікою. Отже, дехто з них, «рятуючи» мистецтво, почав виступати проти науково-технічного прогресу². Протилежною крайністю цьому стала неввіра позиція американського зодчого Міс ван дер Роє, який стверджував, що завершена, удосконалена технологія нібито автоматично перетворюється в новий архітектурний стиль.

У пошуках нових можливостей вітчизняної архітектури найбільш дійовими були напрями раціоналізму та конструктивізму. Перший з них, стоячи на позиціях психоаналізу, виходив більше з чисто естетичних смаків. Конструктивісти ж шукали нові архітектурні форми, ґрунтуючись на функціональній відповідності споруд, нових конструкцій, тех-

² Ламеттрі. Человек-машина, М.-Л., 1925, стор. 226; Рескин Джон. Лекции об искусстве, М., 1900, стор. 111.

нології будівництва та економіки. Однак вони відкидали прогресивну народну спадщину, що йшло всупереч принципу розвитку культури, національної за формою і соціалістичної за змістом. А саме ці принципи стали непорушними в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, урочисто проголошені на весь світ в «Декларації прав народів Росії» — першорядному конституційному акті Радянської влади.

Проте, невпинно розвиваючи прогресивні національні традиції в архітектурі, митці водночас шукали й нові форми та образи. Одним з напрямів став поглиблений вітчизняний пошук у стилі конструктивізму, який органічно поєднував ідейно-художню та утилітарну мету. І це себе виправдало. Такий напрям в архітектурі з його прогресивними і монументальними формами відіграв велику роль у тогочасному будівництві і став переконливим фактором у творчому змаганні з віджилими академізмом та претенційною еkleктикою. Це підтвердилося під час конкурсів, що проводилися в ті роки, а також при забудові Нового Запоріжжя, Дніпропетровська, Донецька, Кривого Рога, Краматорська та інших міст України і, особливо, при створенні ансамблю площі Держинського у Харкові та його окраси — Держпрому. У відкритому конкурсі на проект цієї величезної споруди взяли участь найвизначніші зодчі того часу. Його переможцями стали архітектори С. С. Серафимов, С. М. Кравець і М. Д. Фельгер. У своєму проекті автори довели, що ця споруда, маючи своє неповторне архітектурне обличчя, відзначається водночас високою функціональністю та економічною доцільністю.

Загальна композиція будинку — це захоплююче грандіозне поєднання величезних різноманітних паралелепіпедів з наростанням їх висот до центральної, композиційної осі, де виділяється головний вхід до Держпрому з його широкими зовнішніми сходами. Оригінальним є розміщення бокових входів, що композиційно підпорядковані головному.

Цілком новітнім для вітчизняної архітектури було безперервне зашклення вертикальних і багатоярусних горизонтальних віконних отворів приміщень у поєднанні їх з глухими і гладкими поверхнями потинкованих стін. Будинок відзначається великою кількістю вертикальних перепадів, яких тільки на головному фасаді налічується більше десяти (з них чотири — великі). 4 великих та 16 малих курдонерів споруди разом з просторами проїздів створюють враження величезних інтер'єрів просто неба. В цілому, будинок сприймається немов символ нової епохи, її творчих пошуків.

Дугоподібна споруда Держпрому складається з трьох роз'єднаних радіальними проїздами різновисотних велетенських секторальних блоків, продовження яких започатковують вулиці Ромена Роллана та Анрі Барбюса. Їх з'єднують на різних рівнях криті перехідні галереї мостового типу. Кожен з цих блоків включає по декілька скомпонованих корпусів. У плані ж два флангових блоки нагадують літеру «Х», а центральний — «Ж». Тому цей «будинок-місто» сприймається як оригінальне сузір'я кількох висотних споруд, залишаючись при цьому композиційно цільним. Оглядаючи його з різних сторін, переконуючись, як безперервно змінюється архітектурно-художній малюнок будинку. Цьому в значній мірі сприяло і майстерне застосування ритмічного чергування симетрії і асиметрії, нюансів і контрастів архітектурних елементів, кольорів, фактур і навіть світлотіней. У свій час Д. Дідро писав, що в мистецтві все залежить від співвідношення елементів композиції, а Барбаро підтверджував це словами: «В пропорційності заховані всі секрети мистецтва»³. І справді, у вдало створеній композиції Держпрому всі елемен-

³ Коментарии к Витрувию, М., 1937, стор. 86.

ти, великі й малі, органічно зв'язані єдиною системою вдало знайдених пропорцій, що стали і внутрішньою її окрасою. При цьому слід відзначити, що в художньому оформленні його фасадів та інтер'єрів не було використано традиційних архітектурних елементів «прикрасення», живопису і скульптури. Завдяки розмаїттю геометричних форм ця споруда сприймається як велетенський витвір скульптурної пластики. Вражаючій же монументальності будинку активно сприяє вдало визначені авторами темно-сірий колір його стін та їх рельєфна структура.

Споконвічне правило архітектури — «велике повторюється в малому» знайшло в Держпромі своє повне втілення. Грандіозність його монументальних форм повторена в кожному обсяговому фрагменті, що відзначаються величністю і внутрішньою потужністю. Все це відрізняється від традиційного повторення тих самих деталей, що було характерним у попередні роки. Так, у часи започаткування цього будівництва (1925 р.) ще не було досвіду проектування і зведення таких унікальних за значимістю і параметрами споруд. А вона по довжині головного фасаду становила близько 240 м, по задньому — 400 м, ширина її центральної частини дорівнювала 80 м, висота — 63 м. Загальний обсяг цієї грандіозної споруди дорівнює 347 тис. м³ без урахування обсягів підвальних приміщень технічного призначення. Досягнуто цього завдяки організації архітектурного простору. «Держпром,— говорив М. Горький,— це чудова гармонія, вираження могутнього духу робітничого класу»⁴.

Величезна маса будинку досить легко сприймається завдяки ритму зміни висот, великогабаритним порталам проїомів двох проїздів. Багатомірна, просторово чітка структура Держпрому надала йому не тільки неповторної архітектоніки, а й активної гри світлотіней. І згадуються слова великого зодчого Ле Корбюз'є: «Тут у симфонічній фузі грають геометричні сили»⁵. Будинок став тією спорудою нового типу, що знаменувала собою не тільки синтез тогочасної науки і техніки, а й відповідала естетичним і соціальним вимогам радянського суспільства.

Внутрішня організація Держпрому привертає увагу винятковою оптималістю. Будинок має комбіновану схему планування, в якій переважає коридорна система. Графік руху тут надзвичайно чіткий, чому дуже сприяє осмислене розташування евакуаційних магістралей і, зокрема, сходів (їх тут 34 без урахування тих, що ведуть у підземні приміщення). Для якнайшвидшого розсередження людей всі приміщення передньої частини головного входу мають сходи. Крім того, існують численні службові приміщення найрізноманітнішого призначення. Так, на першому поверсі розміщено близько 100 залів, холів та робочих кімнат, скомпонованих за їх функціональним призначенням, а також зали для засідань на 250 та 1 тис. місць, читальні зали і технічна бібліотека на 250 тис. томів, велика їдальня з комплексом допоміжних приміщень, а на поверхах холи, вестибюлі та ін. Показовим є й той факт, що за своє майже півстолітнє існування Держпром не зазнав моральної амортизації. Цей будинок став гімном в інженерній майстерності своїми конструкціями, ефективними матеріалами і будівельною технологією. У свій час, звертаючись до зодчих, відомий митець І. В. Жолтовський радив: «Створити живий образ з матеріалу можна лише в тому випадку, якщо майстер настільки зріднівся з цим матеріалом, що навчився ним «думати»»⁶. І справді, автори Держпрому задовго до цього

⁴ «Комсомолец України», 10 липня 1928 р.

⁵ Д. Аркин. Архитектура современного Запада, М., 1965, стор. 147.

⁶ «Архитектурная газета», 23 червня 1937 р.

довели, що із стандартних матеріалів та конструкцій можна створити нестандартні й навіть унікальні споруди. Лейтмотивом будівництва Держпрому стали міцність і легкість.

У Держпромі вдало поєднано функціонально-конструктивну систему з архітектурно-естетичною. В його будівництві втілено всі тогочасні досягнення будівельної техніки і, зокрема, залізобетон. З метою зменшення навантаження на несучі стіни споруди було використано комплекс каркасних конструкцій-рам (поздовжніх і поперечних, багаторусних, симетричних і асиметричних, рівно- і різнопрогінних та ін.) Будинки покрито плоскою покрівлею, схованою за невисокими парапетами, що стали безпосереднім продовженням стін. Використання у несучих конструкціях залізобетону зробило їх вогнетривкими.

Будівництвом цієї унікальної споруди, яке продовжувалося з 1925 по 1929 рр., керував академік П. П. Ротерт. Незважаючи на обмежену кількість механізмів, фактично основні будівельні роботи були завершені в 1928 р. Більшість трудомістких процесів виконувалися руками. Тому на будівельному майданчику працювала велика армія будівельників — 3500 чол. Було виконано різноплансвих робіт, обсяги яких здавалися на той час астрономічними. Так, нівелювання території потребувало переміщення 120 тис. м³ ґрунту. На будівництво пішло 1315 вагонів цементу, 3700 — граніту, 565 тис. пудів заліза, виготовлено 1300 дверей та 4 тис. вікон, на засклення яких витрачено 40 тис. м² скла. Захоплений цією грандіозною картиною, О. М. Горький, звертаючись до харків'ян, сказав: «Дорогі товариші, любі мої люди, ось так міцно, широко будуйте, і збудуєте»⁷. На будівництво приїздили Ф. Е. Дзержинський, О. М. Горький, тричі — Анрі Барбюс, який дуже любив Харків і присвятив йому свій нарис — «Держпром».

У 1927 р. на відзначення 10-х роковин Великого Жовтня було здано в експлуатацію першу чергу Держпрому. В ньому розмістилися трести Південносталя, Хімвугілля, Коксобензол та багато інших, а також Комітет поліграфічної промисловості, Всеукраїнське акціонерне товариство будівельної індустрії, Акціонерне товариство торгівлі (ВАКОТ), Промбанк. Крім того, оскільки спорудження Будинку уряду ще не було завершене, в Держпромі тимчасово функціонували Держплан, Центральна контрольна комісія, Вища рада народного господарства, Народні комісаріати — земельних справ, юстиції, торгівлі, охорони здоров'я, робітничо-селянської інспекції, центральне статистичне управління та ін. Загалом у Держпромі працювало понад 5 тис. працівників⁸.

Архітектурна композиція та конструктивна схема Держпрому мали дуже відчутний вплив на творчість радянських зодчих у 20—30-х роках. Будучи кращою спорудою часів вітчизняного конструктивізму, він став стимулом для дальшого творчого пошуку в архітектурі та будівництві, а також спрямував забудову всієї площі Дзержинського і прилеглої до неї частини Нагірного району міста.

Поруч з Держпромом спочатку планувалося спорудити Будинки уряду та преси, але життя внесло свої корективи. Тут почалося спорудження Будинків кооперації та проектів. Останній будувався в 1930—1933 рр. також за конкурсним проектом, авторами якого стали зодчі С. С. Серафимов та М. О. Серафимова-Зандберг. За масштабністю і обсягом він мало в чому поступався Держпрому, але був більш схематичним, а тому менш виразним.

⁷ «Комсомолец України», 10 липня 1928 р.

⁸ А. Ковалівський. Харків. Культурно-історичний нарис, Харків, 1930, стор. 48.

Продовжувалася й реконструкція колишнього університетського саду, де в 1934 р. згідно з проектом М. Г. Манізера було створено унікальний за своєю оригінальністю пам'ятник геніальному українському поету і художнику Т. Г. Шевченку. Загальна висота його — 16,5 м.

Іншою спорудою з оточення Держпрому став Будинок кооперації. Як одному з компонентів ансамблю, йому відвели місце у північно-східній частині площі, напроти ще не існуючого тоді Будинку проектів. Для Будинку кооперації було використано нереалізований конкурсний проект Будинку уряду (архітектори О. І. Дмитрієв та О. Р. Мінц). Запроектований за єдиною конкурсною програмою з Будинком проектів, він мав з ним закономірну схожість, але був менш складним в архітектоніці порівняно з Держпромом і Будинком проектів і більш компактним.

Таким чином, площа Дзержинського почала забудовуватися слідом за спорудженням Держпрому і набувала форми вже разом з Будинками кооперації та проектів. Згідно з першозадумом вона мала бути круглою діаметром 300 м. Але, оскільки в період її планування ще не існувало генплану міста, вона виявилася зовсім не пов'язаною з головною магістраллю Харкова — Сумською вулицею, що почала також забудовуватися монументальними спорудами, найвизначнішою з яких став зведений тут архітектором Я. А. Штейнбергом у 1929—1931 рр. Будинок ЦК КП(б)У (з 1934 р. — обком КП(б)У). Тому виникла необхідність з'єднати площу Дзержинського з Сумською вулицею. Цього було досягнуто за допомогою прирізки величезної прямокутної ділянки. Так з'явилася одна з найбільших площ світу, створена на двох композиційних осях й названа ім'ям Ф. Е. Дзержинського. Її довжина — 750 м, а загальна площа — близько 12 га, що в 2 рази більше за Паризьку площу Зірок та 2,2 рази — за Красну площу у Москві. За проектом архітектора Г. О. Яновичького останнім перед Вітчизняною війною на площі був збудований готель «Інтернаціонал» (нині — «Харків»).

Ставши загальноміським центром Харкова, площа Дзержинського перетворилася на центр всіх визначних подій міста. Починаючи з 30-х років, тут проводилися всенародні форуми, відбувалися демонстрації, військові паради, народні гуляння.

Після визволення 23 серпня 1943 р. Харкова від німецько-фашистських загарбників першим до життя було повернуто первістка ансамблю — Держпром. На відбудовних роботах, поруч з цивільним населенням, працювали й воїни, серед яких був і автор цих рядків — тоді один з головних інженерів.

Після відбудови Держпром перейняв на себе довоєнні функції Будинку проектів, а приміщення останнього після його реконструкції стало головним корпусом Харківського університету.

Відновлені й побудовані також готель і колишній Будинок кооперації, де нині розмістилася радіотехнічна академія ім. Л. О. Говорова. Зведено новий будинок обкому Компартії України, а поруч з готелем — корпуси Діпрококсу і Промбудпроекту.

З нагоди 300-річчя Харкова (1956 р.) напроти Держпрому було споруджено величний пам'ятник В. І. Леніну, авторами якого стали переможці Всесоюзного конкурсу скульптори М. К. Вронський, О. П. Олійник та архітектор О. О. Сидоренко. На десятиметровому постаменті розміщено рельєфи із зображенням тих, хто бився за щастя людей, і тих, хто самовіддано стверджував це своєю працею.

О. П. СИЛИН

Наш календар

100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ВІЛЬГЕЛЬМА ПІКА

З моменту створення (7 жовтня 1949 р.) Німецької Демократичної Республіки і до останніх днів свого життя (7 вересня 1960 р.) В. Пік очолював як Пре-

зидент першу в історії Німеччини державу робітників і селян. А до цього часу були десятиріччя героїчної боротьби проти пруського мілітаризму та імперіалістичних воєн, за визволення німецького робітничого класу від капіталістичного гноблення.

В. Пік народився 3 січня 1876 р. у м. Губені (Нижній Лаузіц, Німеччина) в сім'ї робітника. У цьому невеликому промисловому місті він набув професію столяра¹, після чого розпочалися його мандрі по країні в пошуках роботи. 23 червня 1894 р. Вільгельм став членом німецької спілки деревообробників Брауншвейга, а 1 липня 1895 р. 19-річний юнак вступив до Соціал-демократичної партії Німеччини². «Після важкого дитинства і суворих років учнівства він познайомився на виробництві та під час своїх мандрів... з лихом і злиднями індустріальних робітників, — писав про В. Піка його друг і соратник В. Ульбріхт. — Працюючи разом з ними, він розділяв їх долю, завжди користувався їх довірою і повагою. З профспілки робітників деревообробної промисловості він прийшов у соціал-демократичну партію, де, здобувши собі таке ж довіря, виконував різні доручення партії»³.

3 жовтня 1896 по квітень 1910 рр., працюючи у важливому промисловому центрі Німеччини Бремені, керував страйками. Тут його було обрано спочатку головою районної, а в 1906 р. — секретарем міської організації СДПН⁴. 24 листопада 1905 р. бременські робітники обрали В. Піка своїм депутатом до міського парламенту, де він боровся за встановлення на промислових підприємствах 8-годинного робочого дня і підвищення заробітної плати⁵.

Революція 1905—1907 рр. у Росії зробила величезний вплив на піднесення робітничого руху в Німеччині. Як і інші німецькі ліві соціал-демократи, В. Пік організовував у Бремені та інших містах країни масові демонстрації, мітинги, збори на підтримку своїх російських братів по класу⁶. 1 жовтня 1907 р. його було направлено вчитися до центральної партійної школи Берліна, де він під керівництвом Р. Люксембург та Ф. Мерінга мав можливість систематично і глибоко вивчати праці К. Маркса і Ф. Енгельса, а також інші твори наукового комунізму⁷.

Після закінчення партшколи В. Пік знову повернувся до Бремена. Як делегат бременської партійної організації, гостро критикував реформістів на з'їздах СДПН в Нюрнберзі (1908 р.) і Лейпцігу (1909 р.)⁸. Особливу увагу він приділяв діяльності серед бременської робітничої молоді, рішуче й активно підтримував К. Лібкнехта в його прагненні організувати пролетарську молодь на боротьбу проти мілітаризму⁹. У квітні 1910 р. В. Піка було обрано другим секретарем Центрального просвітницького комітету і секретарем Центральної партшколи СДПН у Берліні. Він завжди стояв на позиціях лівого крила німецької соціал-демократії і був тісно зв'язаний з К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, Ф. Мерінгом, К. Цеткін.

У період першої світової війни 1914—1918 рр. В. Пік активно виступав проти шовіністичної політики правих лідерів соціал-демократії, був організатором першої антивоєнної демонстрації жінок 28 травня 1915 р. у Берліні. Водночас він відповідав за видання і розповсюдження журналу «Ді Інтернаціонале», листівок і брошур, а через деякий час став одним з організаторів «Групи Інтернаціоналу» (згодом —

¹ Wilhelm Pieck. Bilder und Dokumente aus dem Leben des ersten deutschen Arbeiterpräsidenten (далі — Wilhelm Pieck...), Berlin, 1955, стор. 3—4.

² Там же, стор. 7, 9.

³ Цит. за: В. Пик. Избранные произведения, М., 1956, стор. 4.

⁴ Wilhelm Pieck..., стор. 16, 17.

⁵ Там же, стор. 20.

⁶ Там же, стор. 18.

⁷ Там же, стор. 24.

⁸ Там же, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 26.

«Союзу Спартака»¹⁰. У 1915 р. під час антивоєнної демонстрації В. Піка було заарештовано і після 5-місячного ув'язнення відправлено на фронт. У 1917 р. за відмову від військової служби його знову заарештовують, але в дорозі він утік. «Ні тюрма, ні примусове відправлення на фронт не зломилі волі Вільгельма Піка до рішучої боротьби проти війни та її призвідників — великих капіталістів і юнкерів, — писав В. Ульбріхт. — Вільгельм Пік палко вітав перемогу російських робітників і селян під керівництвом більшовиків у Великій Жовтневій соціалістичній революції»¹¹.

В січні 1918 р. В. Пік емігрував до Голландії, де співробітничав у німецькій антимілітаристській солдатській газеті «Дер Кампф». Водночас він постійно підтримував тісні зв'язки із спартаківцями у Німеччині¹².

Повернувшись до Берліна, В. Пік брав активну участь у підготовці й проведенні Листопадової революції 1918 р., а пізніше — ввійшов до складу центрального керівництва «Союзу Спартака»¹³. На установчому з'їзді Комуністичної партії Німеччини (30 грудня 1918 р. — 1 січня 1919 р.) його було обрано до складу ЦК КПН, де він перебував аж до 1946 р., тобто до створення Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Разом з Е. Тельманом і його соратниками він непримиренно боровся проти опортунізму, анархізму та «ультралівих», за перетворення КПН у революційну, марксистську партію нового типу. «Як один з керівників Комуністичної партії Німеччини, очолюваної Тельманом, Вільгельм Пік у період Веймарської республіки мобілізував маси на боротьбу проти наступу на демократію та економічного пограбування трудящих, проти посилення влади монополістичного капіталу і фашизму, — писав В. Ульбріхт, — Він пристрасно боровся за єдність дій комуністів із соціал-демократичними робітниками. Він був активним прибічником створення єдиного фронту робітничого класу»¹⁴.

Починаючи з 1921 р., німецькі робітники неодноразово обирали В. Піка депутатом до прусського ландтагу¹⁵, з 1928 р. — до рейхстагу¹⁶, з 1929 р. — до берлінського муніципалітету та прусської Державної ради¹⁷. Парламентську трибуну він використовував для пропаганди політики КПН, її цілей і найближчих завдань. 1928 р. на VI конгресі Комінтерну В. Піка було обрано до складу Виконкому Комінтерну (ВККІ)¹⁸, а в 1931 р. — до Президії та Секретаріату ВККІ¹⁹.

Після встановлення у Німеччині нацистської диктатури В. Пік проводив активну роботу по організації єдиного фронту боротьби проти фашизму. Після арешту Е. Тельмана він у травні 1933 р. за рішенням ЦК КПН виїхав до Парижа, де разом з Ф. Делемом та В. Флоріном створили закордонне керівництво КПН²⁰.

На 13-му пленумі ВККІ, який відбувся в листопаді 1933 р. у Москві, В. Пік виступив з доповіддю «Про революційну боротьбу німецького робітничого класу під керівництвом КПН проти фашистської диктатури»²¹, а на VII конгресі Комінтерну (липень 1935 р.) — із звітною доповіддю ВККІ²². На Брюссельській конференції КПН (жовтень 1935 р.) він виступив з доповіддю «Новий шлях до спільної боротьби за повалення гітлерівської диктатури», в якій, спираючись на досвід міжнародного робітничого руху та рішення VII конгресу Комінтерну, глибоко обгрунтував необхідність створення Єдиного робітничого і Народного антифашистського фронтів у Німеччині²³. На цій же конференції його було обрано головою ЦК нелегальної КПН. На Бернській конференції КПН (30 січня — 1 лютого 1939 р.) В. Пік закликав усі патріотичні сили об'єднатися з метою врятування німецького народу від загрози війни, накреслив ідеологічні, політичні та організаційні заходи для боротьби проти фашизму, а також обгрунтував програму нової, демократичної республіки в Німеччині²⁴.

Під час другої світової війни В. Пік гнівно засуджував зазіхання гітлерівців на світове панування. «Німецький фашизм загине під ударами Червоної Армії, — писав він в одній із своїх статей, опублікованих 1941 р. у журналі «Коммунистический Интернационал». — Але це відбудеться тим скоріше і коштуватиме німецькому народу тим менше жертв, чим енергійніше й рішучіше самі народні маси в Німеччині будуть підривати фашистський режим. Плеч-о-плеч з Червоною Армією німецький народ

¹⁰ Там же, стор. 45—51.

¹¹ В. Пик. Избранные произведения, стор. 6.

¹² Wilhelm Pieck..., стор. 55.

¹³ Там же, стор. 56—62.

¹⁴ В. Пик. Избранные произведения, стор. 7.

¹⁵ Wilhelm Pieck..., стор. 93.

¹⁶ Там же, стор. 130.

¹⁷ Там же, стор. 142.

¹⁸ Там же, стор. 132.

¹⁹ Там же, стор. 173.

²⁰ Там же, стор. 173.

²¹ Wilhelm Pieck..., стор. 176.

²² Там же, стор. 181.

²³ Там же, стор. 184.

²⁴ Там же, стор. 198—199.

покінчить з гітлерівським пануванням»²⁵. Звертаючись 1 вересня 1942 р. по радіо до своїх співвітчизників, В. Пік говорив: «Німецькі чоловіки і жінки! Піднімайтеся на боротьбу проти цих воєнних злочинців! Солдати! У ваших руках зброя! Не стріляйте у російських робітників і селян, поверніть зброю проти гітлерівської банди, яка гонить вас на смерть і загибель. Робітники і селяни! Здобуйте собі зброю! Створюйте бойові озброєні загони і групи вільних стрільців!... Лише так ви можете врятувати Німеччину від катастрофи»²⁶. Як один з керівників створеного в Радянському Союзі Національного комітету «Вільна Німеччина», він проводив велику роз'яснювальну роботу серед німецьких військовополонених, особливо серед вищих офіцерів та генералів²⁷.

Після розгрому фашизму В. Пік активно включився в роботу по демілітаризації і денацифікації Німеччини, мобілізації демократичних сил німецького народу на здійснення рішень Потсдамської (1945 р.) конференції. Зміцнюючи єдиний фронт комуністів і рядових соціал-демократів, що виник в ході спільної боротьби проти нацизму, В. Пік і його соратники прагнули до тісного співробітництва з Соціал-демократичною партією. Йому належить визначна роль у ліквідації розколу робітничого руху, в об'єднанні КПН і СДПН і створенні у квітні 1946 р. Соціалістичної єдиної партії Німеччини. В 1949—1954 рр. разом з О. Гротеволем він був головою СЕПН, у 1949—1960 рр.—членом Центрального правління (Політбюро) ЦК СЕПН²⁸. Коли в 1949 р. В. Піка було обрано Президентом, він заявив: «...ви виявили мені високу честь, яка тільки може випасти на долю громадянина нашої Німецької Демократичної Республіки. Від усього серця вдячний вам... і запевняю, що постійно буду прагнути виправдати це ваше високе довір'я. Всі свої сили і досвід... я присвячу служінню на благо німецького народу..., який, за моїм глибоким переконанням, своєю працею досягне ще кращого і світлого майбутнього»²⁹.

1951 р. В. Піку було присвоєно високе звання Героя Праці. Його також нагороджено орденами Карла Маркса, «За заслуги перед Вітчизною», «Прапор праці» та ін. Протягом усього свого життя він невтомно боровся проти війни, за побудову соціалізму в НДР, за зміцнення дружби і співробітництва між СЕПН і КПРС, між народами НДР і СРСР.

І. М. КУЛИНИЧ

²⁵ В. П и к. Избранные произведения, стор. 185.

²⁶ Там же, стор. 187.

²⁷ Wilhelm Pieck..., стор. 206—209.

²⁸ Там же, стор. 225, 445.

²⁹ В. П и к. Избранные произведения, стор. 284.

ГЕРОЙ ЧЕРВОНОЇ ВОЛИНИ

(До 75-річчя з дня народження
С. І. Бойка)

з Радянською Україною — С. І. Бойку належить особливо почесне місце.

Степан Іванович Бойко народився 7 січня 1901 р. (26 грудня 1900 р. за ст. ст.) в с. Потуржин Томашівського повіту колишньої Холмської губернії у бідній селянській родині. Ще з малих літ на долю хлопчика випало багато випробувань і труднощів

Страшним лихом обрушилась на широкі трудящі маси перша світова імперіалістична війна, яка з особливою силою вдарила і по Холмщині, територія якої стала ареною запеклих бойових дій. З початком війни батька взяли до царської армії і тринадцятирічному Степану довелося замінити його по господарству. А через рік, у зв'язку з наступом австро-німецьких загарбників і відступом російських військ, сім'я Бойків, разом з багатьма іншими земляками, евакуювалася на схід, вглиб Росії, до приморського міста Казані. Там юнак поступив на пороховий завод. Вдень працював, а ввечері сидів за книгами і восени 1916 р. вступив до Суражської учительської семінарії. Наступного року семінарія припинила своє існування і Степанові довелося повернутися на пороховий завод. Він брав активну участь а боротьбі казанських робітників за перемогу Великого Жовтня і встановлення влади Рад у Казані.

Восени 1918 р. з армії повернувся батько і сім'я Бойків виїхала до рідного Потуржина. Степан Бойко продовжував там боротьбу за встановлення влади трудящих, влади Рад. При допомозі друзів він організував в Потуржині підпільну молодіжну організацію, вів серед односельчан революційну пропаганду ідей соціалістичної революції, поширював привезені з революційної Росії книжки і газети.

Революційна діяльність С. І. Бойка стала відома польській окупаційній владі і вона вирішила розправитися з ним. Щоб уникнути арешту, С. І. Бойко весною 1920 р.

Серед багатьох імен героїв революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання

перейшов на нелегальне становище і виїхав до центральних районів Польщі. Через рік він повернувся у рідне село і поринув у революційну роботу. У 1922 р. юнака призвали на службу у польському війську і там він продовжував вести революційну роботу. Повернувшись з армії, Степан Іванович перейшов на нелегальне становище, став професійним революціонером. Він був одним із організаторів перших партійних комуністичних організацій на Томашівщині, активістом Холмської окружної організації КПЗУ.

У 1925 р. польські жандарми заарештували С. І. Бойка, а суд в Замості виніс вирок — 4 роки тюремного ув'язнення. Як відзначалось в одній із відозв КПЗУ, Степан Бойко і в тюрмі був «взірець революціонера в полоні у ворога. Кидається до науки, вчиться у старших комуністів, завойовує великі симпатії і довір'я»¹.

Звільнений весною 1929 р. з ув'язнення, він з новою силою поринув у вир революційної боротьби. Випробуваного революціонера партія направила на керівну партійну роботу — спочатку секретарем Станіславського, а потім секретарем Львівського підміського, Холмського і Волинського окружних комітетів КПЗУ. І де б не працював Степан Іванович, він швидко встановлював контакти з місцевими комуністами і комсомольцями, відновлював розгромлені організації підпільників, налагоджував партнаванчання.

У 1930 р. ЦК КПЗУ направив Степана Бойка на Волинь. Прибуття туди невловимого комуніста, товариша «Степа», як його любовно називали підпільники, викликало серйозну тривогу окупаційних властей. Співробітники волинської дефензиви (охранки) збилися з ніг, шукаючи С. І. Бойка. В результаті зради українського буржуазного націоналіста І. Козака, який пробрався до лав КПЗУ, агентам поліції вдалося потрапити на слід С. Бойка. В ніч з 18 на 19 листопада 1930 р. його заарештували на залізничній станції Луцьк і кинули в застінки дефензиви. Там його піддали нелюдським тортурам і тієї ж ночі замордували, а знівечене тіло героя кинули у р. Стир, сфабрикувавши легенду про його самогубство.

Повідомляючи трудящих про цей страхітливий злочин окупантів, Центральний Комітет КПЗУ в некролозі, присвяченому пам'яті Степана Бойка, писав: «Як герой поніс страшну смерть... Переможений фізично вийшов з поля бою, зате залишив ненарушений свій штурмовий партійний загін на бойових позиціях... Ми віримо в перемогу і переможемо, коли робітничий клас видає з поміж себе таких героїв, як Ти, товаришу Степ»².

Славне ім'я безстрашного революціонера надихало його соратників, побратимів-комуністів на дальшу революційну боротьбу. Справа, за яку боровся і за яку віддав своє полум'яне життя С. І. Бойко, восторжествувала восени 1939 р. Світлий образ відважного героя-комуніста живе у пам'яті народу. Герой революційного руху став героєм народних пісень. Його ім'ям названо вулиці в містах, колгосп. Письменники, художники і композитори присвячують йому свої твори.

У вільному і квітучому Луцьку споруджено пам'ятник герою. Найвеличнішим пам'ятником йому, як і багатьом іншим борцям, що віддали своє життя за торжество нашої справи, є героїчні звершення трудівників, що будують величну споруду комунізму.

А. Д. ЯРОШЕНКО

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6 (оп. 1, спр. 33, арк. 36).

² «Наша правда» (орган ЦК КПЗУ), 1931, № 4—6, стор. 60.

Огляд джерел та літератури

ВИСВІТЛЕННЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

За 150 років, що минули з часу повстання декабристів, з'явилася величезна кількість праць, у яких відбито різні аспекти діяльності дворянських революціонерів. Щоправда, більшість з написаного в дореволюційні часи далека від справжньої науки або ж безнадійно застаріла.

Дворянська історіографія намагалася «заплямувати» декабристів як зграю змовників, здатних лише на вуличні безпорядки та криваві вбивства, принизити і знеславити їх в очах громадськості. Буржуазні історики торкалися переважно питань ідеології та суспільно-політичних поглядів декабристів (В. Семевський та ін.). Хід повстання, його революційний характер та соціально-економічні передумови ними майже не досліджувались. В. О. Ключевський вважав декабристів учнями Олександра I і М. М. Сперанського, а повстання 14 грудня розглядав як «останній гвардійський двірцевий переворот». Один з організаторів кадетської партії в Росії — О. О. Корнілов — намагався довести, нібито діячі визвольного руху початку XIX ст. були попередниками кадетів.

На діаметрально протилежних позиціях стояли представники революційно-демократичної історіографії суспільного руху. Повстання декабристів розбудило до боротьби нове покоління дворянських революціонерів на чолі з великим сином Росії О. І. Герценом, який дав високу оцінку декабристам, назвавши їх фалангою героїв, багатирями, кованими з чистої сталі з голови до ніг, воїнами-сподвижниками, які свіdomo виійшли на загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління¹. Характеризуючи повстання декабристів 14 грудня 1825 р., О. І. Герцен уперше реалістично оцінив розташування суспільних сил і відзначив, що на Сенатській площі «не вистачало народу». «Першими російськими благовісниками свободи» назвав декабристів Т. Г. Шевченко.

Однак тільки радянська історична наука, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, змогла у всій повноті розкрити суть і оцінити роль декабристського руху. В. І. Ленін, який вивчав і розглядав діяльність декабристів не ізольовано, а в плані зародження й розвитку в Росії широкої революційної боротьби проти кріпосництва і самодержавства, вперше зробив узагальнюючі теоретичні висновки, що були покладені в основу марксистсько-ленінської методології дослідження визвольного руху. Володимир Ілліч розкрив характер руху, показав його сильні і слабкі сторони, класову обмеженість дворянських революціонерів. Водночас він підкреслив велике історичне значення повстання декабристів. «В 1825 році — писав В. І. Ленін, — Росія вперше бачила революційний рух проти царизму...»². Характеризуючи Росію тих років як забиту і нерухому країну, він зазначав, що «кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»³. Декабристи, писав В. І. Ленін, розбудили Герцена, Герцен розгорнув революційну агітацію, яку підхопили, розширили, зміцнили і загартували наступні покоління революціонерів, ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом⁴. Серед тих, ким повинні пишатися народи нашої Вітчизни, В. І. Ленін назвав також і декабристів.

Глибоке і всебічне вивчення декабристського, як і взагалі революційного, руху, розпочалося після Жовтневої революції, коли з'явилася можливість широкого використання архівних матеріалів. Уперше були видані слідчі справи керівних членів таємних товариств, надруковано чимало їх творів, спогадів і листів. Спираючись на ці публікації, радянські дослідники прагнули по-новому підійти до вивчення руху декабристів, осмислити його як закономірне історичне явище.

У 1925 р. радянська громадськість відзначила 100-річчя з дня повстання на Сенатській площі. У зв'язку з цією датою з'явилося чимало досліджень, присвячених

¹ Див.: А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XVI, М., 1959, стор. 171.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 298.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 383.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 249. (Докладніше про оцінку В. І. Леніном декабристського руху див.: М. П. Савичев. В. І. Ленін про перших російських революціонерів. — «УІЖ», 1975, № 5).

декабристському рухові, зокрема й праці про діяльність декабристів на Україні⁵. В основу брошури Д. І. Багалія була покладена його доповідь, прочитана 10 січня 1926 р. на зборах науковців Харкова. У праці охарактеризовано соціально-економічне і політичне становище України напередодні повстання, розповідається про тяжкі умови життя трудящих, особливо солдатів, про виникнення перших таємних організацій декабристів (Союз порятунку, Союз благоденства, Південне товариство та Товариство об'єднаних слов'ян), коротко викладено історію повстання Чернігівського полку, говориться про слідство, суд і розправу над декабристами та про їх місце в історії вільного руху Росії. Цікавим і оригінальним було видання «Рух декабристів на Україні» з передмовою Д. І. Багалія про стан і перспективи вивчення декабристського руху на Україні. Зокрема, у цьому збірнику надруковано статті «Уваги до генези декабристського руху на Україні» та «З історії декабристського руху на Слобожанщині» (Д. І. Багалій), «Декабристи на Київщині після амністії» (О. Базилевич), «До слідства над декабристами» (А. Покровський) та ін. Наприкінці книги вміщено добірку документів про декабристський рух на Україні та огляд друкованих джерел про повстання Чернігівського полку, де коротко характеризується мемуарна література, а також деякі документи, видруковані в журналі «Русский архив» та інших виданнях.

Тоді ж з'явилося й ряд мемуарних творів, серед яких найпомітнішими були записки декабриста І. І. Горбачевського⁶ про Чернігівський полк та його повстання. На жаль, у записках є багато такого, що заперечується документальними джерелами. Основним недоліком цього твору, як справедливо зазначає радянський дослідник декабристського руху М. М. Лисенко⁷, є те, що в питанні про повстання Чернігівського полку автор дотримується помилкової концепції, суть якої полягає в тому, нібито це повстання — не результат діяльності Васильківської управи Південного товариства на чолі з С. Муравйовим-Апостолом, як це було в дійсності, а справа членів Товариства об'єднаних слов'ян, яке протиставляється Південному товариству. Слід зазначити, що ця концепція й досі остаточно не спростована в нашій літературі.

У 20-х і на початку 30-х років вийшло чимало розвідок, в яких розглядаються такі питання, як відголоски повстання декабристів серед селян і в армії, солдатські маси в декабристському русі, декабристи в Сибіру та на Кавказі, декабристи й освіта та ін.⁸ Автори наводять цікаві матеріали про вплив декабристського руху на всі сторони російського життя та про заходи, до яких вдавалися царські власті у боротьбі з ідеологією декабризму. Зокрема, Б. Є. Сирочковський опублікував (повністю або в уривках) 13 листів, що належали сучасникам, в яких розповідалося про повстання 14 грудня, виступ Чернігівського полку, арешт декабристів та суд над ними, і додав до цих матеріалів відповідні коментарі.

Результатом поглибленого вивчення декабристського руху взагалі і на Україні зокрема була публікація документальних матеріалів. Ще в 1926 р. О. Г. Оксман за участю Н. Ф. Лаврова та Б. Л. Модзалевського видав уривки з джерел⁹, які (хоч і дещо поверхово) торкалися таких питань декабристського руху: погляди декабристів на економіку і політику 1815—1825 рр., перші таємні організації декабристів, революційна робота в районі першої та другої армії 1821—1825 рр., діяльність Північного то-

⁵ М. В. Нечкина. Восстание Черниговского полка. — «Каторга и ссылка», 1925, № 8; її ж. Общество соединенных славян, М., 1927; А. Добровольский. Повстання Чернігівського полку, Харків, 1926; його ж. Нове про декабристів на Україні. — «Україна», 1925, кн. 5; О. Базилевич. Декабристи на Київщині, К., 1925; його ж. Восстание декабристов в Киев. — Из эпохи борьбы с царизмом, сб. № 15, 1926; В. Атласов. Декабризм и декабристы, Харьков, 1925; Рух декабристів на Україні, Харків, 1926; Дм. Багалій. Декабристи на Україні, Харків, 1926; та ін. (Загалом у той час на Україні з'явилося близько 80 праць, присвячених декабристському руху).

⁶ Записки и письма декабриста И. И. Горбачевского (под. ред. Б. Е. Сыроечкова), М., 1925.

⁷ М. М. Лисенко. Повстання Чернігівського полку, К., 1956, стор. 7. (До речі, М. М. Лисенко дотримується думки, що «Записки Горбачевского» написав не І. І. Горбачевський). Див. також: Н. Н. Лысенко. Как создавались «Записки» декабриста И. И. Горбачевского. — «История СССР», 1969, № 6, де переконливо доведено, що «Записки» є колективною працею багатьох декабристів, літературному завершенню якої багато сил і енергії віддав М. О. Бестужев.

⁸ Є. М. Іванов і М. О. Горбань. Відгуки декабристського руху на Слобожанщині. — Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, № 6, Харків, 1927; Д. Багалій. Солдатські маси в декабристському русі, К., 1926; П. Філіпович. Шевченко і декабристи, К., 1926; І. Зубковський. Декабристи — народженці Полтавщини. — «Червоний шлях», 1925, № 11—12; Из оттоловских восстания декабристов. Сообщения Б. Е. Сыроечкова. — «Красный архив», 1929, т. 9.

⁹ Декабристы. Сборник отрывков из источников, М.-Л., 1926.

вариства, 14 грудня 1825 р., агітація і пропаганда Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян у військах 3-го корпусу, повстання Чернігівського полку, слідство, суд, вирок. Наявляють цінність у той час становили окремі матеріали збірника про союзи порятунку і благоденства, про революційну діяльність П. І. Пестеля, уривки із записок І. Д. Якушкіна і Д. І. Завалішина, такі програмні документи, як «Православний катехізис», «Правила Товариства об'єднаних слов'ян» і «Клятва», матеріали переговорів Пестеля і Волконського з представниками Польського патріотичного товариства та ін. В середині 20-х років почали виходити збірники документів «Восстание декабристов», які містили величезну кількість невідомих раніше матеріалів. Для вивчення декабристського руху на Україні особливу цінність становлять матеріали IV—VI і IX—X томів цього збірника¹⁰, де опубліковано слідчі справи головних діячів Південного товариства, офіційне листування з приводу повстання Чернігівського полку, матеріали слідства і вирок солдатам — учасникам повстання, уривки із записок Ф. Вадковського і І. Руліковського та багато інших важливих документів.

Публікації збільшують можливість вивчення героїчного минулого нашого народу безпосередньо за першоджерелами, аналіз яких є важливим елементом дослідницької роботи. На жаль, після виходу останнього тому збірника матеріалів «Восстание декабристов» (1961 р.) не з'явилося майже жодного нового документа з проблеми.

Таким чином, уже в період становлення радянської історичної науки вивчення декабристського руху велось досить широко. Досягнення у цій справі були незаперечними. Та дослідники тих років ще не змогли піднятися до правильної оцінки декабристського руху, показати його сильні і слабкі сторони, місце в історії визвольного руху Росії. Авторі названих праць у таких кардинальних питаннях, як формування ідеології дворянських революціонерів, їх програма і тактика та інших, перебували або під впливом буржуазної історіографії, або концепції М. М. Покровського, у працях якого рух декабристів спрощено пов'язувався із зміною цін на хліб і аграрною кризою 1820-х років. М. М. Покровський заперечував революційну єдність руху і підкреслював його внутрішні програмні, тактичні й організаційні суперечності, відмовляв у революційності Північному товариству і водночас перебільшував демократичність Південного, недооцінював зв'язок декабристів із загальноєвропейським революційним рухом. Цілком у дусі вульгарного соціологізму були витримані й погляди В. А. Атласова, який твердив, що, будучи дворянами, декабристи «залишалися вірними своєму класу» і не могли «захистити інтереси народу». Академік М. М. Дружинін зазначає, що праці, опубліковані в 1918—1934 рр., більшою чи меншою мірою відбивали вплив концепції Покровського¹¹.

На Україні наприкінці 20-х років були спроби провести антиісторичну, націоналістичну концепцію так званого «українського декабризму», який, за твердженням М. І. Яворського, нібито «був програмом, що змінив у собі не тільки елементи буржуазної революції, але й елементи подекуди утопічного соціалізму»^{12—13}. Цю «теорію» намагалися відстоювати навіть на Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 — січень 1929 рр.), але виступ на ній, зокрема, Гуревича дістав одностайну відсіч учасників конференції. З гострим осудом його виступили М. В. Нечкіна і М. М. Покровський¹⁴.

На серйозні недоліки, що мали місце в історичній науці, було вказано в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16 травня 1934 р. В ній зазначалося, що в переважній більшості праць радянських істориків виклад зводиться до абстрактних соціологічних схем без аналізу подій і фактів у їх хронологічній послідовності¹⁵. У зв'язку з цим було вжито невідкладних організаційних заходів до якнайшвидшого усунення недоліків. Це позитивно позначилося й на дальшій розробці питань декабристського руху. З'явилися нові дослідження і з історії діяльності декабристів на Україні¹⁶. Щоправда, і в цих працях давалася спрощена оцінка руху, одне товариство протиставлялося іншому, говорилося про якусь кризу, що її начебто переживало Південне товариство, та про утворення в ньому «правого угруповання» в особі С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна. Деяко пізніше дослідники історії Південного товариства М. М. Лисенко і І. В. Порох переконливо довели, що ніякої кризи воно не

¹⁰ Восстание декабристов. Материалы, т. IV, М., 1927; т. V, 1926; т. VI, 1929; т. IX, 1950; т. X, 1953.

¹¹ Очерки из истории движения декабристов, М., 1954, стор. 6.

^{12—13} Цит. за: М. Нечкіна. Украинская юбилейная литература о декабристах. — «Историк-марксист», 1927, № 3, стор. 187—195.

¹⁴ «Историк-марксист», 1929, № 11, стор. 240—241.

¹⁵ К изучению истории, М., 1937, стор. 18.

¹⁶ М. В. Нечкіна. Кризис Южного общества декабристов. — «Историк-марксист», 1935, № 7; Ф. О. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939; його ж. Декабристський рух і повстання Чернігівського полку. — «Комсомольський пропагандист», 1940, № 1; та ін.

переживало¹⁷. Ф. О. Ястребов, стисло висвітлюючи хід повстання Чернігівського полку, перебільшує «обмеженість» і «нерішучість» дворянських революціонерів, зокрема, на наш погляд, явно недооцінює одного з найвидатніших членів і керівників Південного товариства С. Муравйова-Апостола, який, за словами автора, «весь час вагався», дотримувався «тактики вичікування», «з самого початку повстання сумнівався в його успіху», зволікав з наступом на Київ, за що нібито його хотіли вбити солдати¹⁸. При цьому Ф. О. Ястребов не врахував усієї складності обстановки, в якій відбувалося повстання.

На дальшому етапі вивчення історії декабристського руху, наприкінці 40-х та в 50-ті роки, були опубліковані праці, автори яких в основу своїх розробок клали лєнінську характеристику дворянських революціонерів. Проблематика і методологія досліджень набрали більшої глибини і правильного напрямку. У відповідності з висловлюваннями В. І. Леніна всі дослідники сходяться на тому, що, незважаючи на деякі неістотні тактичні розходження між Північним і Південним товариствами, на різниці в поглядах окремих їх діячів, усі вони були революціонерами, бо прагнули до повалення відсталого, заснованого на кріпосництві феодального ладу, на охороні якого стояло самодержавство. Але вони були дворянськими революціонерами, діяли в обстановці «забитої і нерухомої Росії» і тому, як писав академік М. М. Дружинін, не могли «втиснути в реальній дійсності ідею масового народного перевороту»¹⁹. Серед наукової літератури 40—50-х років, присвяченої історії декабристського руху, найпочесніше місце займають праці провідного дослідника проблеми — М. В. Нечкіної²⁰. Численні питання декабристського руху вивчені нею глибоко, з майже вичерпним використанням як друкованих, так і архівних джерел. Ці дослідження високо оцінені Радянським урядом, широкою науковою громадськістю. Зокрема, праця «Грибоедов и декабристы» удостоєна Державної премії СРСР, а «Движение декабристов» — золотої премії АН СРСР.

Неабиякий інтерес як для широкого кола читачів, так і для спеціалістів становить присвячений декабристам розділ (стор. 95—211) другого тому багатотомного дослідження М. Н. Гернета²¹. Автор докладно розповідає про перебування декабристів у Петропавловській фортеці, про слідство, суд і вирок, винесений мужнім борцям за свободу. Багато сторінок присвячено життю декабристів в умовах каторги і заслання. Це розповідь про високий моральний дух революціонерів. Торкаючись перебування в Сибіру жінок декабристів, М. Н. Гернет справедливо зауважує, що «з почуття любові і жалю до чоловіків» їхні вчинки виростили у «велику справу політичного і широкого суспільного значення» (т. 2, стор. 201).

До 125-річчя повстання вийшло тритомне зібрання вибраних соціально-політичних і філософських творів декабристів²². У другому томі вміщено найголовніші документи (уриwkами або повністю), написані керівниками та членами Південного товариства, в тому числі — «Руська правда або заповідна державна грамота великого народу Російського, що служить заповітом для вдосконалення державного устрою Росії і містить вірний наказ як для народу, так і тимчасового верховного правління». Матеріали третього тому розповідають про Товариство об'єднаних слов'ян, перебування декабристів у Сибіру та про їх вплив на розвиток російської суспільної думки. Забезпеченню високого наукового рівня тритомника сприяла й змістовна передмова І. Я. Щипанова, у якій докладно розглянуто суспільно-політичні і філософські погляди декабристів, висловлено ряд цікавих думок, що стосуються соціально-економічних передумов декабристського руху, підкреслено певний вплив О. П. Куніцина на формування світогляду дворянських революціонерів.

У 50-х роках вийшло кілька праць, автори яких розглядають окремі питання історії декабристського руху²³. Особливий інтерес становлять «Очерки по истории движения декабристов», куди ввійшли статті таких відомих спеціалістів з проблеми, як

¹⁷ М. М. Лисенко. Декабристський рух на Україні. К., 1954; И. В. Порох. О так называемом «кризисе» Южного общества декабристов. — Ученые записки Саратовского университета, т. 47, Саратов, 1956.

¹⁸ Ф. О. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII, стор. 94—95.

¹⁹ Очерки из истории движения декабристов, стор. 7.

²⁰ М. В. Нечкіна. Грибоедов и декабристы. М., 1949; її ж. Восстание 14 декабря 1825 г., М., 1951; її ж. Движение декабристов, т. I, II, М., 1955.

²¹ М. Н. Гернет. История царской тюрьмы в пяти томах, М., 1961.

²² Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1—3, М., 1951.

²³ Е. А. Прокофьев. Военные взгляды декабристов, М., 1953; А. И. Бортников. Декабристы и польское национально-освободительное движение. — Труды Воронежского университета, т. 29, 1954; Очерки по истории движения декабристов, М., 1954; В. И. Русиян. Революционные традиции декабристов Южного тайного общества. — Известия Крымского педагогического института, т. 23, 1957; В. О. Борис. Документ про міжнародні відгуки на діяльність декабристів. — «УІЖ», 1959, № 6; та ін.

С. М. Файерштейн («Два варіанти вирішення аграрного питання в «Русской правде» Пестеля»), М. В. Нечкіна («З роботи над «Русской правдой» Пестеля»), М. З. Захарова («Петербургська нарада декабристів у 1824 р.»), І. В. Порох («Повстання Чернігівського полку»), Б. Є. Сирочковський («Балканська проблема в політичних планах декабристів»), Л. О. Медведська (Південне товариство декабристів і Польське патріотичне товариство»), М. М. Лебедев («Отрасль» Рилеева у Північному товаристві декабристів»), О. Г. Оксман («З історії агітаційно-пропагандистської літератури двадцятих років XIX ст.»), Н. М. Ковалевська («Художник-декабрист Ф. П. Толстой»), С. М. Чернов («З ранніх писань І. Д. Якушіна»). У змістовній передмові М. М. Дружиніна згадані статті охарактеризовано як певний крок у розв'язанні багатьох важливих питань декабристського руху.

Ряд статей, розміщених в «Очерках», безпосередньо стосується діяльності декабристів на Україні. Так, увізнавши до наукового обігу нові матеріали, І. В. Порох поновому висвітлив деякі питання, пов'язані з повстанням Чернігівського полку, зробив уточнення окремих подій і фактів. Зокрема, він переконливо довів, що причина провалу Бобруйського плану повстання, розробленого С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним, полягала не в тому, що Олександр І не прийняв для огляду 9-ї піхотної дивізії, а в тому, що війська не були готовими до виступу, а директорія Південного товариства не дала на нього згоди. У статті І. В. Пороха аргументовано наголошується на головній ролі Васильківської управи у підготовці і здійсненні повстання Чернігівського полку, дається об'єктивна характеристика керівникові управи і повстання — С. Муравйову-Апостолу як одному з найпоспідовніших дворянських революціонерів, неспохитному в досягненні поставленої мети.

С. М. Файерштейн, глибоко проаналізувавши два варіанти «Русской правды» та інші численні документи, дійшов висновку, що за умов напруженої ідейної боротьби, яка точилася в Росії на початку XIX ст., найважливіше місце у планах дворянських революціонерів посідало аграрне питання, суть якого полягала у визначенні розмірів та форм поступок селянству. Дослідник також підкреслює, що всі декабристські програмні проекти різних періодів відбивали прагнення їх авторів глибше зрозуміти антагонізм між селянином і поміщиком, що дедалі загострювався. Найперевірніший для свого часу програмний документ з аграрного питання належить П. І. Пестелю.

Декабристи першими в історії російського революційного руху висунули лозунг відновлення незалежності Польщі і поставили питання про єдність народів Росії й Польщі у боротьбі проти самодержавства. В цьому зв'язку науковий інтерес становить стаття Л. О. Медведської. Деякі раніше відомі моменти у відносинах між декабристами і членами Польського патріотичного товариства (зустрічі, заяви сторін і т. д.) у світлі численних нових даних, що їх навила автор, набрали більшої конкретності і переконливості. Л. О. Медведська показала, що наперекір експлуататорським класам Росії й Польщі братні народи цих країн, говорячи словами М. Рильського, завжди «схилялись один до одного своїми гордими вершинами»²⁴. Висунута декабристами ідея польсько-російського революційного союзу, зауважує дослідниця, була підхоплена й розвинута Герценом і наступним поколінням революціонерів.

В 60-х роках Л. О. Медведська видала ряд нових праць з проблеми²⁵. На основі архівного матеріалу та друкованих джерел, у доступній для масового читача формі вона висвітлює життя і діяльність найвидатніших діячів декабристського руху П. Пестеля і С. Муравйова-Апостола — полум'яних революціонерів, які заради щастя народу і батьківщини по жертвували життям. Характеризуючи П. Пестеля як філософа, соціолога, історика, обдарованого дипломата, військового реформатора і талановитого державного діяча, автора найважливіших програмних документів декабристського руху («Русской Правды» і планів революційного повстання), Л. О. Медведська висловлює оригінальні думки з приводу трактування декабристами ряду важливих питань (національне, аграрне, питання тактики). Ґрунтовно висвітлює вона й діяльність Васильківської управи, де готувалися плани повстання Чернігівського полку, зокрема показала роль у цьому повстанні братів П. І. та А. І. Борисових, А. Д. Кузьміна, В. М. Соловйова, І. І. Сухінова і М. А. Щепілли.

Багато зробив для висвітлення питань декабристського руху на Україні М. М. Лисенко, який ось уже близько тридцяти років досліджує проблему. Він є автором ряду оригінальних праць²⁶. Уперше в українській радянській історіографії М. М. Ли-

²⁴ Максим Рильський. Дружба народів, К., 1951, стор. 113.

²⁵ Л. О. Медведська. Декабристи на Полтавщині, Харків, 1960; її ж. Сергій Іванович Муравйов-Апостол (біографічний нарис), К., 1961; її ж. Павло Іванович Пестель (біографічний нарис), К., 1964; її ж. Декабристи на Курській землі. — Ученые записки Курского пединститута, вып. XXVI, Курск, 1966.

²⁶ М. Лисенко. Повстання декабристів на Україні, М., 1952; його ж. Декабристський рух на Україні, К., 1954; його ж. Повстання Чернігівського полку, К., 1956; його ж. Просвітительська та агітаційна діяльність декабристів серед солдатів на Україні в 20-х роках XIX ст. — Наукові записки Науково-дослідного інсти-

сенко докладно охарактеризував соціально-економічні та політичні передумови формування революційних поглядів декабристів, справедливо підкресливши вирішальну роль у цьому російської кріпосницької дійсності. Глибоко аналізує він програмні документи таємних товариств, характеризує їх керівників, показує підготовку і хід повстання, розкриває його значення в історії визвольної боротьби народів Росії.

Рішуче заперечуючи протиставлення одного товариства декабристів іншому, М. М. Лисенко зазначає, що всередині всіх організацій відбувалася боротьба між революційною і ліберальною тенденціями і що в цій боротьбі гору брала революційна тенденція, носієм якої була та частина декабристів, що відстоювала встановлення в країні республіканського ладу. Праці М. М. Лисенка знайомлять читача з новими документальними даними і фактами, з оригінальними картами розташування організаційних центрів суспільно-політичного руху того часу на Україні, уточнюють карту повстання Чернігівського полку, розширюють коло дворянських революціонерів.

Незаперечним кроком уперед у вивченні декабристського, як і всього суспільно-політичного, руху на Україні першої чверті XIX ст., є ґрунтовна праця М. М. Лисенка²⁷, де проаналізовано соціально-економічні і політичні джерела формування світогляду дворянських революціонерів, показано процес зародження таємних організацій декабристів на Україні, їх дальшу еволюцію, загальні риси і особливості кожної з них, підкреслено єдність руху в усій країні, розкрито суть висунутої дворянськими революціонерами суспільно-політичної програми. Важливе місце в праці, як про це свідчить автореферат, займають питання взаємозв'язків між таємними товариствами, тактики революційного (а не воєнного) перевороту, активної революційної агітації керівників Південного товариства серед солдатів. На основі нововиявлених матеріалів М. М. Лисенко докладно розповідає про Малоросійське товариство і «Товариство незалежних», діяльність яких до цього часу майже не досліджувалася.

Сьогодні вже можна говорити про значні здобутки у вивченні як історії декабристського руху взагалі, так і діяльності декабристів на Україні зокрема. Дослідження з проблеми охоплювали такі аспекти: формування ідеології дворянських революціонерів, виникнення таємних організацій і їх діяльність, повстання декабристів, солдати і матроси в декабристському русі, розправа царизму з декабристами, відгуки на повстання декабристів (у Росії і за кордоном), декабристи і культура, декабристи в художній літературі і кіно і т. д. І все ж чимало питань ще або зовсім не вивчено, або вивчено недостатньо.

Особливо важливою проблемою декабристознавства є проблема взаємовідносин декабристів і народу. У статті «Пам'яті Герцена» В. І. Ленін писав про декабристів: «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу»²⁸. Це, однак, не означає, що декабристи свідомо протиставляли себе народові, навмисне відгороджувалися від нього, цуралися будь-яких зв'язків з ним. Саме так тлумачили слова В. І. Леніна представники вульгарного соціологізму, які посилено підкреслювали станово-класовий характер декабристів, їх страх перед можливістю народної революції. Цю неправильну думку й досі поділяє значна частина наших істориків, вона, на жаль, проповідується на сторінках підручників з історії.

В. І. Ленін ніколи й ніде не говорив (не писав), що декабристи не думали про участь народу в майбутній революції, не боролися за піднесення його політичної свідомості. Ми поділяємо думку, висловлену в уже згаданій статті М. П. Савичева, що В. І. Ленін розглядав не тільки питання про зв'язки декабристів з народом, а й найхарактерніші риси розвитку російського визвольного руху в цілому, в тому числі й питання про взаємовідносини усіх трьох поколінь революціонерів з народними масами, маючи на увазі рівень політичної активності самих народних мас на різних етапах визвольного руху²⁹. Декабристи, відзначає М. М. Дружинін, палко любили свій народ і «прагнули створити умови життя, які б забезпечували йому широкий економічний і культурний розвиток... Беручи на себе ініціативу повстання і перевороту», вони «розраховували на моральну й організаційну підтримку з боку народу»³⁰. Це стосувалося і Північного, і Південного товариств³¹.

Радянські історики вже чимало зробили для з'ясування зв'язків дворянських революціонерів з народними масами. Проте не все в опублікованих працях висвітлено належним чином, не всі аспекти питання розкрито. Потрібні нові й нові пошуки та

туту педагогіки УРСР, т. V, Серія історична, вип. 1, 1956; та ін. (Загалом М. М. Лисенку належить 26 праць, присвячених висвітленню суспільно-політичного руху на Україні в першій чверті XIX ст.).

²⁷ Н. Н. Лысенко. Общественно-политическое движение на Украине в первой четверти XIX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1975.

²⁸ В. І. Ленін. Позні зібрання творів, т. 21, стор. 249.

²⁹ М. П. Савичев. Назв. праця, стор. 38—39.

³⁰ Очерки по истории движения декабристов, стор. 10.

³¹ Див.: Восстание декабристов, т. I, стор. 325; т. IV, стор. 102—103.

зусилля декабристознавців усієї країни, щоб створити ґрунтовні монографії з проблеми «декабристи і народ».

Велике науково-пізнавальне значення має дальша (на основі глибокого дослідження першоджерел) розробка питань, пов'язаних з формуванням дворянської революційності і світогляду декабристів, їх стратегією і тактикою, планами розв'язання національного питання та ін.

Досі належним чином не досліджені соціально-економічні погляди декабристів. Ліквідація феодально-кріпосницького ладу, який гальмував розвиток країни, було черговим історичним завданням. Дворянські революціонери, обмежені ідеологічними пережитками свого класу, не могли розв'язати цього грандіозного завдання. Але вони першими поставили його на порядок денний, ставши на шлях відкритої революційної боротьби. Звідси необхідність вивчення як об'єктивних, так і суб'єктивних сторін руху в усій його складності й суперечливості³².

Треба більше писати про декабристів як перших у Росії критиків буржуазних порядків у країнах Західної Європи і рабства у США.

І досі, по суті, немає досліджень, які б на належному науковому рівні висвітлювали вплив руху декабристів на розгортання революційної боротьби у наступні роки. Йдеться про те, щоб на конкретних прикладах розкрити лєнінське положення: «...їхня справа не загинула»³³. Останнім часом вийшли дві праці Г. Я. Сергієнка³⁴, автор яких докладно розглядає соціально-економічні передумови дворянського етапу визвольного руху в Росії, історію декабристських організацій, їх програму і тактику, повстання декабристів і вперше в радянській історіографії висвітлює революційну пропаганду на Україні, що велась під впливом подій 14 грудня 1825 р. Чимало сторінок цих праць присвячено поширенню декабристських ідей у Харкові і Ніжинській гімназії вищих наук, Т. Г. Шевченку, у творчості якого з великою силою і послідовністю були втілені і розвинуті далі революційні традиції декабристів на Україні. Однак багато аспектів проблеми ще чекають свого дослідження.

Декабристи безмежно любили батьківщину. «Справжня моя історія міститься в двох словах: я палко люблю свою вітчизну, я бажаю їй щастя з ентузіазмом»³⁵, — писав у прощальному листі до рідних П. І. Пестель.

Перебуваючи «в глибоке сибирських руд», декабристи відповідали О. С. Пушкіну: «будь спокоен, бард, целями, своей судьбой гордимся мы». Патріотизм декабристів — невіддільний від їх боротьби з кріпосництвом і абсолютизмом за демократичний суспільний лад. Написати нові праці про мужність і стійкість декабристів, про їх любов до Батьківщини — обов'язок радянських істориків. Настав час створити узагальнююче дослідження про рух декабристів на Україні. Водночас, мабуть, треба підготувати й науково-популярні праці, присвячені окремим аспектам декабристського руху, його найвидатнішим діячам. Йдеться не тільки про пошуки нових прикладів для ілюстрації уже відомих положень, а про книги, які б містили широкі узагальнення і важливі висновки. Такі праці, безумовно, мали б велике науково-пізнавальне і виховне значення.

Народи нашої країни пройшли довгий, складний і тяжкий шлях боротьби. «Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, — писав В. І. Ленін, — Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»³⁶. У Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», поряд з багатьма іншими соціально-економічними і політичними факторами, які підготували ґрунт для перемоги марксизму в Росії, названо також і декабристський рух³⁷.

Будівник комунізму позинен знати героїчні сторінки історії нашої країни, однією з яких було повстання декабристів, і пам'ятати, якою ціною завойовано наше світле сьогодення.

І. М. ГАПУСЕНКО, Л. В. ОЛІЙНИК

³² М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. I, стор. 48.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 249.

³⁴ Г. Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850, К., 1971; його ж. Декабристи та їх революційні традиції на Україні, К., 1975.

³⁵ Избранные социально-экономические и философские произведения декабристов, т. 1, стор. 79.

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 7.

³⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 8.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

А. В. КУДРИЦЬКИЙ.
**ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ ЗОВНІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ В ДП.**

Політвидав України, К., 1975, 182 с.

Керуючись ленінським вченням, КПРС і Радянська держава завжди приділяли і приділяють особливу увагу питанням зовнішньої політики, кардинальним проблемами міжнародного життя.

Висвітленню принципіальної основи і шляхів здійснення зовнішньої політики Радянського Союзу присвячена рецензована праця. На багатому конкретному матеріалі розкривається керівна і спрямовуюча роль КПРС у формуванні зовнішньополітичної стратегії Радянського Союзу, що ґрунтується на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму, мирного співіснування держав незалежно від їх суспільного ладу.

У книзі переконливо показано, що зовнішньополітична діяльність Комуністичної партії і Радянської держави була і лишається одним з найважливіших інструментів соціалізму на службі революційного перетворення світу, що радянська зовнішня політика прийнята духом солідарності з революційними, прогресивними силами земної кулі.

Автор слушно наголошує на тому, що Радянський Союз, проводячи класову зовнішню політику, послідовно поєднує в ній тверду відсіч імперіалістичній агресії з конструктивною лінією на встановлення і розвиток мирних добросусідських відносин з державами іншої суспільної системи.

Розкриваючи об'єктивну основу політики мирного співіснування, автор підкреслює, що марксистсько-ленінці розглядають таку політику як особливу форму класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, яка охоплює всі галузі суспільного життя — економіку, політику, ідеологію.

Радянська зовнішня політика спрямована на те, щоб забезпечити міцний і тривалий мир, який створює сприятливі міжнародні умови будівництва соціалізму і комунізму, сприяє розвитку світового революційного процесу, соціальному прогресу всіх народів.

Окремий розділ присвячено аналізу зовнішньополітичної програми, розробленої XXIV з'їздом КПРС, тих позитивних зрушень, які сталися на міжнародній арені за останні роки.

Привертає увагу читача, зокрема, матеріал про розвиток братерського співробітництва країн соціалізму (стор. 38—70). Автор наводить численні приклади політичного й економічного співробітництва, координації зовнішньополітичної діяльності, які засвідчують неухильне зростання дружби і взаємодії братніх партій і народів соціалістичних країн. Удосконалюються багатосторонні зв'язки між ними, розвивається координація комуністичних партій і соціалістичних держав на міжнародній арені. Їх зростаюча згуртованість є найважливішим фактором успішної боротьби за мир і міжнародне співробітництво.

Центральне місце в книзі відведено аналізу боротьби Радянського Союзу за мир і безпеку народів. Розкриваючи як одну з ключових проблем зміцнення загального миру і розрядки напруженості на земній кулі — проблему гарантування європейської безпеки, автор показує плідні наслідки політики Союзу РСР та інших соціалістичних країн, спрямованої на розрядку в Європі, принципове значення загальноєвропейської Наради з питань безпеки і співробітництва. Підкреслено позитивний вплив на оздоровлення політичного клімату планети поліпшення радянсько-американських відносин.

Значна увага приділяється проблемі роззброєння. Боротьба за припинення гонки озброєнь як ядерних, так і звичайних, за роззброєння є одним з важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності КПРС, Радянської держави.

У книзі йдеться також про прагнення КПРС і Радянської держави до створення системи колективної безпеки в Азії. Наводяться факти, які свідчать, що процес розрядки напруженості на азіатському континенті набирає сили. Разом з тим викривається політика маоїстів, спрямована на нагнітання напруженості в Азії, на підрив справи миру в усьому світі.

В книзі показано, що багатогранна діяльність КПРС і Радянської держави у проведенні Програми миру знаходить визнання і підтримку народів в усьому світі. Про це свідчить аналіз матеріалів Всесвітнього конгресу миролюбних сил, який відбувся в Москві 1973 р., форумів ряду інших громадських рухів і міжнародних організацій. У праці наведено чимало цікавих матеріалів про послідовний курс КПРС і Радянської держави на розвиток і поглиблення міжнародного економічного спів-

робітництва на основі повної рівноправності сторін і невтручання у внутрішні справи одна одної.

Заключний розділ монографії присвячений проблемі ідеологічної боротьби, її місцю і значенню в умовах сучасних міжнародних відносин. Автор підкреслює, що в умовах розрядки напруженості не може бути мирного співіснування в галузі ідеології. Перед усіма революційними силами постає відповідальне завдання — повністю використати можливості для дальшого наступу на буржуазну і ревізіоністську ідеологію, за торжество комуністичних ідей, за

мир і дружбу народів, за соціальний прогрес.

Проте книга не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, автор мало приділив уваги розвитку відносин нашої країни з державами окремих регіонів — таких, як Латинська Америка, Африка. Варто було б докладніше спинитися на викритті міфів противників розрядки.

В цілому рецензована праця А. В. Кудрицького заслуговує на увагу всіх, хто цікавиться питаннями сучасних міжнародних відносин.

В. В. Сухарев

В ПАМ'ЯТІ НАРОДНИЙ.

видавниче об'єднання «Вища школа»,
К., 1975, 312 с.

Рецензована праця підготовлена головною редакцією Української Радянської Енциклопедії, редакційним відділом і громадськістю Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури й присвячена синам і дочкам народів соціалістичної Вітчизни, які захищали й визволяли Радянську Україну від гітлерівських полчищ. Вона знайомить читача з пам'ятниками, встановленими на території Української РСР на честь героїв і подій минулої війни. «Тяжким був шлях до перемоги, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на урочистих зборах, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — Багатьох втратили на цьому шляху. І сьогодні ми насамперед думаємо про тих, хто не повернувся з фронту, хто загинув, захищаючи землю своїх батьків, батьківщину соціалізму... Вони були і будуть з нами — в наших серцях і в наших ділах»¹.

У книзі вміщено близько 400 ілюстрацій, пам'ятників та меморіальних споруд, що увічнюють безсмертний подвиг полеглих радянських воїнів — визволителів народів від фашистської неволі. Художня сила цих пам'ятників не тільки у возвеличенні доблесті героїв, а й заклику до живих, до майбутніх поколінь — бути гідними продовжувачами благородної справи, за яку вони віддали своє життя, мужніми та ідейно стійкими, до кінця відданими соціалістичній Вітчизні, Комуністичній партії. В цих пам'ятниках ми чуємо голос героїчної душі радянського народу — єдиного у своєму прагненні до миру, до щастя всіх людей праці на землі.

Могутніми bastіонами в суворі дні війни стали міста Москва і Ленінград, Київ і Мінськ, Сталінград і Севастополь, Одеса і

Новоросійськ, Брест і Керч. Усі вони удостоєні почесного звання — міста-героя. На початку книги подано фотографії меморіалів у містах-героях братніх республік, що символізують непорушну єдність народів нашої Батьківщини, їх незламну дружбу і щедру допомогу, соціалістичний інтернаціоналізм у дії.

Ілюстрації і довідки про пам'ятники, споруджені на території України, згруповані в книзі у 29 розділах, чотири з яких присвячені містам-героям Києву, Одесі, Севастополю та Керчі, решта — 25 областям республік. У кожному з цих розділів подано списки частин і з'єднань Радянської Армії, яким присвоєні найменування на честь визволених ними міст.

Книгу відкриває вступна стаття заступника Голови Ради Міністрів Української РСР, голови правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури П. Т. Тронька. «Меморіальні споруди, в яких увічнено безсмертні подвиги часів Великої Вітчизняної війни, — підкреслює автор, — служать благородній справі патріотичного виховання нинішніх поколінь, насамперед, молоді на славісних бойових традиціях Комуністичної партії і Радянського народу. Монументи подвигу радянських людей, пам'ятники спаленим містам і селам, жертвам фашизму допомагають глибше оцінити історичне значення перемоги Союзу РСР у другій світовій війні, закликають до боротьби проти небезпеки нової воєнної пожежі» (стор. 21).

Як символ пам'яті народної над безліччю могил відомих і невідомих радянських воїнів оранжевим факелом вдень і вночі горить негасиме полум'я Вічного вогню. На пам'ятниках — написи, сповнені почуття великої любові до полеглих героїв, прийняті духом людяності, гуманності, піклування за виховання не лише сучасної молоді, але й майбутніх поколінь. Цими почуттями сповнюється серце, коли гортаєш сторінки нової книги — хвилюючого документа про людську пам'ять і влячність до героїв-визволителів.

Комуністична партія і Радянський уряд завжди приділяли велику й повсякденну

¹ «Комуніст України», 1975, № 6, стор. 9.

увагу увічненню безсмертного подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Ще гриміли залпи гармат й на землі України точилися бої, а уряд республіки в квітні 1944 р. прийняв постанову «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за свободу і незалежність Радянської Вітчизни».

Нині в УРСР створені величезні ансамблі, що увічнюють безсмертні бойові подвиги нашого народу. На сторінках книги ми бачимо пам'ятники у містах-героях Києві, Севастополі, Одесі, Керчі, пам'ятник-монумент радянським воїнам — визволителям Донбасу на Савур-Могили у м. Сніжне Донецької області, меморіальні комплекси «Молода гвардія» в Краснодарі, «Україна — визволителям» у сел. Міловому на Ворошиловградщині та в Ужгороді, комплекс пам'ятних знаків бойової слави на місцях Корсунь-Шевченківської битви, пам'ятники партизанам-ковпаківцям у Спадщинському лісі та багато інших.

Книга «В пам'яті народній» — ще один пам'ятник живим і полеглим героям, які мужньо і самовіддано захищали і визволяли Радянську Україну, всю священну землю Країни Рад від фашистської навали.

На травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України В. В. Щербинський підкреслював, що благородним є прагнення наших людей вшанувати світлу пам'ять тих, хто віддав своє життя за

свободу і незалежність нашої Вітчизни, зразково, любовно упорядковувати святі для всіх нас місця — братські могили, пам'ятники, обеліски². Книга «В пам'яті народній» відображає ту велику роботу, яку проведено в республіці партійними, радянськими і громадськими організаціями, Українським товариством охорони пам'ятників історії та культури. Вона ще раз підтверджує, що у братній сім'ї народів ніхто не забутий, ніщо не забуте. Все, що здобуто на полі бою, створено працею великого радянського народу, — живе вічно.

Без сумніву, рецензоване видання стане добрим супутником для десятків тисяч пропагандистів, допомагатиме їм у великій справі виховання радянських людей у дусі полум'яного радянського патріотизму та інтернаціоналізму, дружби народів, відданості своїй рідній соціалістичній Вітчизні, Комуністичній партії.

З любов'ю і пошаною, на високому поліграфічному рівні створена ця книга. На жаль, тираж її невеликий, а вона повинна бути в кожній бібліотеці, клубі і палаці культури, у кожній первинній організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Треба сподіватися, що найближчим часом вона вийде другим виданням.

М. Т. Кучер

² Див. «Комуніст України», 1974, № 6, стор. 21.

Г. І. ПЕТРОВСЬКИЙ. ВИБРАНІ СТАТТІ І ПРОМОВИ,

Політвидав України,
К., 1974, 415 с.*

Літературна спадщина Григорія Івановича Петровського, учня і соратника В. І. Леніна, налічує понад 800 друкованих праць, доповідей, статей, промов, звернень, листів тощо. Упорядники рецензованого збірника відібрали лише 56 найголовніших документів. Хронологічно вони охоплюють період з 1913 р. по 1958 р. Майже всі ці матеріали були опубліковані в свій час на сторінках газет, журналів, а також неперіодичних видань. У збірнику увійшли також деякі неопубліковані ще документи.

Книга вибраних статей і промов Г. І. Петровського розкриває перед читачем героїчний шлях революціонера-ленінця в дожовтневий період, а також його багатогранну партійну і державну роботу в роки громадянської війни, надзвичайно напру-

жену діяльність в часи відбудови народного господарства і в період боротьби за побудову соціалізму. Григорій Іванович у повсякденній практичній діяльності завжди керувався ленінськими настановами, творчо впроваджував їх у життя. Він багато зробив для популяризації ленінської спадщини. З огляду на це, упорядники вмістили до збірника ті праці, які безпосередньо присвячені В. І. Леніну — «Народ і вождь його», «Промова при відкритті VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У» (12 травня 1924 р.), «Ленінське слово» та статтю «Наш мудрий вождь», в якій Г. І. Петровський писав про свого вчителя: «Ленін цікавився великим і малим. Він умів бачити важливе, умів відбрати найголовніше і вказати нам основні завдання. Володимир Ілліч учив нас завжди бути з народом, чуйно прислухатись до його думки. Ми старалися робити так, як учив нас Ленін, постійно бувати на заводах, в селах, відрити в себе народну мудрість» (стор. 371).

З документів дореволюційного часу відібрано до збірника 7. Це промови в IV Державній думі, що публікувалися в той час у stenografічних звітах, а також статті «Заметка депутата» та «Обращение к шахтерам», надруковані на сторінках

* Упорядники: О. М. Стадник (керівник), Т. Т. Гриценко, Г. С. Клеткіна, Г. М. Курій, М. С. Луб'янов, М. О. Самодід.

газети «Правда» в 1913 р. і 1914 р. Серед документів того часу особливий інтерес становить бойова промова Г. І. Петровського «Про національне питання», вилучена ним за дорученням В. І. Леніна перед членами IV Державної думи. Обстоюючи ленінську програму партії з національного питання, Григорій Іванович в той же час гостро критикував чорносотенську політику царизму, православного духовенства і різних буржуазних партій.

Документи післяжовтневого періоду, вміщені у книзі, сповнені оптимізму і віри в нездоланну силу робітничого класу і селянства в боротьбі за захист соціалістичної Вітчизни, за побудову соціалізму. Всі вони відбивають героїчну історію КПРС, Комуністичної партії України як її складової частини, діяльність уряду Української РСР і всього народу з 1919 по 1938 рр. У ці роки Г. І. Петровський був Головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК).

Коло питань, які порушуються в документах післяжовтневого періоду, досить широке. Головне, що привертає до себе увагу в них,—це віра в робітничий клас, історичне покликання якого — стати авангардною силою серед селян, щоб відстояти завоювання пролетарської революції і побудувати нове суспільство.

Оскільки в 1921 р. ще продовжувалася боротьба проти інтервенції і внутрішньої контрреволюції, Г. І. Петровський у «Зверненні до робітників і селян України із закликом стати на захист Батьківщини і виконати план продовольчої розверстки» підкреслював необхідність зміцнювати фронт і тил, говорив, що «ми розіб'ємо усіх грабіжників, буржуїв і поміщиків, які ополчилися проти російських і українських робітників і селян, бо за нами йдуть робітники всього світу» (стор. 79).

Виходець з народу, Григорій Іванович завжди прислухався до нього, радився з ним і глибоко розумів його. Так, у статті «Свобода або смерть» (1921 р.) він пише, що «рік тому голос селянина пролунав по всій країні: «Не здавайте на концесії підприємства Росії, не пускайте капіталістів до нас, не розпродуйте країни — голодували три роки, поголодуємо ще, але не здамося поміщикам і капіталістам». «Це був,— підкреслював Г. І. Петровський,— голос бідняка-селянина» (стор. 89). Такий наказ був пересторогою імперіалістам Заходу, які намагалися відновити експлуататорський режим в країні.

У багатьох документах того періоду Г. І. Петровський нещадно викривав діяльність контрреволюціонерів, які знайшли для себе притулок у західних державах. Виступаючи на X з'їзді КП(б)У (1927 р.), він говорив: «Російська еміграція зустрічає за кордоном великий опір на підприємствах. Російську еміграцію, як контрреволюційну, за кордоном взагалі не люблять, а робітники особливо, тому що біла еміграція всюди відіграє роль штрейкбрех-

рів. У профспілки російських білих емігрантів не приймають» (стор. 195).

Багато документів рецензованого збірника присвячено роз'ясненню ленінського плану створення СРСР, зміцненню і розвитку дружби між народами Радянської Вітчизни. Керуючись ленінськими постановами у розв'язанні соціальних і національних проблем, Г. І. Петровський завжди твердо відстоював дружбу народів, насамперед між російським і українським братніми народами. Напередодні утворення СРСР, в жовтні 1922 р., Григорій Іванович писав: «Правильності і рівності ми досягнемо тільки тоді, коли вся сума багатств республіки буде врівноважуватись і розподіляється одним господарським центром. У Радянській республіці не повинно бути районів бідних і багатих» (стор. 91).

Зібрані документи відображають незламну віру Г. І. Петровського у нездоланність завоювань Великого Жовтня, в авангардну роль пролетаріату в соціалістичному будівництві.

У багатьох доповідях, виступах і статтях Г. І. Петровського, вміщених у рецензованій збірник, відображена величезна робота, яку проводила Комуністична партія в боротьбі за перебудову і розвиток сільського господарства. Особливо привертає до себе увагу виступ Григорія Івановича на VII Всеукраїнському з'їзді незалежних селян (1930 р.). Сповнений віри в перемогу соціалізму, він говорив: «Ми вступили в добу останнього бою з капіталістичними елементами за соціалізм, і ця боротьба, безсумнівно, закінчиться нашою перемогою, бо диктатура пролетаріату під керівництвом Комуністичної партії притягне всі творчі сили батрацько-бідняцького і середняцького селянства і через самодіяльність на трудових фронтах робітничої держави простуватиме від однієї перемоги до другої» (стор. 276).

Значне місце в документах збірника займає турбота Комуністичної партії про здійснення культурної революції, залучення жінок до громадської роботи, виховання підрастаючого покоління та роль комсомолу у виконанні цих важливих завдань. Зокрема, глибоко партійною, проникливою батьківським піклуванням про молоді країни є промова Г. І. Петровського на IX з'їзді ЛКСМУ. Комсомолець 70-х років знайде в ній чудові приклади самовідданого служіння Батьківщині, дізнається про зачинателів стахановського руху в промисловості і сільському господарстві в роки завершення побудови соціалізму.

Г. І. Петровський у своїх промовах і статтях рішуче виступав проти троцькістів, правих ухильників та інших антиленінських угруповань. Гнівно засуджуючи антипартійну поведінку Троцького, Григорій Іванович говорив, що його марнослів'я створювало гарячкову обстановку в країні, відволікало робітників від конкретних справ. У промові на пленумі ЦК ВКП(б) в січні 1925 р. він говорив: «Партія виросла і не може терпіти надмірних, надлюдських претензій

з боку людини, яка цю партію не створювала шляхом тривалого історичного досвіду, протягом найтяжчої підпільної роботи і величезного напруження сил, що дало можливість виховати залізну дисципліну, прийти до перемоги над імперіалізмом і капіталізмом» (стор. 131).

З партійною принциповістю Г. І. Петровський засуджував також ворожу діяльність Зінов'єва, Каменева, Пятакова, Смілги та інших опозиціонерів. Так, гостро критикуючи платформу «13» у своїй доповіді на X з'їзді КП(б)У (1927 р.), він підкреслив, що «ця платформа... наскрізь проїнята отрутою меншовизму» (стор. 200).

Григорій Іванович високо оцінював роботу партії по очищенню своїх рядів від ворожих елементів. Так, у промові на відкритті II Всеукраїнської конференції КП(б)У (1929 р.) він говорив: «Треба бути непохитним більшовиком, щоб у час великих труднощів бути непримиренним до всіх ворожих елементів, до усіх ворожих натисків на наші соціалістичні позиції, щоб витримати бій, перемогти ворогів і виправити нестійкі елементи в нашій партії» (стор. 254). Таким принциповим і в той же час скромним більшовиком-ленінцем був сам Григорій Іванович Петровський на протязі всього свого життя.

Г. І. Петровський у статтях і промовах приділяв значну увагу роз'ясненню трудящим миролубної політики Радянського Союзу. Одоночасно він гостро викривав імперіалістичну політику буржуазії у капіталістичних країнах. Це видно, зокрема,

з його промови на VI конгресі Комінтерну.

Г. І. Петровський все своє життя присвятив боротьбі за соціальне визволення нашого народу, за побудову соціалізму. Вибрані статті і промови, що вийшли окремим виданням, значно поповнять історико-партійну науку, особливо періоду боротьби за побудову соціалізму.

Документи збірника розміщені в хронологічній послідовності. В кінці книги подаються примітки та основні дати життя і діяльності Г. І. Петровського, а також список скорочень. Відбір та опрацювання документів заслуговують схвалення. Трапляються лише окремі недоліки, яких можна було б уникнути. Наприклад, упорядникам в примітках потрібно було б пояснити, що архідиякон Павло Алеппський був звичайним хроністом, а не дослідником, як його помилково назвав Г. І. Петровський (стор. 12). Допущена описка і на стор. 278, де говориться про те, що в 1930 р. в СРСР планувалось виплатити 51 млн. т чавуну, а насправді передбачалось виплатити тільки 5,1 млн. т. Трапляються в деяких місцях не зовсім вдалі переклади з російської мови. Але ці окремі зауваження не знижують загальної високої оцінки книги.

Рецензований збірник документів, безперечно, викличе інтерес не тільки серед дослідників, викладачів суспільних наук і пропагандистів, але й серед широкого кола читачів.

В. Т. Білан

З. В. ПЕРШИНА. ОЧЕРКИ ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ НА ЮГЕ УКРАИНЫ,

*издательское объединение
«Вища школа», Киев — Одесса,
1975, 248 с.*

Вивчення революційно-визвольного руху в Росії передбачає старання дослідження історії його зародження і розвитку в усіх районах країни. Вивчення класової боротьби у кожному з них дає можливість не тільки чітко визначити загальні закономірності революційного процесу, органічна єдність якого обумовлена спільністю соціально-економічного і політичного розвитку Росії, але й визначити його специфічні особливості.

У цьому плані значний інтерес викликає південь України, де надзвичайно активно проходив революційно-демократичний етап визвольного руху.

Окремі питання цієї теми вже висвітлювались в історичній літературі. Однак лише в рецензованій монографії З. В. Першиної вперше здійснено спробу послідовно по-

казати історію революційного руху на території трьох південних губерній — Таврійської, Херсонської та Катеринославської, починаючи з революційної ситуації 1859—1861 рр. і до останніх днів існування першої пролетарської організації в Росії «Південноросійського союзу робітників». Автор досліджує діяльність усіх революційних організацій і груп різночинної інтелігенції, які існували на півдні у 60-х та першій половині 70-х років XIX ст.

З. В. Першина у своїй книзі широко використала революційну періодику пореформених років, значну кількість мемуарної літератури, а також нові цікаві документи, що зберігаються в центральних та місцевих державних архівах. Це дало їй змогу по-новому висвітлювати деякі події та факти, спростовувати окремі хибні положення, що подекуди мають місце в працях радянських дослідників.

Завдяки цьому монографія З. В. Першиної істотно розширює наші уявлення про революційний рух півдня України. Так, з інтересом читаються розділи, де йдеться про діяльність таких таємних організацій 60-х років XIX ст., як «Товариство добрих цілей» і «Клуб піквіків». Автор вірно від-

значає, що, незважаючи на наявність ліберальних елементів серед членів згаданих організацій, в них вже чітко позначились революційно-демократичні тенденції.

Чимало нового матеріалу наведено автором у зв'язку з діяльністю конспіративних груп і окремих осіб, які тісно співробітничали з першою Всеросійською організацією революціонерів «Земля і воля». Зокрема, особливу цінність мають дані про зв'язки революціонерів півдня з М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, О. І. Гершеном, М. П. Огарьовим та іншими видатними революційно-демократичними діячами. Це переконливо свідчить про те, що консолідація сил революційної демократії на півдні країни, вся громадсько-політична боротьба, яка велась там проти кріпосників і лібералів, проводилась під безпосереднім впливом революційних центрів, зосереджених навколо «Современника» і «Колокола».

Підтримуючи ділові контакти з революційними організаціями Москви і Петербурга 60-х років XIX ст., а також знайомлячись з досвідом революційної боротьби трудящих Західної Європи, революціонери Півдня усвідомлювали необхідність шукати шляхи пробудження революційної активності мас.

Автор рецензованої монографії висвітлює складний процес створення народницьких гуртків та їх революційну діяльність першої половини 70-х років XIX ст. у ряді міст і сіл південної України. Незважаючи на їх різнохарактерність і організаційну нечіткість, серед гуртківців переважали прихильники революційно-пропагандистської тактики. У монографії знайшли своє відображення різноманітні форми революційної пропаганди народників серед робітників, селян, солдатів та матросів.

При цьому необхідно зазначити одну важливу обставину, що правильно виділила автор. Вже на початку 70-х років XIX ст. революціонери-народники, які діяли на Україні, вважали соціалізм інтернаціональним вченням. Тому вони різко виступали проти ідеологів української буржуазії, які проповідували націоналістичну теорію безкласовості та соціальної однорідності українського народу. Заслуга революційних народників полягала в тому, що вони, відкидаючи національну обмеже-

ність, лише в спільній боротьбі з великим російським народом вбачали єдино можливий шлях визволення народів Росії від соціального і національного гноблення. У монографії З. В. Першиної показано, як проходив процес становлення інтернаціональних зв'язків революціонерів півдня України з учасниками революційно-визвольного руху інших районів Росії і ряду зарубіжних країн.

Значне місце у монографії відведено аналізу створення і діяльності першої пролетарської організації в Росії — «Південно-російського союзу робітників». Незважаючи на те, що на цю тему вже є відома література, зокрема, останні дослідження Ф. О. Ещенко та Б. С. Ітенберга, автор вдало і оригінально висвітлює деякі важливі питання. Так, їй вдалося уточнити структуру організації, показати складний процес формування ідеології її учасників, детально висвітлити практичну діяльність її відділів в Одесі, Бессарабії, Ростові, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Керчі. Належну увагу приділено тому впливу, який мала діяльність «Союзу» на дальший розвиток масового революційного руху в країні.

Монографія З. В. Першиної відзначається логічністю викладу, переконливою доказовістю висунутих положень. До того ж вона написана чудовою мовою. Високої оцінки заслуговують авторські коментарі, що містяться в примітках. Вони свідчать про знання автором різноманітних джерел та численної літератури, про високий рівень дослідження вибраної теми.

Але це не означає, що монографія вільна від недоліків. Зокрема, в такому серйозному дослідженні не знайшлося місця для більш-менш докладного історіографічного огляду. Автор лише обмежилася переліком прізвищ дослідників, які вивчали цю тему. Інколи, наводячи дані різноманітних джерел, автор не висловлює свого ставлення з приводу вірогідності жодного з них.

Проте вказані недоліки не знижують цінності наукового дослідження З. В. Першиної, яке є важливим вкладом в історіографію революційно-визвольного руху в нашій країні.

О. О. Кучер

А. М. ОРЕХОВ.
**СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ
ДВИЖЕНИЕ В РОССИИ
И ПОЛЬСКИЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРЫ,**
изд-во «Наука», М., 1973, 303 с.

Історіографія радянського слов'янознавства збагатилася ще однією працею з історії російсько-польських революційних

зв'язків, зокрема участі польських революціонерів у соціал-демократичному русі Росії в 1887—1893 рр. Обираючи для свого дослідження саме цей хронологічний відрізок, автор рецензованої книги виходив з того, що якраз на рубежі 80—90-х років минулого століття почали складатися соціально-економічні передумови, які визначили в обох країнах масовість робітничого руху, його марксистське соціал-демокра-

тичне спрямування, спільність завдань і умов класової боротьби пролетаріату.

Актуальність обраної автором теми безсумнівна як у науковому відношенні, так і в плані дальшого зміцнення братерської дружби між радянським і польським народами.

О. М. Орехов — дослідник, який дбайливо ставиться до джерела, захоплений його пошуками. Про це свідчить і зміст рецензованої праці, у якій використано значну кількість архівних матеріалів.

У першій з п'яти глав книги показано стан суспільно-революційного руху в Росії й Польщі в досліджуваний автором період і відображення в ньому поглядів на національне питання взагалі і польське зокрема. Слід зазначити, що перша глава (як частково й друга) певною мірою передують основній частині дослідження, для неї характерна деяка стислість, узагальненість викладу, чого при розгляді такого тривалого і насиченого подіями періоду уникнути майже неможливо. Стосовно до розгляданого періоду автор висвітлює процес формування основних рис суспільного руху в обох країнах, обгрунтовує джерела національного питання і показує ставлення до нього інтернаціоналістської та соціал-патріотичної течій серед польських соціалістів, а також інтерпретацію цього питання російськими народовольцями та першими соціал-демократами. Полемізуючи з деякими сучасними істориками, які заперечують наявність у народовольців інтересу до польського питання, О. М. Орехов робить аргументований висновок, що народовольці «беззаперечно визнавали право польського народу на незалежність» (стор. 50). Аналогічний перекопливий висновок, незважаючи на обмежену кількість джерел, робить він і щодо перших російських марксистів.

Безсумнівний інтерес як для спеціаліста-історика, так і для масового читача становить друга глава — «Польські соціалісти і революційний рух у Росії (1887—1893 рр.)». Характеризуючи на її початку в загальних рисах основні польські конспіративні гуртки та організації 1887—1891 рр., автор водночас значно доповнює те, що вже було опубліковано з цих питань раніше. Так, він розширює коло відомостей про перебування Л. Кульчицького в Женеві у 1887 р. і діяльність його гуртка, про зв'язки польської робітничої соціалістичної організації П «Пролетаріат» з революційними групами в російській армії, про реакцію студентів Варшавського університету на березневі (1890 р.) заворушення серед московських студентів; уперше наводить повний текст заяви, ухваленої на спільному мітингу російської та польської студентської молоді, влаштованому в еміграції з ініціативи В. І. Засулич і Р. А. Плеханової. Зауважимо, що йдеться не про звичайне нагромадження фактів, а про відомості і авторські судження, які проливають світло на ще недостатньо вивчене.

Окремий параграф другої глави присвячений аналізу діяльності студентських гуртків у Ново-Олександрійському інституті (1887—1890 рр.). Автор звертає увагу на багатонаціональний склад цих політично незрілих гуртків, на їх зв'язки з П «Пролетаріатом», зупиняється на студентських заворушеннях у цьому навчальному закладі в 1887 та 1890 рр. і простежує на цьому матеріалі російсько-польські зв'язки.

У другій частині глави на фоні тогочасних революційних подій, діяльності польських соціалістичних організацій у 1890—1893 рр., а також процесу організаційного розмежування інтернаціоналістської та націоналістичної течій у польському соціалістичному русі показано відхід закордонної групи П «Пролетаріату» на чолі з Ст. Мендельсоном від ідеї союзу з російськими революціонерами і протилежність у ставленні до російських революційних сил марксистської СДКП (Соціал-демократії Королівства Польського) і опортуністичної ППС (Польської соціалістичної партії) на етапі їх виникнення і перших кроків діяльності. Не здаючись у детальний аналіз подій і фактів, автор висловлює ряд цінних думок, які дають змогу краще зрозуміти тактичну лінію та загальне політичне обличчя польських революційних груп і організацій (Союзу польських робітників, П «Пролетаріату» та інших), глибше усвідомити суть нової, націоналістичної орієнтації групи Ст. Мендельсона і побачити, як ставлення до боротьби російських революціонерів стало пробним каменем розмежування сил у польському робітничому русі. Щоправда, є тут і деякі спірні моменти. Зокрема, не можна погодитися з категоричністю постановки питання про тероризм і змовницький характер П «Пролетаріату». Та все ж слід зазначити, що аргументація О. М. Орехова заслуговує на увагу, оскільки врахування її сприятиме об'єктивному вивченню проблеми.

У третій главі — «Участь польських революціонерів у створенні й діяльності петербурзького Робітничого союзу (1887—1893 рр.)» — всебічно, з глибоким знанням предмета дослідження показано, як наприкінці 80-х років складався в Петербурзі соціал-демократичний центр, що згодом організаційно оформився у марксистський Робітничий союз, і яку роль у цьому відіграли польські революціонери; розглянуто також його політичну діяльність, зокрема участь польських соціал-демократів у пропаганді марксизму в робітничих гуртках російської столиці. Проаналізувавши обставини ряду страйків, а також беручи до уваги організовану участь робітників у похороні прогресивного громадського діяча, літературного критика і публіциста М. В. Шелгунова та інші вияви класової солідарності пролетаріату, О. М. Орехов доходить цілком правомірною висновку, що «Робітничий союз був першою соціал-демократичною групою, яка зробила спробу вийти за рамки вузької гурткової пропаганди» (стор. 164). Певний інтерес

становить припущення автора про те, що польські революціонери зверталися до російських соціал-демократів з посланням, а також уміщений у книзі коментар до Відкритого листа членів Робітничого союзу на адресу польських робітників у зв'язку з травневими подіями 1892 р. в Лодзі.

Важливе наукове значення має уточнення О. М. Ореховим хронологічних рамок існування петербурзького соціал-демократичного Робітничого союзу (групи Бруснева) і розробка періодизації його історії. Ґрунтовне вивчення багатьох ще не опублікованих архівних документів дало авторові змогу встановити, що ця організація (група) існувала не з кінця 1889 до середини 1892 р., як зазначається в літературі, а з кінця 1887 до 3 червня 1893 р. і пройшла в своєму розвитку такі чотири етапи: 1-й — з кінця 1887 до осені 1889 р., 2-й — з осені 1889 до весни 1890 р., 3-й — з весни 1890 до літа 1892 р., 4-й — з осені 1892 до літа 1893 р.

Торкуючись питання про програмні вимоги Робітничого союзу, автор доходить висновку, що останній «мав, безсумнівно, марксистське ідеологічне обличчя» (стор. 204). Що ж до вкладу поляків у революційну діяльність цієї організації, то він є досить значним (стор. 209).

Чимало цінних документальних відомостей міститься в четвертій главі — «Революційні гуртки у Москві і польське студентство (1887—1893 рр.)». Показовим є те, що матеріали цієї, як й інших глав, не носять ізольованого характеру. Так, події 1887—1891 рр. в університеті та Петровській землеробській академії — головних вогнищах студентського руху в Москві — й участь у них польських студентів автор досліджує у взаємозв'язку з рухом у Петербурзі та інших революційних центрах. Зокрема, найбільші виступи московських студентів у 1887 та 1890 роках розглянуто на фоні загальноросійських студентських заворушень. З вичерпною повнотою про-

стежено в главі діяльність не лише тих чи інших гуртків, а й окремих осіб. Значну науково-пізнавальну цінність становлять відомості про структуру і персональний склад гуртків і земляцтв, про розповсюдження ними нелегальної літератури та ін. Висновок автора про те, що «польські студенти особистою участю підтримували всі політичні протести російського студентства, які мали місце у Москві на зламі 80—90-х років» (стор. 230), солідно аргументований.

Особливу увагу привертає параграф, у якому дається характеристика персонального складу і оцінка діяльності польського земляцтва («Коло Польське») у Москві в 1888—1892 рр. Цікавими є й дані про революційні зв'язки між московською групою Кашинського — Бруснева — Єгупова та гуртками російських студентів і польськими революціонерами у Варшаві в 1891—1892 рр.

В останній, п'ятій главі — «Варшавська група С. І. Іваницького — І. М. Пескіна (1891—1893 рр.)» — автор, по суті, відкриває ще не досліджену сторінку в історії російсько-польських революційних зв'язків, знайомить читача з нововиявленими матеріалами. Кваліфіковано показано тут генезис та реконструйовано склад групи Іваницького — Пескіна, розкрито її зв'язки із згадуваною вже московською групою Кашинського — Бруснева — Єгупова.

Позитивно оцінюючи дослідження О. М. Орехова, не можна водночас заперечувати й наявності в ньому слабких місць (наприклад, переважання в окремих параграфах фактажу над його синтезом) та дискусійних моментів. Але в цілому свої скромні наміри — «намітити вузлові аспекти теми і привернути увагу дослідників до недостатньо вивчених джерел для дальшої розробки поставлених питань» (стор. 6) — автор не тільки виконав, а й значно перс-

Л. Ю. Волькович

ПРАВДУ НЕ ЗДОЛАТИ.

вид-во «Каменярь», Львів, 1974, 276 с.

За останні роки з'явився цілий ряд монографій, збірників статей, досліджень, які таврують наклепи і злодіяння українських буржуазних націоналістів — відданих слуг імперіалістичної реакції. Серед цих творів привертає увагу колективна праця «Правду не здолати»*, що вийшла у видавництві «Каменярь».

* Авторський колектив: М. К. Івасюта (відповідальний редактор), І. Я. Кошарний, В. О. Замлинський, В. І. Масловський, Б. П. Василевич, В. В. Машотас, В. Ф. Надім'янов, І. М. Петрів.

Автори рецензованого дослідження на підставі архівних та інших документальних матеріалів висвітлюють боротьбу трудящих західних областей УРСР під керівництвом Комуністичної партії за побудову соціалізму, викривають ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень на цих землях.

Рецензована праця складається з передмови, шести розділів і післямови. Вдалою є форма викладу матеріалу: дослідники вміло підкріплюють фактичний матеріал уривками з документів і наукових праць, на основі чого роблять аргументовані висновки.

Заслужовує на схвалення й те, що автори не припустилися дублювання фактичного матеріалу, однотипності у висвітленні

питань, а значно розширили «фронт» критики українського буржуазного націоналізму, використавши велику кількість нових джерел. При цьому дослідники неухильно керувалися вказівкою В. І. Леніна про необхідність досконалого вивчення класового ворога з метою організації активної, ефективної боротьби проти нього.

Чимало сторінок у рецензованій праці відведено показу возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Коли у вересні 1939 р. над Західною Україною нависла загроза німецько-фашистської окупації, народи СРСР подали західноукраїнським трудящим братерську руку допомоги. Цей гуманний акт Радянського Союзу знайшов палкий відгук у серцях трудящих краю.

З перших днів встановлення Радянської влади на возз'єднаних землях почалися докорінні перетворення суспільно-економічного життя на соціалістичній основі. Партія і уряд прагнули якнайшвидше позбутися важкої спадщини минулого, піднести економіку і культуру до рівня, досягнутого всією республікою.

За короткий строк у промисловості, сільському господарстві возз'єднаних областей відбулися величезні зміни. Та чи не найбільшим успіхом перших років соціалістичного будівництва було зростання політичної свідомості трудящих. Зріс численний актив з місцевого населення, який став міцною опорою соціалізму в місті й на селі. На травень 1941 р. тут було створено 3065 партійних організацій, які об'єднували 36 969 комуністів, в комсомольських організаціях налічувалось 61 824 комсомольці.

Аналізуючи хід соціалістичних перетворень, автори дослідження глибоко висвітлюють специфічні умови, в яких утверджувалось нове, соціалістичне життя на західноукраїнських землях, розкривають класову базу українських буржуазних націоналістів, які чинили шалений опір народній владі: здійснювали вбивства, залякували членів управлінь та комітетів, робили спроби пролізти до складу тимчасових органів влади, щоб зірвати їх роботу і дискредитувати в очах народних мас. У цей час один з ідеологів українського буржуазного націоналізму і клерикалізму митрополит Шептицький наказує своєму чорному воїнству: «Все бачити, все чути і всебічно вивчати обстанівку, поведінку солдатів і офіцерів Червоної Армії, настрої населення... Виявляти всіх, хто радіє з приходу червоних і братається з ними» (стор. 33). З благословення Шептицького бандерівсько-мельниківські вбивці перетворили уніятські храми і монастирі у склади своєї зброї, домівки священників і келії монахів — на явочні пункти, де обговорювалися нові плани провокацій.

Автори на основі численних фактів розкривають антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів в період Великої Вітчизняної війни, розповідають

про їх звирячі розправи над мирними жителями. Дослідники неспростовно доводять реакційну суть буржуазно-націоналістичної пропаганди, всю фальш висловлювань про моральні цінності націоналістичної ідеології, показують аморалізм українського буржуазного націоналізму. В одній із своїх інструкцій «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» оунівські ватажки повчали підлеглих: «Наша влада повинна бути страшною... Рекомендується знищувати всіх, хто буде виявляти опір режиму: знищувати головним чином інтелігенцію, яку не слід допускати ні в які урядові органи...» Про те, як виконувалися подібні інструкції, свідчить такий факт: тільки під час львівської «варфоломійської» ночі (30 червня 1941 р.) жертвами бандитів стала велика кількість вчених, лікарів, працівників культури, серед яких — професори Володимир Серадський, Казимір Бартель, Тадеуш Бой-Желенський, письменниця Галина Гурська та багато інших. При найактивнішій допомозі оунівців із Західної України було насильницьки вивезено в Німеччину понад 400 тис. громадян — майже п'ята частина населення краю.

Найвищою апогею прислужництво українських буржуазних націоналістів гітлерівцям у поневоленні трудящих України досягло в період, коли фашистська Німеччина наближалась до свого ганебного кінця. На великому фактичному матеріалі автори дослідження показали шалену підготовку оунівців до нових методів терору проти органів народної влади, проти партійних і радянських активістів після визволення західноукраїнських земель від німецько-фашистських загарбників. Гітлерівське командування, як зазначають автори рецензованої книги, поклало на банди українських буржуазних націоналістів великі надії. Гестапо і абвер залишили в середовищі ОУН — УПА багато своїх інструкторів. Так, восени 1944 р. під час збройних сутичок радянських військ і народних формувань з націоналістичними бандами було ліквідовано 320 фашистських солдатів та офіцерів, представників вермахту, абверу і гестапо.

Автори всебічно висвітлюють діяльність радянських партійних органів щодо розгортання і завершення соціалістичних перетворень у післявоєнний період, а також остаточної ліквідації залишків націоналістичного підпілля. Величезну роль у мобілізації трудящих на відбудову народного господарства відіграли масові політичні заходи, які здійснювали партійні, комсомольські і радянські організації, зокрема, звернення та постанови ЦК КП(б) України та Уряду УРСР до трудящих західних областей, численні наради селян, інтелігенції, передовиків промислового і колгоспного будівництва тощо. Неocenенною була допомога усіх радянських народів трудящим наймолодших областей України.

На сторінках дослідження розповідається про бурхливий розквіт західноукраїнських

земель, всієї Радянської України в період розгорнутого комуністичного будівництва. Автори роблять аргументований висновок про те, що історичний процес засвідчує цілковиту неспроможність ідеології українських буржуазних націоналістів, які силою зброї, прислужництвом фашизму намагалися реставрувати капіталізм на західноукраїнських землях.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслювалась необхідність рішучої відсічі ідеологічним нападам наших ідейних ворогів, пропаганди правди про історичне минуле радянського народу. У цьому плані актуальність і наукова значимість колективної праці «Правду не здолати» очевидні.

*DOKUMENTY I MATERIAŁY
DO HISTORII STOSUNKÓW
POLSKO-RADZIECKICH, t. IX,
STYCZEN 1946 — GRUDZIEŃ 1949,
w-wo „Książka i wiedza”,
Warszawa, 1974, 635 s.*

*ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ
ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН,
т. IX, СІЧЕНЬ 1946 — ГРУДЕНЬ 1949,
вид-во «Ксіонжка і ведза», Варшава,
1974, 635 с.**

Нещодавно вийшов з друку IX том документів і матеріалів з історії польсько-радянських відносин. Це видання підготовлено спільно радянськими та польськими істориками. У черговому, IX томі

* Редакційна колегія: радянська частина — І. О. Хренов (відповід. редактор), К. С. Кузнецова, П. М. Ольшанський (заст. відповід. редактора), П. П. Севаст'янов, А. А. Соловйов, відповід. секретар редакції С. М. Фалькович; польська частина — В. Т. Ковальський (відповід. редактор), А. Чубінський, К. Кшос, Я. Мацішевський, М. Маліновський, А. Пшигонський, Б. Рихловський, Т. Валіхновський (заст. відповід. редактора), С. Вронський, відповід. секретар редакції Е. Басінський.

Том підготували: Е. Басінський, К. В. Большакова, І. О. Хренов, С. М. Фалькович, П. Ліппучий, П. М. Ольшанський, Т. Валіхновський; за участю В. В. Дехтяренко, О. В. Іванцова, В. С. Неволіної, Е. Нуркевич, К. Питлярчик, Л. Д. Знаменської.

Високо оцінюючи рецензовану працю в цілому, хотілося б висловити деякі критичні зауваження. Нам здається, що авторам доцільно було б ширше дати критику поглядів сучасних українських буржуазно-націоналістичних теоретиків, які фальсифікують суть соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях, не визнають економічного й культурного розвитку Української РСР на сучасному етапі.

Книга виграла б, якби автори уникали повторення окремих фактів та матеріалів. Однак вказані недоліки не применшують позитивної оцінки дослідження, написаного на високому ідейному і науковому рівні.

Л. М. Череповський, В. В. Нечитайло

вміщено 311 документів, значна частина яких друкується вперше. Наприкінці тому — перелік документів, а також чотири покажчики: імен, географічних назв, найважливіших партій, організацій та установ і періодичної преси.

Документи IX тому охоплюють важливий період радянсько-польських відносин перших післявоєнних років (січень 1946 р. — грудень 1949 р.). Це був час, коли братні народи, здобувши всесвітньо-історичну перемогу над фашистською Німеччиною, почали відбудову зруйнованого війною народного господарства і культури своїх країн. Фундаментом радянсько-польських відносин став Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, укладений 21 квітня 1945 р. Документи і матеріали IX тому характеризують справді рівноправний, дружній характер відносин між СРСР і ПНР, які мали велике політичне значення для Польської Народної Республіки як для стабілізації її внутрішнього становища, так і для зростання її міжнародного авторитету.

Багато документів збірника показують складне міжнародне становище, на фоні якого формувались і розвивались радянсько-польські відносини. Західні держави саботували виконання угод з польського питання, укладених на конференціях в Ялті й Потсдамі. Вони ставили під сумнів остаточний характер рішення про визначення Західного кордону Польщі по Одрі і Нісі Лужицькій. Про це свідчила заява від 6 вересня 1946 р. державного секретаря США Бірнса та нота англійських окупаційних властей від 9 вересня 1948 р.

В цей період особливе значення для Польської Республіки мала дружба і підтримка Радянського Союзу. Численні документи рецензованого тому дозволяють детально прослідкувати, як Уряд СРСР послідовно відстоював непорушність західного кордону Польської Республіки

по Одрі і Нісі Лужицькій. Мова йде, зокрема, про інтерв'ю Голови РНК СРСР Й. В. Сталіна кореспонденту газети «Правда» відносно промови У. Черчілля у Фултоні (док. № 27), заяву міністра закордонних справ СРСР про західні кордони Польщі (док. № 96) та ін.

У збірнику наводяться й інші важливі документи — про закінчення демаркації кордону між СРСР і Польською Республікою (док. №№ 134, 189 і 277), про правові відносини на радянсько-польському кордоні (док. №№ 202, 203) тощо.

В IX томі читач знайде також ряд документів, що характеризують радянсько-польське економічне співробітництво, яке відіграло помітну роль у період відродження економіки Польщі і особливо в роки виконання польськими трудящими трирічного плану розвитку народного господарства (1947—1949 рр.). Його успішне виконання створило економічні умови для переходу до будівництва фундаменту соціалістичної економіки. В цей час, як свідчать документи, Радянський Союз, вірний своєму міжнародному обов'язку, незважаючи на важке економічне становище всередині своєї країни, надав ефективну допомогу братньому польському народові. В 1946, 1947 і 1948 рр. в рамках радянсько-польських торговельно-кредитних угод Польща одержала від СРСР понад 900 тис. т пшениці, жита, ячменю, вівса (док. №№ 11, 103, 147 і 175). Радянська допомога врятувала країну від голоду, дала можливість провести весняну сівбу і поліпшити постачання ринку.

У збірнику вміщено радянсько-польські угоди, підписані 26 січня 1948 р. у Москві (док. №№ 173 і 174), які визначили основні контингенти взаємних товарних поставок загальною вартістю понад 1 млрд. доларів. Радянський Союз погодився поставити Польщі залізу, хромову і марганцеву руди, нафтопродукти, бавовну, алюміній, автомашини, трактори та інші товари. З свого боку, Польща поставляла до Радянського Союзу вугілля, кокс, текстильні вироби, цинк, сталеві вироби, цемент та інші товари (док. № 173).

26 січня 1948 р. було підписано угоду «Про поставки Польщі промислового обладнання в кредит». На її основі Радянський Союз поставляв Польщі поступово протягом 1948—1956 рр. промислове обладнання, зокрема, для металургійного та хімічних заводів, для металообробної, тек-

стильної та інших галузей промисловості. Для оплати цих поставок Радянський Союз погодився надати Польщі середньотерміновий кредит в розмірі до 450 млн. доларів (док. № 174).

У документах збірника відображено допомогу радянського народу, зокрема, у відбудові польської столиці — Варшави (док. №№ 2, 15, 91 і 153), залізниць країни (док. №№ 5, 8 і 35), у створенні цивільної авіації (док. №№ 30, 31, 32 і 76). Ці документи розповідають також про радянську допомогу польському мореплавству (док. №№ 24, 45 і 271), про спільну працю радянських і польських лікарів (док. №№ 23, 48, 59 і 106) та ін.

У IX том увійшов і ряд документів, що характеризують розвиток науково-технічного співробітництва між СРСР і Польською Республікою.

Певна кількість документів присвячена радянсько-польському співробітництву в галузі культури. Йдеться про дружні зв'язки письменників, художників, музикантів, декади польської культури в СРСР і радянської культури в Польщі, спільне святкування урочистих подій в житті радянського і польського народів (док. №№ 111, 115, 187, 206, 230 та ін.).

Значна кількість документів характеризує відносини Польської Республіки з Українською РСР. Це — лист Президента Крайової Ради Народової Голови РНК УРСР від 3 серпня 1946 р. з подякою за повернення польських пам'яток культури (док. № 89), повідомлення урядів Польської Республіки і УРСР про закінчення евакуації українського населення з території Польщі і польських громадян — з території України (док. № 133), інтерв'ю тижневика «Пшніазнь» з українським радянським поетом П. Тичиною від 13 лютого 1949 р. (док. № 255) тощо.

На закінчення слід відмітити ретельну обробку надрукованих матеріалів.

Вихід у світ IX тому документів і матеріалів з історії польсько-радянських відносин має велике значення, тому що вона висвітлює події надзвичайно важливого періоду в історії Польщі і Радянського Союзу. Надруковані в рецензованому збірнику невідомі та маловідомі документи є цінною допомогою дослідникам, всім, хто цікавиться історією Польщі і польсько-радянських відносин.

С. М. Антонюк, О. А. Юрченко

Хроніка та інформація

Наукове життя

ПІДСУМКОВЕ ЗАСІДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ ЗАВЕРШЕННЮ ВИДАННЯ 26-ТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

15 вересня 1975 р. у Києві, в приміщенні конференц-залу Секції суспільних наук Академії наук Української РСР, відбулося спільне засідання Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», Вченої ради Інституту історії АН УРСР, Наукової ради Головної редакції Української Радянської Енциклопедії та Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, присвячене завершенню видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР».

На засіданні були присутні представники редколегії і авторських колективів томів, наукові співробітники установ у галузі суспільних наук Академії наук УРСР, редактори Головної редакції УРЕ, працівники поліграфічних підприємств, представники ряду міністерств і відомств республіки, керівних партійних і радянських органів, редакцій газет та журналів, громадськості столиці Радянської України. У роботі засідання взяли участь вчені й представники бібліотек та архівів Москви і Курська. Всього були присутні понад 450 чол.

Вступним словом засідання відкрив кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук.

У комплексі завдань, пов'язаних з далішим творчим розвитком суспільних наук, підвищенням їх значення в комуністичному будівництві, сказав В. Ю. Маланчук, особливе місце по праву належить історії. Це зумовлено не тільки її роллю як справжньої соціальної пам'яті народу, але й тим, що вона є важливим фактором наукового пізнання закономірностей сучасного та майбутнього.

Комуністична партія завжди надавала і надає великого значення історичній науці, постійно дбаючи про неухильне дотримання ленінської методології, принципів наукової об'єктивності, історизму та комуністичної партійності.

Керуючись ленінськими настановами, документами КПРС, а також рішеннями XXIV з'їзду партії, суспільствознавці Радянської України, працюючи у тісній твор-

чій співдружності з ученими всіх братніх республік, досягли певних успіхів у дослідженні актуальних соціально-економічних, суспільно-політичних та духовних процесів зрілого соціалізму. В республіці продовжується переклад і видання українською мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Подією великого ідейно-теоретичного та культурного значення стало завершення видання українською мовою Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55-ти томах. Схвально зустрінуті громадськістю ґрунтовні праці, присвячені знаменним подіям в історії Комуністичної партії і Радянської держави — 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення Союзу РСР та 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Готується до видання багатотомна «Історія Української РСР».

Увагу громадськості привернула 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», останній том якої вийшов у світ на початку минулого року. Під керівництвом партійних органів та за активною участю і допомогою ряду міністерств і відомств, наукових установ і творчих спілок було успішно завершено працю майже 100-тисячного авторського активу — вчених, викладачів, учителів, архівістів, працівників бібліотек і музеїв, широкої громадськості республіки. Значну науково-методичну допомогу авторському колективу подавали вчені, архівні та бібліотечні працівники братніх союзних республік, Москви і Ленінграда. В результаті з'явилося унікальне за своїм характером видання, в якому вперше відтворено систематизовану історію міст і сіл Української РСР. На основі марксистсько-ленінської методології, у нерозривному зв'язку з історією братніх народів СРСР, насамперед російського, в ньому відображено розвиток українського народу з найдавніших часів і до наших днів.

Основну увагу при цьому приділено висвітленню історії радянського періоду, розкриттю тих докорінних перетворень, що сталися в Українській РСР за роки Ра-

дянської влади, показу керівної ролі Комуністичної партії.

У багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» розповідається про самовіддану боротьбу трудящих за втілення в життя планів комуністичного будівництва, накреслених в рішеннях з'їздів і пленумів ЦК КПРС, у доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. У нарисах всебічно висвітлюється керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в розвитку революційного руху, в перемозі Великого Жовтня і захисті його завоювань, у будівництві соціалізму і комунізму.

Це видання має велике громадсько-політичне і науково-пізнавальне значення, відіграє і відіграватиме значну роль у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, пропаганді докорінних перетворень соціалістичного ладу перед капіталістичним, видатних досягнень ленінської національної політики КПРС, у викритті буржуазної ідеології та націоналістичних фальсифікацій минулого і сучасного українського народу.

ЦК Компартії України, продовжив промовець, схвалив роботу, проведену обласними, міськими і районними комітетами партії, Головною редколегією «Історії міст і сіл Української РСР» по підготовці та виданню цієї колективної праці. Партійним організаціям рекомендовано широко використовувати її в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, особливо молоді.

Велика група найбільш активних учасників і організаторів видання — вчителів, науковців, партійних і радянських працівників удостоєна почесних звань та урядових нагород республіки.

Досвід, набутий під час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», зобов'язує до дальшої напруженої роботи над удосконаленням усієї краєзнавчої справи. У зв'язку з цим передбачено здійснити ряд заходів. Зокрема, протягом 1975—1977 рр. плануються перевидати російською мовою томи про м. Київ, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Львівську, Одеську та Харківську області. Том «Кримська область» російською мовою вже вийшов у світ. У ході роботи по підготовці нових томів до друку необхідно уважно вивчити і відобразити зміни, що відбулися за останні роки у розвитку економіки і культури областей, міст і сіл республіки, внести певні корективи у висвітлення окремих історичних подій. Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР слід організувати зберігання в обласних та республіканських архівах документальних матеріалів з історії населених пунктів, які виявлено під час роботи редколегії і авторських колективів цього багатотомного видання.

Нові томи «Історії міст і сіл Української РСР», підкреслив В. Ю. Маланчук, видаватимуться після XXV з'їзду КПРС. Це зобов'язує відповідні редакційні колегії та

авторські колективи особливо уважно врахувати теоретичний здобуток нашої партії, повніше використати дані про підсумки розвитку народного господарства і культури республіки в роки дев'ятої п'ятирічки, забезпечити даліше підвищення ідейно-теоретичного та наукового рівня томів на основі рішень XXV з'їзду КПРС.

З доповіддю про підсумки підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» на засіданні виступив голова Головної редакційної колегії, заступник Голови Ради Міністрів УРСР, д. і. н. П. Т. Тронько. Він докладно проаналізував багаторічний досвід роботи по створенню цієї фундаментальної праці.

Ще в 30-х роках, відзначив доповідач, великий радянський письменник Олексій Максимович Горький закликав всебічно вивчати нашу соціалістичну дійсність, знати історію всіх фабрик і заводів країни, їх минуле і сучасне. Видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» є продовженням справи О. М. Горького — ініціатора написання «Історії фабрик і заводів СССР».

Думка про написання на громадських засадах «Історії міст і сіл УРСР» народилася на початку 60-х років серед краєзнавців, учителів, співробітників наукових та архівних установ, працівників партійних і радянських органів. Цю ініціативу схвалив Центральний Комітет Компартії України, який затвердив Головну редколегію для керівництва підготовкою видання. В усіх областях республіки, а також у Києві були створені редколегії по підготовці відповідних томів. Сьогодні ми можемо звітувати про те, що завдання Центрального Комітету Компартії України успішно виконано. Під безпосереднім керівництвом партійних органів створено 26-томну працю в галузі радянської історичної науки.

Дороговказами в нашій роботі були ленінські настанови щодо наукового аналізу історичних явищ і подій. Головна редколегія вимагала, щоб кожен факт, кожна подія були ґрунтовно досліджені і висвітлені на основі марксистсько-ленінської методології.

Великого значення надавалося організації науково-методичної допомоги редколегіям томів та їх авторським колективам. З цією метою проводилися наради і науково-методичні семінари, виїзди на місця членів Головної редколегії, співробітників Інституту історії АН УРСР, Головного архівного управління, редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції УРЕ.

Особливу увагу на всіх етапах діяльності Головна редколегія приділяла забезпеченню високого ідейно-наукового рівня матеріалів, контролю за чіткою і злагодженою роботою всіх ланок науково-редакційного апарату.

Видання «Історії міст і сіл Української РСР» тривало 6,5 років, а весь підготовчий і видавничий процес — близько 12 років. Активними учасниками написання томів були комуністи і безпартійні, люди

різних професій і національностей. Творча робота об'єднала людей різного віку, від сивих ветеранів Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни до комсомольців наших днів. Значний прошарок становили учасники Великої Вітчизняної війни — колишні воїни Радянської Армії, партизани і підпільники, ветерани трудового фронту, багато з яких мають високі урядові нагороди. Весь цей громадський актив ентузіастів протягом багатьох років працював без будь-якої матеріальної винагороди.

Науково-методичну допомогу авторським колективам подав Інститут історії АН УРСР, зокрема, його відділ історії міст і сіл і прикріплені до нього наукові співробітники інших установ Секції суспільних наук АН УРСР.

Відповідальну і складну науково-редакційну роботу виконала Головна редакція УРЕ, у виданні якої вийшли у світ всі 26 томів «Історії міст і сіл Української РСР».

До участі у підготовці «Історії міст і сіл УРСР» було залучено також ряд міністерств і відомств, зокрема, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерство освіти УРСР, Міністерство культури УРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих, спілки письменників і журналістів республіки, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, військово-історичні товариства при будинках офіцерів, які подали велику практичну допомогу у написанні історії міст і сіл УРСР.

Велика заслуга у створенні джерельної бази належить центральним і обласним архівам республіки, а також партійному архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і архівам обкомів Компартії України.

Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР, місцеві статистичні і планові органи забезпечували авторів показниками, що характеризують розвиток населених пунктів, їх економіку і культуру на сучасному етапі.

Вирішальне значення для створення «Історії міст і сіл УРСР», підкреслив доповідач, мало постійне керівництво з боку Центрального Комітету КПРС та ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів і райкомів партії.

Все зроблене є результатом зусиль не лише істориків і краєзнавців республіки. Працюючи над багатотомним виданням, авторський колектив опирався на досягнення всієї радянської історичної науки. Постійну допомогу редколегіям подавали співробітники бібліотек, музеїв, центральних державних та відомчих архівів Москви і Ленінграда, а також ряду областей РРФСР, Білоруської, Литовської і Молдавської РСР, Бюро Відділення історії та Інститут історії СРСР АН СРСР, кафедра історії радянського суспільства Академії суспіль-

них наук при ЦК КПРС, правління Спілки письменників СРСР. Отже, робота над «Історією міст і сіл Української РСР» вийшла далеко за межі республіки. Ця праця за складом учасників її створення може служити яскравим прикладом дружби і взаємодопомоги народів Радянського Союзу у вирішенні важливих завдань культурного будівництва.

За своїм змістом «Історія міст і сіл Української РСР» є глибоко патріотичною та інтернаціональною. Червоною ниткою через всі нариси і довідки проходить ідея дружби і взаємодопомоги братніх народів СРСР на різних етапах революційної боротьби, соціалістичного і комуністичного будівництва.

Численні матеріали висвітлюють процес зміцнення дружби народів СРСР, політичного, економічного та духовного зближення соціалістичних націй і формування нової історичної спільності людей — радянського народу на сучасному етапі комуністичного будівництва.

В обговоренні доповіді взяли участь 4 чол.

Президія Академії наук УРСР, сказав у своєму виступі віце-президент АН УРСР, акад. І. К. Білодід, схвалила цінний досвід підготовки та видання «Історії міст і сіл Української РСР» і доручила установам у галузі суспільних наук продовжувати роботу в цьому напрямку. Вчені Секції суспільних наук АН УРСР вже тепер широко використовують матеріали, зібрані в томах видання, у різноманітних історичних, економічних, етнографічних, демографічних дослідженнях.

26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», відзначив акад. І. І. Мінц, є гідним продовженням справи, у колісках якої стояв Олексій Максимович Горький. Досвід підготовки на громадських засадах багатотомного колективного історії населених пунктів у масштабах республіки свідчить про небачене зростання історичних знань трудящих за роки Радянської влади.

Про участь письменників і журналістів у написанні «Історії міст і сіл УРСР», про значення вивчення історії рідного краю для виховання любові до всієї Радянської Батьківщини говорив на засіданні перший секретар правління Спілки письменників УРСР В. П. Козаченко.

Вчитель середньої школи № 4 Золотоніського району Черкаської області, заслужений учитель УРСР М. Ф. Пономаренко зупинився у своєму виступі на значенні «Історії міст і сіл Української РСР» як важливого джерела для вдосконалення викладання історії та інших суспільних дисциплін у школі. Він розповів про вплив багатотомного видання на розвиток краєзнавчої діяльності, піднесення роботи по написанню історії фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів у районі та області.

Із заключним словом виступив голова Головної редколегії «Історії міст і сіл

Української РСР», заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько. Від імені багаточисельного авторського колективу він запевнив Центральний Комітет КПРС, ЦК Компартії України, що, збагатившись досвідом підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР», всі учасники цієї

роботи ще з більшим ентузіазмом і високою відповідальністю працюватимуть у галузі радянської історичної науки, гідно зустрінуть XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.

М. Я. Петухов

РЕГІОНАЛЬНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ПЕРШОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2—4 жовтня 1975 р. у Дніпропетровську проходила регіональна наукова конференція, присвячена 70-річчю першої російської буржуазно-демократичної революції. У роботі конференції взяли участь історики Москви, Києва, Дніпропетровська, Донецька і Запоріжжя.

Вступним словом конференцію відкрив ректор держуніверситету, акад. АН УРСР В. І. Моссаковський.

На пленарному засіданні з доповідями виступили д. і. н., проф. М. С. Волін (Москва) «Розвиток В. І. Леніним вчення про гегемонію пролетаріату в роки першої російської буржуазно-демократичної революції», ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н. М. Н. Лещенко «В. І. Ленін про союз робітничого класу і селянства в революції 1905—1907 рр.» і зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, д. і. н. Д. С. Шелест «Катеринославська партійна організація в 1905—1907 рр.».

На конференції працювали дві секції: «Пролетаріат — гегемон першої російської буржуазно-демократичної революції» (керівники — проф. М. С. Волін (Москва) і проф. А. М. Черненко (Запоріжжя) і «Революція 1905—1907 рр. на Україні» (керівники — д. і. н. М. Н. Лещенко (Київ) та д. і. н. Д. С. Шелест (Дніпропетровськ). На засіданнях двох секцій було заслухано 12 повідомлень.

На засіданні першої секції з повідомленнями виступили проф. А. М. Черненко «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації», к. і. н. Н. А. Іванова (Москва) «Роль масових страйків у революції 1905—1907 рр.», к. і. н. В. В. Шелоха-

єв (Москва) «Проблема робітничого руху в період першої російської буржуазно-демократичної революції в сучасній англо-американській буржуазній історіографії», доц. М. Д. Мартинов (Дніпропетровськ) «До оцінки буржуазними істориками ФРН впливу першої російської революції на німецький робітничий рух».

На засіданні другої секції з повідомленнями виступили к. і. н. Т. Д. Таран (Дніпропетровськ) «Революційні події 1905 р. у Катеринославі», доц. О. І. Прийменко (Донецьк) «Соціальний і партійний склад Катеринославської Ради робітничих депутатів і Бойового страйкового комітету в 1905 р.», доц. В. В. Крутиков (Дніпропетровськ) «Діяльність Рад робітничих депутатів України по військово-технічній підготовці повстання в 1905 р.», ст. викладач В. І. Михайлова (Дніпропетровськ) «Селянські накази і приговори як одна із форм класової боротьби селянства у другий період революції (1906—1907 рр.)», викладач Г. М. Книш (Дніпропетровськ) «Із історії боротьби більшовицьких організацій України за студентську молодь у період найвищого піднесення революції 1905—1907 рр.», ст. наук. співроб. Історичного музею Р. Ф. Савенко (Дніпропетровськ) «Учніська молодь України в період найвищого піднесення революції».

На конференції були висловлені цінні зауваження та побажання, що сприятимуть більш успішному вивченню проблем першої російської революції.

*В. В. Крутиков, Т. Д. Липовська,
О. І. Прийменко*

СКАРБНИЦЯ ДРУКОВАНОГО СЛОВА

У квітні 1975 р. в столиці Радянської України урочисто відкрито Державний музей книги і друкарства Української РСР. Його експозиція — 3,5 тис. книжок (здебільшого унікалів) — розмістилася в одному з великих корпусів Києво-Печерського історико-

культурного заповідника. Сама ця споруда — рідкісна пам'ятка архітектури — має безпосереднє відношення до історії створення книги, паперової та друкарської справи. Тут на початку XVII ст. (1615 р.) уперше в Києві було засновано друкарню,

а невдовзі і словолитню, літери якої славились художньою досконалістю.

П'ять добре оформлених залів містять у собі неоціненне надбання людського розуму. Ленінськими крилатими словами «Книга — величезна сила» започатковано експозицію музею.

У першому залі відвідувач знайомиться з рукописами Київської Русі — колись трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Безвісні літописці, майстри красного слова лишили по собі перлини: Остромирове євангеліє 1056—1057 рр. — одну з відомих давньоруських датованих книг; Ізборник Святослава (1073 р.); збірник норм давньоруського права «Руська правда» (XI—XII ст.). Тут же і найвизначніша літописна збірка Давньої Русі — Нестерова «Повість временних літ». Експозицію доповнює скульптура А. Фуженка «Нестор-літописець».

Поруч експонується «Слово о полку Ігоревім» — твір, який К. Маркс назвав закликом давньоруських князів до єднання і згуртованості перед навалом монголо-татар.

Рукопис М. Ділецького «Граматика музыкальна» — пам'ятка слов'янської музичної культури, давньоруські грамоти, запорізько-козацькі рукописи, нотні рукописи XVI—XVII ст., писані архаїчними нотними знаками — «крючками», представлені в розділі «Рукописна книга XI—XVIII століть».

Величезною цінністю столичного музею книги і друкарства є «Апостол» І. Федорова, виданий у Львові 1574 р. (через десять років після московського). З цієї книги починається книгодрукування на Україні, чотирьохсотрічний ювілей якого урочисто відзначався у нашій країні 1974 р. Поряд вміщено «Азбуку» (1574 р.) — перший оригінальний слов'яно-руський шкільний підручник для навчання читанню, початковій лічбі, граматиці, прототип букваря. Тут же — «Острозька біблія» І. Федорова (1581 р.), видана на Волині.

Розділ експозиції «Книга і друкарство кінця XVIII — початку XX століть» відбиває процес становлення і розвитку друкарень у Росії, що зумовлено було заміною кирилиці простішим шрифтом. Серед випущеної ними численної службової літератури помітне місце займають видання університетів — осередків освіти, науки, «вільнодумства». В розділі експонуються, зокрема, перші видання Харківського університету початку XIX ст.: «Про повітряні камені й їх походження» (антирегіональна наукова розвідка про метеорити); «Українській журналь» — один з перших часописів української журналістики; «Солопій та Хівря» П. Гулака-Артемовського — художній твір українською мовою (1819 р.). Далі — «Одеський альманах на 1840 год», де видруковано вірші М. Лермонтова «Узник» й «Ангел». У цьому розділі представлено чимало видань Київського університету, відкритого в 1834 р., при якому було створено друкарню. Це — переважно наукові праці, автором яких здебільшого був його перший ректор М. О. Максимович, відомий український вче-

ний, історик, етнограф. Тут і перші книжки Т. Шевченка, І. Котляревського, Є. Гребінки, видані українською мовою в Москві, Петербурзі; історичні, фольклорні, художні твори, народні пісні та повісті Квітки-Основ'яненка.

Кожна вітрина, кожний стенд експозиції музею містить у собі унікальні шедеври титанічного розуму людства. Ось — «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса 1905 р. видання (Львів); «Капітал» К. Маркса — 1903 р. (Київ); видання праць В. І. Леніна на Україні: «Аграрне питання і «критики» Маркса» — 1905 р. (Одеса), «Більшовики про землю» — 1917 р. (Вінниця).

Широко і всебічно подана преса Радянської Росії, яка у роки громадянської війни та іноземної інтервенції книжкою, брошурою, журналом, газетою, закликом лозунгом допомагала громити ворогів Країни Рад на території братньої України. В експозиції — ленінський «Лист до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним», популярні брошури А. Луначарського, О. Ярославського про суть влади Рад, «Основні завдання електрифікації в Росії» Г. Кржижановського, «Місто і село в продовольчому питанні» О. Шліхтера.

1919-й рік. У Києві при сприянні В. І. Леніна засновується Всеукраїнська Академія наук. Різноманітнішими стають експоновані матеріали. Серед них — перша праця академіка Є. Патона «Атака атомного ядра», твір К. Цюлковського «Мрії про небо і землю» та ін. Представлені також художні твори молодих пролетарсько-селянських письменників про індустріалізацію, колективізацію, перші п'ятирічки, про культурну революцію.

Твори класиків марксизму-ленінізму видаються на Україні протягом усіх років соціалістичного будівництва. У відповідь на постанову Другого з'їзду Рад СРСР про видання творів В. І. Леніна випускаються загальновідомі у 20-х роках ленінські бібліотечки, тематичні збірники праць вождя. Привертають увагу в експозиції з любов'ю оформлені брошури та книги Володимира Ілліча (1928—1933 та 1935—1936 рр. видання).

Як відомо, на VII конгресі Комінтерну, що відбувся в Москві (1935 р.), доповідачами були Г. Димитров, В. Пік, П. Тольятті, Д. Мануїльський та інші діячі світового комуністичного руху. На стендах музею — тексти їх виступів; книги про героїчну боротьбу іспанського народу проти фашистської агресії 1936—1937 рр.; інші передові видання.

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. Література у вітринах цього розділу незвичайна. Це — книги письменників, які загинули на війні, твори про війну, праці воєнних років.

Експозиція воєнної доби широко представлена книгами радянських українських поетів, письменників, драматургів: М. Бажана, В. Василевської, О. Довженка, О.

Корнійчука, Л. Первомайського, М. Рильського, М. Стельмаха, П. Тичини та ін. Текстовий матеріал розповідає про те, що за два роки в Уфї Спілка письменників України підготувала до друку і видала твори 79 українських письменників, у тому числі 39 письменників-фронтників. Це — серії «Фронт і тил», «Герої Вітчизняної війни», «Клятва Вітчизні» та ін.

Показовою друкованої тематики ведуть далі різні партизанські листівки, газети, політичні карикатури Кукриніксі, славновісні плакати «Вікна ТАРС», що були тієї доби могутньою зброєю ленінської партії на фронті і в фашистському тилу.

Розділи експозиції музею розповідають про книжки, що видавалися в повоєнні роки. Найперше місце серед авторів усіх епох і народів за кількістю перекладів їх творів на інші мови належить Великому Леніну. Духовна спадщина В. І. Леніна — найдорожчий скарб, наймогутніша зброя міжнародного робітничого класу, всього людства. Ці книги читає вся планета.

Наша партія і уряд неухильно здійснюють ленінські ідеї про мирне співіснування держав з різним соціальним ладом і докладають усіх зусиль в боротьбі за міцний мир на землі, за щастя всіх народів планети. Вироблена XXIV з'їздом КПРС Програма миру — світове надбання людства. Успіхи в розвитку економіки, науки й культури, натхнення праця радянського народу в справі створення матеріально-технічної бази комунізму, втілення в життя і практику комуністичного будівництва знаменної Програми миру знайшли відображення в чотирьох томах промов і статей Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва — «Ленінським курсом» (ці видання експонуються в музеї).

Праці вчених і хліборобів, механізаторів і буряківників, авіаконструкторів і тваринників (В. Ремесло, Є. Данилюк, О. Гіталов, В. Глушков, С. Виштак, О. Антонов, Б. Патон, М. Савченко, М. Амосов, П. Ан-

геліна, О. Богомолець, О. Палладін, Ю. Митропольський, І. Білодід, Б. Бабій) та ін. розповідають про врожаї сільськогосподарських культур і науково-технічний прогрес, про хліб і безаварійність польотів, про надріди молока і дослідження в космосі, про кібернетику й електрозварювання, тепло-техніку й геофізику, медицину, біологію, хімію, мовознавство, державне право. Зібрані воедино твори істориків і філософів, економістів і правознавців — Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Ленінських, Державних і літературних премій привертають увагу численних відвідувачів. Це яскраво підтверджують записи на сторінках Книги відгуків музею.

Матеріали ЮНЕСКО свідчать, що Радянський Союз — найбільший на планеті видавець книг. Українська РСР, у свою чергу, за кількістю видань випередила багато капіталістичних країн. Майже десять тисяч назв книг загальним тиражем близько 150 млн. примірників щороку видається в нашій республіці. Твори українських письменників виходили 49 мовами народів СРСР понад 2800 раз. Про це яскраво розповідає експозиція.

Завершують експозицію видання, присвячені 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Окреме місце в музеї відведено сучасній художній графіці, зразкам поліграфічної техніки тощо.

Державний музей — скарбницю друкованого слова Української РСР — відкрито. Це важлива подія в культурному житті нашої республіки. Численні відвідувачі, залишаючи його, ще й ще раз подумки звертаються до слів великого пролетарського письменника Максима Горького (вони наводяться в експозиції) про те, що книга — чи не найскладніше й найбільше чудо з усіх чудес, створених людством на шляху до щастя.

А. С. Василенко

ВІДЗНАЧЕННЯ 60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА М. В. ЧЕРНЕНКА

6 жовтня 1975 р. на Вченій раді Київського ордену Леніна політехнічного інституту відбулося вшанування зав. кафедрою історії КПРС інституту, д. і. н., проф. Миколи Валер'яновича Черненка з нагоди 60-річчя з дня його народження.

У вступному слові ректор інституту чл. кор. АН УРСР, д. техн. н., проф. Г. І. Денисенко сердечно поздоровив ювіляра, побажав йому доброго здоров'я і нових успіхів у творчій роботі та вихованні висококваліфікованих молодих спеціалістів.

З доповіддю виступив проректор інституту по навчально-виховній роботі доц. П. М. Таланчук, який характеризував ювіляра як відомого вченого, педагога, активного громадського працівника, чуйного і уважного товариша. «За 36 років

роботи у вищій школі і 23 роки завідування кафедрою, — сказав він, — Микола Валер'янович опублікував близько 80 наукових праць, підготував 18 кандидатів історичних наук».

Від колективу кафедри історії КПРС інституту виступив партгрупорг к. і. н. В. С. Рибалко. Вручаючи М. В. Черненку адрес, він сказав, що колектив кафедри знає і цінує його не тільки як науковця, а й як дбайливого вихователя студентської молоді.

Від кафедри філософії ювіляра тепло поздоровив виконуючий обов'язки зав. кафедрою доц. В. І. Кас'ян, від кафедри наукового комунізму — доц. Е. Д. Пухова, колективу викладачів, студентів і спів-

робітників теплоенергетичного факультету інституту — декан факультету доц. Ю. О. Бабенко, від хіміко-технологічного факультету — доц. І. К. Козіненко.

Зав. кафедрою історії КПРС Київського технологічного інституту легкої промисловості проф. М. А. Бесарабов говорив про багаторічну плідну наукову і педагогічну діяльність М. В. Черненка в колективі цього інституту (1952—1959 рр.), яка залишила помітний слід і добрі спогади серед його колег і вихованців. Доц. кафедри історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту В. І. Туваєв привітав ювіляра від колективу кафедри і науково-методичної ради з історії КПРС при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

За дорученням колективу кафедри історії КПРС Київського інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка професора М. В. Черненка з ювілеєм гаряче

поздоровив і вручив йому адрес доц. П. В. Стеценко.

На адресу ювіляра надійшли поздоровлення від багатьох учбових закладів і установ, у тому числі від колективу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, кафедр історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, Київського державного університету, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, Київського педагогічного інституту, Української сільськогосподарської академії, Київського інституту інженерів цивільної авіації, а також Московського державного педагогічного інституту ім. В. І. Леніна, Московського гірничого інституту, Дніпропетровського і Одеського університетів, Одеського політехнічного інституту.

О. Я. Горбачов, А. М. Лановенко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

30 червня ц. р. у Мінську, на засіданні Вченої ради з історичних наук та мистецтвознавства Відділення суспільних наук АН Білоруської РСР, відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачим кафедрою журналістики Вищої партійної школи при ЦК Компартії України М. М. Липовченком на тему «Питання історії революційно-визвольного руху на Україні дожовтневого періоду в теоретичній спадщині В. І. Леніна».

Офіційними опонентами виступили: д. і. н. О. Д. Соколов, д. і. н., проф. А. Ф. Бовчик, д. і. н. А. В. Лихолат, д. і. н., проф. А. П. Смірнов. В обговоренні дисертації взяв участь д. і. н. М. Н. Лещенко.

У своїх виступах опоненти одностайно відзначили наукову значимість, політичну актуальність дисертації М. М. Липовченка, її високий теоретичний рівень і практичну цінність. В ній, на основі глибокого вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна і численних історичних джерел, вперше в радянській історіографії в комплексі досліджуються такі важливі, нерозривно пов'язані між собою проблеми: деякі питання методології історії революційно-визвольного руху та більшовицьких організацій на Україні; мотиви, характер і суть боротьби В. І. Леніна проти різних антинаукових концепцій історії пролетарського, соціал-демократичного і революційного руху на Україні; джерельна база ленінських праць з зазначених питань та методика, застосована В. І. Леніним при її обробці.

Дисертант у своїй науковій праці основну увагу зосередив на дослідженні В. І. Леніним головніших проблем історії України дожовтневого періоду, а саме: ска-

сування кріпосного права, розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві, розшарування селянства, формування робітничого класу, класова боротьба, національне питання, розстановка класових сил напередодні і в період першої російської революції, політичні угруповання, історія більшовицьких організацій на Україні та їх діяльність.

З усіх цих питань в роботі наведено ряд важливих фактів, і положень, що розкривають процес формування і суть ленінської концепції історії України, вперше в історіографії дається найбільш повна, класова оцінка окремих представників суспільно-політичної думки на Україні другої половини XIX — початку XX ст.

Автор також піддає гострій критиці фальсифікаторські вигадки українських буржуазних націоналістів з ряду питань історії революційно-визвольного руху на Україні.

Виступаючі високо оцінили й друковані праці М. М. Липовченка з даної теми, обсяг яких перевищує 60 друк. аркушів.

Позитивна оцінка дисертації міститься в розгорнутій рецензії Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, у відзивах кафедр історії КПРС Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. Схвальні відзиви на автореферат надійшли від чл. кор. АН УРСР А. Г. Шевелева, докторів історичних наук І. І. Компанійця, Ю. Ю. Кондуфора, Р. Г. Симоненка, В. І. Стрельського та інших науковців.

Вчена рада ухвалила присудити М. М. Липовченку вчений ступінь доктора історичних наук.

М. Л. Ничипоренко

ЗУСТРІЧ З ЧИТАЧАМИ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

21 жовтня ц. р. в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася зустріч заст. головного редактора «Українського історичного журналу», к. і. н. В. О. Замлинського із слухачами кафедри історії КПРС ІПК. Всього на зустрічі були присутні 60 чол.

Викладачі історії КПРС вищих учбових закладів майже всіх областей нашої республіки, а також РРФСР, Латвії, Грузії, Вірменії, Казахстану, Киргизії з великим інтересом прослухали розповідь В. О. Замлинського про історію створення журналу, склад і роботу редколегії. Заст. головного редактора докладно спинився на основних

напрямах роботи редколегії «Українського історичного журналу». Він підкреслив, що редколегія завжди турбується про залучення до авторського колективу кращих наукових та педагогічних кадрів республіки, а також дбає про те, щоб на сторінках журналу регулярно публікувалися матеріали про досвід роботи викладачів історії наших вузів. В. О. Замлинський звернув особливу увагу на статті, які будуть надруковані до XXV з'їзду КПРС.

Заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. О. Замлинський охоче відповів на численні запитання учасників зустрічі.

Н. В. Маковська

МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ ЛЕЛЕКАЧ

6 вересня 1975 р. на 68 році життя помер кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Ужгородського державного університету Микола Михайлович Лелекач.

М. М. Лелекач народився 19 грудня 1907 р. у с. Коритняни Ужгородського району Закарпатської області в сім'ї селянина-бідняка. У 1929 р. вступив на філософський факультет Празького університету. Навчаючись в університеті, надрукував кілька науково-дослідних статей. Його перу належать і наукові дослідження «Руська шляхта на Підкарпатській Русі», «Зейкані», «Як завоювали русини Ужгородський замок в 1704 р.», «Греки в Ужгороді», «Підкарпатське письмо на початку XX ст.».

З приходом Радянської Армії в Карпати (осінь 1944 р.) М. М. Лелекач добровільно вступив в її ряди і у складі 2-го Українського фронту дійшов аж до Праги.

Після демобілізації з лав Радянської Армії (наприкінці 1945 р.) Микола Михайлович — керівник обласного державного архіву. Одночасно працював у ново-відкритому Ужгородському університеті старшим викладачем кафедри загальної історії. У 1947 р. йому було присвоєно звання доцента. З 1948 р. по 1956 р. М. М. Лелекач завідував кафедрою за-

гальної історії в тому ж університеті. У 1959 р. захистив кандидатську дисертацію «Проблеми історії Закарпаття феодально-кріпосницької епохи XI—XVIII ст.».

Микола Михайлович був досвідченим педагогом. Багато сил він віддав підготовці кадрів радянських істориків. У післявоєнні роки М. М. Лелекач опублікував цінні наукові праці: «Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.», «Проти буржуазних перекручень історії Закарпаття», «Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст.», «Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст.», «З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанти на Закарпатті в 1918—1919 рр.» та ін. Останнім часом він займався вивченням історії міст і сіл Закарпатської області.

У 1970 р. М. М. Лелекач пішов на заслужений відпочинок. Однак він не поривав зв'язку з історичним факультетом УжДУ, проводив консультації з дисертантами, читав окремі курси для студентів, допомагав виховувати нову зміну науковців.

Світла пам'ять про вченого, педагога, чудову чуйну людину М. М. Лелекача назавжди залишиться в серцях тих, хто знав його і разом з ним працював.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1975 р.

№
журналу

У Центральному Комітеті КПРС	2, 3
<i>Матеріали республіканської наради істориків у ЦК Компартії України</i>	2
Рудич Ф. М. — Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці	2
Юрчук В. І — Розвиток історико-партійної науки в республіці на сучасному етапі	2
Шевелєв А. Г. — Розвиток досліджень з вітчизняної і зарубіжної історії в Українській РСР на сучасному етапі	2
Обговорення доповідей	2

Назустріч XXV з'їздові КПРС

Велич ленінської спадщини (Науково-лінгвістична конференція, присвячена завершенню видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55-ти томах українською мовою)	11
--	----

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

Замлинський В. О. — Невичерпне джерело животворних ідей ленінізму (До завершення видання Повного зібрання творів В. І. Леніна у 55-ти томах українською мовою)	9
Калакура Я. С. — Документи партії — важливе джерело історико-партійних досліджень	12
Комуністична партія — політичний вождь радянського народу	7
Лещенко Л. О. — Нові рубежі ленінської політики мирного співіснування	11
Литвиненко В. Ф. (<i>Ворошиловград</i>) — Діяльність Компартії України по комуністичному вихованню молоді (1959—1970 рр.)	10
Новицький Є. А. — Контроль і організація виконання як засіб партійного керівництва	12
Омельчук В. Ю. — Втілення ленінських принципів про критику і самокритику в діяльності КПРС	11
Панібудьласка В. Ф. — КПРС — організатор і патхненник братерської дружби і співробітництва народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму	8
Шевчук В. П., Варивода В. П. — Робітничий клас — провідна сила радянського суспільства	9
Шкварець В. П. (<i>Тернопіль</i>), Соломко Е. Т. (<i>Тернопіль</i>) — Організаційне зміцнення колгоспних парторганізацій в умовах розвинутого соціалізму	10
Юрчук В. І. — Роль історико-партійної науки в інтернаціональному вихованні трудящих	8

Методологія та методика історичних досліджень

Косолапов В. В. — Політика КПРС як предмет комплексного дослідження суспільствознавчих наук	11
Стрельський В. І. — Відбір фактів при історичному дослідженні в світлі ленінської теорії пізнання	6
Стрельський В. І. — Класовий аналіз джерел — основна вимога історичної науки	12

До створення багатотомної «Історії Української РСР»

Котляр М. Ф. — Торгівля на Україні в XIV—XV ст.	1
Санцевич А. В. — Дослідження історії Української РСР періоду розвинутого соціалізму (1959—1975 рр.)	5

До Міжнародного року жінки

Коваль М. В. — Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)	12
Лівень В. А. — Соціально-економічне становище й боротьба трудящих жінок за громадянські права в країнах капіталу	9
Сидоренко В. П. — Торжество марксистсько-ленінських ідей рівноправності жінок	10

До 30-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Замлинський В. О. — Втілення партією ленінських ідей про захист соціалістичної Вітчизни у Великій Вітчизняній війні	1
Клоков В. І. — Партизанський рух — складова частина Великої Вітчизняної війни	4

Коваль М. В.—З історії діяльності радянських профспілок в роки Великої Вітчизняної війни	1
Куманьов Г. О. (Москва).—Зміщення братерської співдружності радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни	4
Нем'ятий В. М.—Партійне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України	4
Салманов Г. І.—Подвиг Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні	4
Стафійчук І. П.—Допомога радянського тилу в проведенні політичної роботи на окупованій території України (1941—1944 рр.)	1

До 40-річчя стахановського руху

Сирцова С. М.—Виникнення і розвиток руху новаторів	8
--	---

До 40-річчя VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу

Сардачук П. Д., Чугайов В. П. (Львів), Швидак О. М. (Житомир).—Боротьба КПІ і КПЗУ за створення єдиного робітничого і антифашистського народного фронту	7
Сухарев В. В.—VII конгрес Комінтерну та його історичне значення	7

До 70-річчя першої російської революції

Матвієнко С. Г.—Третій з'їзд РСДРП	3
Рубцов Г. О.—Боротьба більшовиків України за солдатські маси в ході революції	3
Шевелєв А. Г., Лось Ф. Є.—Перша російська революція та її історичне значення	3
Якупов Н. М. (Одеса).—Партія більшовиків у боротьбі за формування політичної армії революції (1905—1907 рр.)	3

До 100-річчя «Південноросійського союзу робітників»

Волощенко А. К., Парасунько О. А.—Перша пролетарська організація в Росії	6
--	---

До 150-річчя повстання декабристів

Закревський М. Ф.—Формування суспільно-політичних поглядів декабристів	10
Савичев М. П.—В. І. Ленін про перших російських революціонерів	5

* * *

Бабко Ю. В., Безпалко М. Г.—Створення і розвиток партійних органів пропаганди (1920—1941 рр.)	6
Варгатюк П. Л. (Кривий Ріг), Шморгун П. М.—Класична праця творчого марксизму (До 70-річчя виходу книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»)	7
Васюта І. К. (Івано-Франківськ).—Революційно-визвольна боротьба селянства Західної України в 1918—1939 рр.	11
Гудзенко П. П., Кульчицький С. В.—Формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР	5
Коротков С. П. (Ленінград).—Діяльність В. І. Леніна та Ради робітничої і селянської оборони в справі подолання паливної кризи в країні (1918—1920 рр.)	1
Матвійчук М. М., Якупов Н. М. (Одеса).—Виховання свідомих, активних будівників комунізму—справа партійна	4
Романцов В. О.—Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму	6
Скаба А. Д.—СРСР—захисник миру, свободи і безпеки народів	5
Федан В. І.—Шляхом інтенсифікації сільського господарства. 10-річчя березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС	4
Чередниченко В. П.—Антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни	8
Юрченко О. Т.—Зародок марксистської партії російського робітничого класу (До 80-річчя петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»)	11

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 50-річчя XIV з'їзду РКП (б)

Гудзенко П. П., Кульчицький С. В.—Здійснення ленінського курсу на соціалістичну індустріалізацію в Українській РСР (1926—1937 рр.)	12
Денисовець П. М. (Полтава)—З'їзд соціалістичної індустріалізації	12

30-річчя Перемоги Радянського Союзу
у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Бречак І. М.—З історії співдружності народів СРСР у боротьбі проти фашистських окупантів	3
Вилков М. Ф.—Комуністична партія—організатор масової підготовки бойових резервів для фронту	6
Григорович Д. П.—Велич перемоги і безсилля фальсифікаторів	5
Гриценко Т. Т.—Піклування партії та уряду про дітей	3
Денисенко Г. І. (Житомир)—З історії народної боротьби проти фашистських окупантів на Житомирщині	11
Дубровченко П. М.—Допомога радянської авіації європейському рухові Опору	2
Єзикаєв Г. М.—Братерська допомога залізничників Закавказзя Українській РСР (1943—1945 рр.)	5
Елісаветський С. Я.—Участь іммігрантів у французькому русі Опору (1943 р.)	6
Клюєнко Д. М. (Кіровоград)—Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України	6
Козак В. М. (Харків)—Участь радянських людей в антифашистському русі Опору на Балканах	2
Коваль М. В.—Говариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР—фронту і тилу (1941—1945 рр.)	4
Лукашенко І. Г. (Суми), Мандрик В. Н. (Суми)—Допомога Радянського Союзу в розгортанні партизанського руху в Чехії і Моравії (1944—1945 рр.)	2
Мінгазутдінов А. Ф.—Інтернаціональне виховання радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни	4
Пережест О. Г. (Одеса)—Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941—1942 рр.)	11
Репринцев Ф. С. (Дніпропетровськ)—Бойова співдружність радянських та угорських партизанів (1942—1945 рр.)	2
Стафійчук І. П.—Участь комсомолу у розгортанні всенародної боротьби на окупованій території України (1941—1944 рр.)	4
Ткаченко О. С. (Донецьк)—Партійні організації Донбасу у боротьбі за відбудову важкої промисловості (лютий—серпень 1943 р.)	3
Хорошайлов М. Ф.—Комуністична партія на чолі відбудови народного господарства Радянської України	5

До 30-річчя соціалістичної Чехословаччини

Пруниця С. Ю. (Ужгород)—Роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини від фашистських загарбників та відродженні її незалежності і суверенітету	4
--	---

До 30-річчя Народної Угорщини

Зрезарцева Л. Я.—Народній Угорщині—30 років	3
Худаніч В. І. (Ужгород)—Визволення Угорщини від німецько-фашистських загарбників і перші соціально-економічні перетворення в країні	3

До 40-річчя VII конгресу Комінтерну

Кохан Г. І. (Москва)—Пропаганда рішень VII конгресу Комінтерну на Закарпатті	8
Привалов В. В. (Ленінград)—VII конгрес Комінтерну і VI конгрес КІМу про створення єдиного фронту пролетарської молоді	8

До 70-річчя першої російської революції

Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. — Грудневе збройне повстання на Україні	12
Гержод Г. І.—В. В. Воровський — публіцист та історик першої російської революції	8
Горбунова М. І., Степаненко Т. Н.— Жовтневий політичний страйк на Україні	10
Горякіна В. С. (Сімферополь) — Робітничий рух у Таврійській губернії в 1905—1907 рр.	1
Ісрапілов А. К. (Махачкала) — До питання про виникнення в країні революційних комітетів	1
Кириленко С. П.— Пролетаріат Києва в революції 1905—1907 рр.	12
Павлов Д. І. (Дніпропетровськ) — Революційні виступи учнівської молоді на початку XX ст.	1
Рева І. М. (Полтава) — Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905—1907 рр.)	8
Харитонов В. Л. (Харків) — З історії створення Рад на Україні в березні 1917 р.	1
Чиговська Л. Г.— Робота більшовиків України серед демократичної інтелігенції в період підготовки і проведення жовтневого політичного страйку 1905 року	10

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Богачук С. Г. — Співробітництво народів СРСР у період будівництва соціалізму	9
Жук В. Н. (Полтава) — Перша інтернаціональна комуна на Україні	1
Картунов О. В.— Прогресивні українські організації США і Канади в боротьбі проти фашизму (1941—1945 рр.)	9
Курило В. М. (Чернівці), Кравець М. М. (Чернівці) — Єдність українських і польських трудящих у революційній боротьбі (1924—1928 рр.)	1
Мельниченко В. Ю.— Участь іноземних комуністичних груп РКП(б) у створенні Комуністичного Інтернаціоналу	9
Молодцова А. О.— Бойова співдружність російського та українського народів у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції	1

З історії інтернаціональних зв'язків

Іваненко В. В. (Дніпропетровськ) — Діяльність організацій МОДР Української РСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933—1937 рр.)	5
Нерод В. О.— Солідарність трудящих УРСР з політичними в'язнями капіталістичної Польщі (1929—1933 рр.)	5

З історії народів братніх країн соціалізму

Віднянський С. В.— Керівна і організуюча роль КПЧ в консолідації профспілкового руху Чехословаччини (квітень 1969 р.— червень 1972 р.)	6
Кайда Р. Д. (Суми) — Соціально-економічні наслідки соціалістичної індустріалізації в Польській Народній Республіці (1950—1955 рр.)	6
Чернявський Г. Й. (Харків) — Крах змови російських білогвардійців у Болгарії	6

До Міжнародного року жінки

Вовк Л. П. (м. Хорол Полтавської обл.) — Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917—1941 рр.)	11
--	----

До 150-річчя повстання декабристів

Сергієнко Г. Я.— Революційний подвиг декабристів і Т. Г. Шевченко	12
Шевченко Ф. П.— Історичне минуле України в творчості декабристів	12

* * *

Акімов Ф. І. (Овідіополь Одеської обл.) — Вплив робітничого руху на революціонізування солдатських мас Росії в роки першої світової війни	7
Балакірев В. П. (Чернігів) — Виховання воїнів у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму (1956—1961 рр.)	7

Будяков В. В.—Боротьба народу Мозамбіку за свободу і незалежність . . .	8
Буртяк Г. Я. (<i>Вінниця</i>) — Преса, радіо, телебачення й удосконалення партійної інформації в роки восьмої п'ятирічки (На матеріалах Української РСР)	6
Бутенко Р. К.—Роль місцевої преси у поширенні передового досвіду в сільськогосподарському виробництві в роки восьмої п'ятирічки . . .	10
Василенко С. Т. (<i>Ужгород</i>), Горват І. М. (<i>Ужгород</i>) — Здійснення ленінського кооперативного плану на Закарпатті . . .	6
Голубков М. Є.—Зростання ролі громадських організацій у житті трудового колективу . . .	3
Горбик В. О.—Криза ідеології сучасних британських консерваторів . . .	8
Горкавенко В. І. (<i>Львів</i>) — З історії трудової армії на Україні . . .	8
Гусєв В. І., Шевченко О. О.—Проти буржуазної фальсифікації історії Великого Жовтня . . .	10
Дяченко А. Д.—Внутрішньополітичне становище в Єгипті напередодні повстання 1919 р. . . .	7
Жукаускене Н. М. (<i>Вільнюс</i>) — Співробітництво вузів Литви і України у справі підготовки спеціалістів (1959—1970 рр.) . . .	11
Заброда І. М. (<i>м. Виноградів</i>) — Деякі питання вдосконалення партійного контролю діяльності адміністрації після XXIV з'їзду КПРС . . .	11
Зав'ялов А. С. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Поглиблення співробітництва прогресивних сил НДР у боротьбі за соціалістичну перебудову села (1956—1960 рр.) . . .	11
Конашевич В. Д.—Партійне керівництво пресою в роки дев'ятої п'ятирічки . . .	9
Кондрацький А. А.—Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в період розвинутого соціалізму . . .	10
Косташ В. М. (<i>Чернівці</i>) — Патріотичне й інтернаціональне виховання молоді республіки (1959—1970 рр.) . . .	5
Королько В. Г.—Комуністичний ідеал особи і неспроможність його буржуазних «критиків» . . .	3
Кулаковський В. М.—Торговельні зв'язки міст Лівобережної України з містами Росії у XVIII ст. . . .	7
Несук М. Д.—Народ Зімбабве в боротьбі за свободу . . .	2
Нівалов М. М. (<i>Кривий Ріг</i>), Дольчук А. В. (<i>Кривий Ріг</i>) — Кривому Рогу—200 років . . .	4
Нольський Е. В. (<i>Москва</i>), Шишкін П. Я. (<i>Макіївка</i>) — З історії діяльності більшовиків Донбасу в роки першої світової війни . . .	9
Петренко В. С., Шевченко Л. А.—Шляхи культурного розвитку села в умовах розвинутого соціалізму . . .	9
Попов Б. В.—Деякі питання теорії соціалістичного змагання . . .	10
Пучко О. А.—Розвиток вищої технічної освіти в Українській РСР у роки четвертої п'ятирічки . . .	3
Седнев В. В.—Боротьба СРСР за колективну безпеку в Азії і підступи маоїстів . . .	12
Сергієнко Г. Я.—Про зарубіжні зв'язки діячів суспільно-політичного руху України в другій половині 40-х років XIX ст. . . .	3
Смолій В. А.—Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. . . .	10
Сорока П. О.—Діяльність партійних організацій по добору, розстановці та вихованню спеціалістів сільського господарства (1966—1970 рр.) . . .	5
Тесленко М. П. (<i>Львів</i>) — Організаційно-партійна робота в західних областях України (1939—1941 рр.) . . .	9
Фартушняк А. К. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Залучення комсомольців і молоді до управління державою через Ради депутатів трудящих (1966—1970 рр.) . . .	7
Хміль І. В.—Формування революційних загонів у селах України в кінці 1917—на початку 1918 рр. . . .	10
Червінкін-Корольов І. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Антивоєнні виступи демократичного студентства (серпень 1914—лютий 1917 рр.) . . .	8
Шаскольський І. П. (<i>Ленінград</i>) — Успіхи і труднощі у вивченні норманської проблеми за останні десятиріччя . . .	8
Шепета М. Т. (<i>Чернівці</i>) — Роль робітничих зборів в управлінні виробництвом (1951—1958 рр.) . . .	2
Шип Н. А.—З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. . . .	11
Шульга І. Г. (<i>Вінниця</i>) — З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. . . .	6

ЗАМІТКИ

З історії союзу робітничого класу і селянства

- Малько О. О.—Участь машинобудівників Української РСР у розв'язанні завдань технічного переоснащення сільського господарства (1959—1970 рр.) . . . 9
- Рященко Д. С.—Організація шефства робітничого класу над селом в 1946—1950 рр. (На матеріалах Української РСР) 9

З історії радянських профспілок

- Зима М. П.—Профспілки Української РСР у боротьбі за індустріалізацію села (1966—1970 рр.) 2
- Каніфольський Б. А. (*Первомайськ*) — Партійне керівництво діяльністю профспілок в справі організації соціалістичного змагання (1928—1932 рр.) . . . 2

З історії підготовки кадрів для народного господарства

- Арсентьев М. П. (*Донецьк*) — Виховання виробничої молоді Донбасу на трудових традиціях робітничого класу 11
- Казанович Н. М. (*Краматорськ*) — Школи фабрично-заводського учнівства України в роки другої п'ятирічки 11

З історії колгоспного будівництва на Україні

- Мірошников В. І. (*Харків*), Мірошников І. Я. (*Харків*) — Перші колгоспи на Харківщині 3
- Федорова В. К. (*Одеса*) — Діяльність Компартії України по дальшому зміцненню сільських партійних організацій у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) 3
- Чернецька Л. І.—Діяльність комсомолу України по залученню молоді до участі в комплексній механізації сільського господарства (1966—1970 рр.) . . . 3
- Артеменко В. О. (*Харків*), Проценко В. Й. (*с. Розівка Куйбишевського району Запорізької обл.*) — З історії розвитку радіомовлення на Україні . . . 5

* * *

- Балабушевич Т. А.—Вплив розвитку фільварково-панщинного господарства на становище селян магнатських маєтків Східної Галичини в середині XVIII ст. 2
- Близнюк В. Ф. (*Донецьк*) — Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951—1958 рр.) 7
- Боднар Т. І. (*Тернопіль*) — Роль профспілкових організацій колгоспів і радгоспів України у розвитку соціалістичного змагання в роки восьмої п'ятирічки 11
- Божко Г. І. (*Ворошиловград*) — Діяльність партійних організацій Донбасу по розвитку трудової активності гірників (1946—1950 рр.) 6
- Борисенко В. Й.—Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861—1900 рр.) 8
- Браніцький В. О. (*Кіровоград*) — Роль вузів УРСР у підвищенні кваліфікації вчительських кадрів (1959—1965 рр.) 7
- Волощенко А. К., Крюков В. Т.—Виступ студентів Київського університету в 1884 р. 2
- Гриценко І. А. (*Чернівці*) — Роль Садгирського ярмарку в розвитку економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною в XIX ст. . . 7
- Гура В. К.—Солідарність Марокко з боротьбою інших арабських народів проти ізраїльської агресії 6
- Дем'янова Т. Ф. (*Миколаїв*) — Питання української радянської художньої літератури на сторінках газети «Правда» (1932—1937 рр.) 9
- Задніпровський О. І. (*Донецьк*) — До питання про розвиток радгоспів Донбасу в 1959—1970 рр. 10
- Коміренко І. Д.—Зародження і розвиток демократичного руху в середовищі алжирської трудової еміграції у Франції (1925—1954 рр.) 10
- Кусок Л. М.—Партійні організації на чолі трудової активності працівників важкої промисловості України (1966—1970 рр.) 11

- Мішурієва С. К. (*Одеса*) — Участь Райни Кандевої в роботі органів народної освіти на Україні (1928—1938 рр.) 9
- Осташко О. І. (*Одеса*) — Французька Комуністична партія на чолі антифашистської боротьби робітничого класу в 1934 р. 1
- Панченко П. П., Гайворонюк В. О. (*Львів*) — Спортивні й туристські зв'язки — важливі форми культурного обміну і міжнародного співробітництва 7
- Привалова Л. В. (*Одеса*) — Діяльність парторганізацій профтехучилищ України по вихованню учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна (1966—1971 рр.) 6
- Проценко В. Й. (с. *Розівка Куйбишевського району Запорізької обл.*) — Шефська допомога трудящих Києва шахтарям Донбасу в роки першої п'ятирічки 9
- Романюк Ю. Г. — Організаційне зміцнення первинних парторганізацій установ Академії наук УРСР в роки восьмої п'ятирічки 6
- Семилетка Г. П. (*Севастополь*) — Про військово-політичне співробітництво Чорноморського флоту з флотами соціалістичних країн 8
- Солошенко В. М. — Поліпшення організаційно-партійної роботи в парторганізаціях підприємств легкої промисловості України (1966—1970 рр.) 1
- Степанков В. С. (*Кам'янець-Подільський*) — Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649—1650 рр.) 1
- Тхор В. І. (с. *Затурці Локачинського району Волинської обл.*) — Про органи управління в містах України другої половини XVII—XVIII ст. 12
- Хоршайло С. В. (*Донецьк*) — Соціалістичне змагання на підприємствах важкої промисловості Донбасу (1966—1970 рр.) 12
- Шевченко Н. А. (*Харків*) — Про діяльність комісії 50-ти при ВУЦВК у 1919 р. 8
- Шийчук В. О. (*Луцьк*) — Участь студентів Чернівецького університету у визвольній боротьбі трудящих Північної Буковини (1875—1940 рр.) 10
- Шокалюк О. І. (*Івано-Франківськ*) — Співробітництво радянських республік у підготовці кадрів з вищою освітою (1951—1958 рр.) 10
- Яценюк Ф. С. (*Чернівець*) — Роль преси у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих західних областей УРСР (1944—1950 рр.) 5

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Беляєва П. Х., Вовчок О. М. (*Одеса*) — Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.) 1
- Крячок М. І. — До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» 4

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Бевза О. І. — Висвітлення на уроках історії СРСР підступної діяльності греко-католицької церкви 2
- Богиня Л. П., Мусієнко В. В. — Значення реферату на семінарських заняттях з історії КНРС 9
- Ветров Р. І. (*Дніпродзержинськ*), Коваленко Т. Я. (*Дніпродзержинськ*) — Використання матеріалів інститутського музею в учбовій та виховній роботі з студентами 11
- Головко В. О. (*Харків*), Мещеряков В. Ф. (*Харків*), Репринцев А. Ф. (*Харків*) — Захист дипломних праць у Харківському держуніверситеті 7
- Григоренко В. Г., Кондрацький А. А., Слабеев І. С. — Творчі пошуки юних істориків-краєзнавців 8
- Корольов Б. І., Шморгун П. М. — Про стан та завдання наукової розробки проблем методики викладання історії КНРС 1
- Окладной Г. М. (*Харків*), Черномаз І. Ю. (*Харків*) — З досвіду роботи опорної кафедри історії КНРС Харківського університету 6
- Раскіна Н. С. (*Лисичанськ*) — Про вивчення творів В. І. Леніна на уроках історії 4
- Сіментов Ю. Я. (*Чернігів*), Чуприна М. С. (*Чернігів*) — Використання краєзнавчих матеріалів при викладанні в школі теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» 10
- Христенко Л. А. (*Полтава*) — Роль курсу наукового комунізму в підготовці вчителя історії та суспільствознавства 5
- Черненко М. В. — З досвіду посилення виховного впливу на студентів навчального процесу з історії КНРС 3

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Акуленко В. І.—Врятування Радянською Армією історичних пам'яток країн Центральної і Південно-Східної Європи	6
Бадяк В. П. (<i>Львів</i>) — Увічнення в Українській РСР подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні	4
Крощенко Л. М., Тюпич А. Д. — До питання про «городні» Кременецького замку	7
Омельченко Ю. А.—Музейне будівництво на Україні в 1921—1945 рр.	3
Силин О. П.—Визначна архітектурна пам'ятка Києва	5
Силин О. П.—Стародавні укріплення і фортеці Києва	9
Силин О. П.—Будинок Держпрому в Харкові	12

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Абаліхін Б. С. (<i>Волгоград</i>) — Зарубіжна громадськість про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини	5
Волковинський В. М., Шаталіна Є. П.—З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні (1944—1945 рр.)	7

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Конишев В. П. (<i>Донецьк</i>) — Моряки-азовці в боях за Донбас	1
Монастирський Б. Г. (<i>Донецьк</i>) — Герої визволення України	2

СПОГАДИ

Водоп'ян І. І. (<i>Чернігів</i>) — Сторінка героїчного літопису	2
Войцехович В. О.—Фронт на Поліссі	3, 6

НАШ КАЛЕНДАР

Близнюк О. М. (<i>Севастополь</i>) — 70 років з часу збройного повстання матросів, солдатів і робітників Севастополя	11
Богуш П. М. (<i>Нікополь</i>), Резнік В. І. (<i>Нікополь</i>), Ярков В. І. (<i>Нікополь</i>) — До 70-річчя повстання на броненосці «Потемкин»	6
Будяков В. В.—До 25-річчя проголошення Індії Республікою	1
Горелік Я. М. (<i>Москва</i>) — Радянський воєначальник (До 80-річчя з дня народження С. К. Тимошенка)	1
Грабовецький В. В. (<i>Львів</i>) — 275-річчя з дня народження Олексія Довбуша	3
Даниленко В. М.—Поборник російсько-українського культурного єднання (До 100-річчя з дня народження А. В. Луначарського)	11
Дмитрієв М. І.—Оплот миру і соціалізму (До 20-річчя створення Організації Варшавського договору)	4
Зрезарцев Б. С.—25-річчя II Всесвітнього конгресу прихильників миру і створення Всесвітньої Ради Миру	10
Коваль В. С. — 30-річчя Ялтинської конференції	2
Коваль В. С.—До 30-річчя Потсдамської конференції	7
Коломієць О. С.—Полководець ленінської школи (До 90-річчя з дня народження М. В. Фрунзе)	2
Кулинич І. М.—100-річчя з дня народження Вільгельма Піка	12
Кулчицький С. В.—Перша Всесоюзна нарада робітників і робітниць-стахановців	10
Курас А. К.—50-річчя XIV конференції РКП(б)	4
Лавров Ю. П.—До 70-річчя першої (Таммерфорської) конференції РСДРП	11
Лещенко М. Н., Симоненко Р. Г.—70-річчя з дня народження О. К. Касименка	8
Машотас В. В. (<i>Львів</i>), Чайковський Б. М. (<i>Львів</i>) — 25-річчя Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна	4
Москаленко М. І.—До 60-річчя Ціммервальдської конференції	8
Нагайчук В. І.—До 30-річчя утворення Демократичної Республіки В'єтнам	8
Ніколаєнко В. Ю.—У боротьбі за нову, радянську школу (До 50-річчя I Всесоюзного і I Всеукраїнського з'їздів учителів)	1
Олефіренко В. А. (<i>Одеса</i>) — Важлива подія в історії колгоспного будівництва (До 40-річчя II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників)	2

Савчин М. С. (<i>Дрогобич</i>), Козак В. Й. (<i>Дрогобич</i>) — Борець за щастя народу (До 80-річчя з дня народження І. М. Кушніра)	8
Санцевич А. В., Федоренко В. Г. — 60-річчя з дня народження І. О. Гуржія	8
Сидоренко В. П. — 50-річчя IX Всеукраїнського з'їзду Рад	4
Слюдикова Т. Б. — 90-річчя з дня народження Б. П. Жаданівського	5
Соловійова А. А. — 70-річчя газети «Пролетарий»	5
Усик Л. О. — Всесоюзний староста (До 100-річчя з дня народження М. І. Калініна)	10
Фещенко В. Т. (<i>Умань</i>) — Діяч ленінського гарту (До 90-річчя з дня народження М. В. Криленка)	5
Чекаленко Л. Д. — Вклад Української РСР у радянсько-польське науково-технічне співробітництво (1944—1974) (До 30-річчя радянсько-польського Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво)	3
Червінський К. О. (<i>Чернівці</i>) — 100-річчя Чернівецького університету	9
Черепанов І. Ф. — 15-річчя Московської Народи представників комуністичних і робітничих партій	11
Ярошенко А. Д. — Герой Червоної Волині (До 75-річчя з дня народження С. І. Бойка)	12

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Бойченко І. К. (<i>Харків</i>), Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Місцеві Ради депутатів трудящих у період розвинутого соціалізму	5
Буцько М. О., Курганський Є. Т. (<i>Кременчук</i>) — Братні народи СРСР в битві за Радянську Україну (1943—1944 рр.)	4
Галусенко І. М., Олійник Л. В. — Висвітлення руху декабристів на Україні в радянській історіографії	12
Кириченко В. П. — Фальсифікація американською буржуазною історіографією політики США в Латинській Америці в 1939—1945 рр.	1
Коріненко П. С. (<i>Одеса</i>) — Участь радянських жінок у боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції	8
Корольов Б. І. — Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня	7
Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. — Діяльність ЦК РСДРП(б) — РКП(б) у 1917—1918 роках	9
Сороковська С. В. — Бібліографія Великої Вітчизняної війни	8
Цалюк М. Я. — Аграрне питання у працях В. І. Леніна і сучасність	4
Шейко В. М. (<i>Харків</i>) — Організація культурно-освітньої справи на Україні	10

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Аврус А. І. (<i>Саратов</i>) — Б. М. Забарко. Классовая борьба и Международная рабочая помощь	3
Антонюк С. М., Юрченко О. А. — Документи і матеріали з історії польсько-радянських відносин, т. IX	12
Бабко Ю. В., Кожукало І. П. — В. Й. Касьяненко. КПСС — організатор строительства развитого социализма	8
Беренштейн Л. Ю., Гаєвський Б. А. — Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. Том другий	3
Білан В. Т. — Г. І. Петровський. Вибрані статті і промови	12
Бруз В. С. — І. С. Хміль. Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США	11
Буцько М. О., Курганський Є. Т. (<i>Кременчук</i>) — КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне	1
Буцько М. О. — В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	10
Варгатюк П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>), Дольчук А. В. (<i>Кривий Ріг</i>) — В. Й. Полурез. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма (На материалах Украинской ССР)	5
Варгатюк П. Л. — Д. М. Шербаков. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом (1894—1904)	10
Вірник Д. Ф. — С. В. Кульчицький. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації	7
Волькович Л. Ю. (<i>Львів</i>) — А. М. Орехов. Социал-демократическое движение в России и польские революционеры	12

- Горбань Ю. А., Клапчук С. М.—Г. І. Терещенко. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні 6
- Горелік Я. М. (*Москва*) — В. И. Дашничев. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. В 2 томах 4
- Гранчак І. М. (*Ужгород*) — А. М. Шекета. З турботою про людей 9
- Гуревич Х. С. (*Москва*) — Б. С. Итенберг. Южнороссийский Союз рабочих. Возникновение и деятельность 6
- Данилюк М. З., Масний О. С. (*Ровно*) — Во главе защиты Советской Родины 9
- Джеджула К. О., Марахов Г. І.—Владислав А. Серчик. Петро І Великий 2
- Добрецова В. В. (*Львів*) — Л. Нагорна. Прсти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС 11
- Довгопол В. М. (*Харків*) — В. Є. Лобурець. Формування кадрів робітничого класу України (1921—1932 рр.) 2
- Загорулько М. М. (*Волгоград*) — Норберт Мюллер. Вермахт и оккупация (1941—1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории 4
- Зайцев В. М., Лось Ф. Є.—История Москвы 1
- Зайцев В. М.—Д. Н. Филипенко. Разбитые окопы 7
- Зенченко К. Я. (*Сімферополь*), Чорна В. Г. (*Сімферополь*) — О. Тимофеев. Севастополь выходит на баррикады 1
- Знаменська М. В., Демиденко Л. А.—Атакующий класс. Проблемы теории, истории и современного развития международного рабочего движения 1
- Зрезарцева Л. Я., Рознер І. Г.—История Венгрии, тт. I—III 1
- Івасюта М. К. (*Львів*) — Ю. В. Бабко. У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) 3
- Калакура Я. С., Пономаренко Г. Я. (*Донецьк*) — В. С. Чистяков. Партийные организации Украины во главе движения новаторов промышленности (1959—1965 гг.) 9
- Калениченко П. М.—Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. VIII 3
- Калениченко П. М.—А. П. Лебедев. С открытым сердцем 4
- Калениченко П. М., Нерод В. О.—Генрик Реховіч. Болеслав Берут. 1892—1956 8
- Калениченко П. М.—И. Л. Петрович. В. И. Ленин о задачах революционной борьбы пролетариата Польши 11
- Картунов О. В.—Ювілейний альманах Ліги американських українців 1924—1974 2
- Кікалов Г. Т.—А. В. Дольчук. Боротьба Комуністичної партії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921—1937 рр.) 9
- Клоков В. І.—Ігор Бречак. Бойові побратими. З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 9
- Коваленко Л. А. (*Кам'янець-Подільський*), Лаптіп П. Ф. (*Кам'янець-Подільський*) — В. А. Дунаевский. Советская историография новой истории стран Запада. 1917—1941 гг. 11
- Комаренко Н. В., Лихолат А. В., Шевченко Ф. П.—Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие 10
- Костюченко М. В.—М. В. Знаменская. Дружба миллионов 5
- Кривошея Г. М., Шульга І. В.—Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекинувань історії КПРС 11
- Ксьонзенко М. І. (*Харків*), Оробінський П. Д. (*Харків*) — Б. К. Мигаль. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.) 3
- Кундюба І. Д.—Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. VII 2
- Кучер М. Т.—В пам'яті народній 12
- Кучер О. О. (*Харків*) — З. В. Першина. Очерки истории революционного движения на юге Украины 12
- Лаптіп П. Ф. (*Кам'янець-Подільський*) — Е. В. Гутнова. Историография истории средних веков (середина XIX в.—1917 г.) 6
- Лемешук М. М., Слинко І. І.—Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков 9
- Лісевич І. Т.—Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944—1974 гг. 1
- Литвиненко М. А. (*Харків*) — А. К. Волощенко. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. 10

Любимський Л. О. (<i>Львів</i>), Манюков В. С. (<i>Львів</i>) — Народне Військо Польське 1943—1945	4
Макар Ю. І. (<i>Чернівці</i>) — Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'янських народів, вип. 10	7
Мельник С. К. (<i>Одеса</i>) — Революционное движение в Придунайском крае. 1900—1917 гг. Документы и материалы	2
Мельничук Я. С. (<i>Івано-Франківськ</i>), Кравець М. М. (<i>Чернівці</i>), Курило В. М. (<i>Чернівці</i>) — Класова боротьба селян Східної Галичини. 1772—1849	8
Михайлина П. В. (<i>Чернівці</i>), Романець О. С. (<i>Чернівці</i>) — В. М. Курило. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині	5
Молодчиков О. В. — В. И. Наулко. Развитие межэтнических связей на Украине	8
Николаенко І. І. — І. Коломійченко. Кирило Васильович Сухомлин	5
Ніколаєнко В. Ю. — М. Моторнюк. Виховання молодого покоління — справа партійна	8
Новосад А. Ф. (<i>Львів</i>) — П. С. Федорчак. Шляхом трудових подвигів (Комуністична партія України — організатор боротьби за виконання завдань у галузі важкої промисловості. 1959—1971 рр.)	8
Овдієнко Л. О. — Поль Юзак. За кращу Канаду	3
Панібудьласка В. Ф. — Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками	2
Панібудьласка В. Ф. — А. В. Хідекслі. Слово дружби і братерства	7
Петерс І. А. — А. А. Язкова. Малая Антанта в европейской политике	9
Погребінський М. Б. — Исторический опыт КПСС в строительстве социализма и коммунизма и его международное значение	6
Путро О. І. — А. П. Игнатенко. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией	1
Решодько П. Ф. (<i>Ворошиловград</i>) — В. М. Чуприна. Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917—лютий 1918 рр.)	6
Рознер І. Г. — Н. Ф. Котляр. Кладонисательство и нумизматика	2
Русяева Г. С., Скржинська М. В. — М. Парович-Пешикан. Некрополь Ольвии эллинистического времени	8
Саженюк С. Н. — Советский тыл в Великой Отечественной войне	4
Сарбей В. Г. — Ленинские декреты 1917—1922. Библиография	4
Сидельников С. І. (<i>Харків</i>) — Новейшая история. 1918—1939 гг.	7
Слинько І. І. — М. М. Лемешук, Й. М. Скаковский. Герої сорок першого	4
Слюсаренко А. Г., Шевчук В. П. — КПСС и современная научно-техническая революция	3
Стоян П. К., Різницька М. В. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Г. М. Шарлай. Боротьба робітничого класу України за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства (1927—1932 рр.)	5
Стрілко А. А. — Монкада — набат революции	7
Суровий А. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Под знаменем пролетарского, социалистического интернационализма	9
Сухарев В. В. — А. В. Кудрицький. Ленінські принципи зовнішньої політики в дії	12
Троян М. В. (<i>Мукачеве</i>), Данилюк Д. Д. (<i>Мукачеве</i>) — В. І. Худанич. Радянсько-угорське співробітництво в 1945—1948 рр.	2
Хідеклі А. В. — В. П. Сидоренко. Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва (1921—1941 рр.)	8
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>) — Третий Конгресс Коминтерна	11
Хонігсман Я. С. (<i>Тернопіль</i>) — Г. Іванський. Виникнення та діяльність Союзу пролетаріату міст і сіл	6
Худанич В. І. (<i>Ужгород</i>), Олексик Х. М. (<i>Ужгород</i>) — С. Ю. Прунція, О. В. Хланта. Боротьба за перемогу пролетарського інтернаціоналізму в чехословацькому робітничому русі. 1918—1938 рр.	5
Череповський Л. М. (<i>Львів</i>), Нечитайло В. В. (<i>Львів</i>) — Правду не здолати	12
Черненко Є. В. — А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие	1
Шиловцева В. С. (<i>Харків</i>) — А. С. Шофман. Федор Герасимович Мищенко	10
Шип Н. А. — Ю. Х. Копелевич. Возникновение научных академий (середина XVII—середина XVIII в.).	7
Шморгун П. М. — Н. Н. Маслов, З. В. Степанов. Очерки источниковедения и историографии истории КПСС	10
Юденков А. Ф. (<i>Москва</i>) — А. Й. Залескі. Дорогами партизанской Беларуси	6

- Основні матеріали республіканських журналів та періодичних збірників історичного профілю (1974 р.) 7
 Солонинко В. М.—Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Покажчик літератури за 1970—1974 рр. 3, 4, 5

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Наукове життя

Відзначення 30-річчя Перемоги радянського народу
у Великій Вітчизняній війні

- Божук Г. В. (*Ужгород*) — Науково-теоретична конференція в Ужгороді 8
 Булкіна В. П. — Республіканська науково-теоретична конференція 6
 Василенко А. С. — Республіканська нарада працівників музеїв з приводу висвітлення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 6
 Волинець В. В. — Міжвузівська наукова конференція 6
 Євтух В. Б. — Конференція молодих учених 8
 Комарницький С. І. (*Чернівці*) — Військово-історична конференція в Чернівцях 7
 Корнілова В. О. (*Харків*) — Науково-теоретична конференція в Харкові 7
 Кріль О. П. (*Львів*) — Наукова конференція у Львові 7
 Крутиков В. В. (*Дніпропетровськ*), Липовська Т. Д. (*Дніпропетровськ*), Прийменко О. І. (*Донецьк*) — Регіональна наукова конференція, присвячена 70-річчю першої буржуазно-демократичної революції 12
 Петухов М. Я. — Підсумкове засідання, присвячене завершенню видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» 12
 Шуман О. М. (*Ніжин*) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю Перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні 8
- * * *
- Бабій І. О., Іванов А. П. (*Одеса*) — Захист докторських дисертацій 1
 Барановська Н. П., Бойко О. Д. — Захист докторських дисертацій 2
 Божук Г. В. (*Ужгород*), Делеган В. В. (*Ужгород*), Король І. Ф. (*Ужгород*) — Республіканська науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю возз'єднання Закарпаття з УРСР 7
 Б. К. — Республіканська студентська науково-теоретична конференція 7
 Булкіна В. П. — Нарада керівників і заступників керівників авторських колективів «Нарисів» історії обласних партійних організацій 4
 Булкіна В. П., Волинець В. В. — Захист докторських дисертацій 8
 Вавричин М. Г. (*Львів*) — Чергове засідання семінару із спеціальних історичних дисциплін 8
 Василенко А. С., Явтушенко І. Г. — Музей — літопис подвигу народного 4
 Василенко А. С. — Скарбниця друкованого слова 12
 Василенко В. К. — Узагальнення досвіду інтернаціонального виховання трудящих республіки 4
 Волинець В. В. — Інституту підвищення кваліфікації — чверть віку 2
 В. П. — Науково-методична конференція з історичного краєзнавства, присвячена 800-річчю Полтави 1
 Гамрецький Ю. М. — Всесоюзна наукова сесія 10
 Гермаківський С. С. — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР 6
 Глуговський А. М. (*Чернівці*) — Ювілейні наукові конференції 2
 Горбачов О. Я., Лановенко А. М. — Відзначення 60-річчя професора М. В. Черненко 12
 Гусев В. І., Калінцев Ю. О. — Захист докторської дисертації 3
 Дудко І. П. (*Городня Чернігівської обл.*) — Конференція у Вихвостіві 7
 Зайцев Б. П. (*Харків*), Навроцький М. О. — Захист докторської дисертації 9
 Ковбаса М. І. (*Біла Церква*) — Шкільний музей Миколи Островського 2
 Колесник В. П. (*Луцьк*) — Науково-теоретична конференція радянських і польських учених у Луцьку 3
 Комаренко Н. В. — Міжреспубліканська наукова конференція в Кишиневі 11
 Костенко Л. Д. — За дальше вдосконалення методики викладання історії КІРС 7
 Кріль О. П. (*Львів*) — Наукова конференція у Львові 5
 Лазанська Т. І. — Наукова конференція, присвячена 100-річчю «Південно-російського союзу робітників» 9

Литвинова В. П. (Харків) — Відзначення 70-річчя професора С. М. Королівського	3
Лялька Я. С. (Львів) — Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Львові	7
М. З. — Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	1
М. З. — Зустріч з О. І. Недорезовим	9
Мороз В. К. (Львів) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР	7
Нагородження учасників створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»	5
Нагайчук В. І. — Премія імені Д. З. Мануїльського за книгу «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму»	6
Маковська П. В. — Зустріч з читачами «Українського історичного журналу»	12
Ничипоренко М. Л. — Захист докторської дисертації	12
Нечитайло В. В. (Львів) — Військово-історична конференція	1
Павленко В. В. — Зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Марковим	4
Павленко В. В. — Зустріч з Л. Б. Валевим	8
Петухов М. Я. — Президія АН УРСР про підсумки видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»	1
Петухов М. Я. — У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР»	8
Погорельцева О. М. — Зустріч учених з учителями-істориками	2
Сіссцький А. Г., Кукреш С. К. — Наукова конференція співробітників архівних установ Української РСР	2
Солонийко В. М. — Міжреспубліканська науково-практична конференція працівників архівних установ	9
Солонийко В. М. — XVI міжнародна конференція «Круглого стола архівів»	11
Тарасенко А. В. — Зустріч з учителями — читачами «Українського історичного журналу»	11
Теми кандидатських дисертацій і монографій, затверджені Президією Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	5
Трошинський В. П. — Зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з істориками — директорами шкіл республіки	1
Хміль І. В. — Загальні збори Академії наук Української РСР	6
Червінський В. І., Першина Т. С. — Захист докторських дисертацій	6
Шейко В. М. (Харків) — Всесоюзна конференція істориків культури	5
Ю. М. (Чернівці), І. Т. (Чернівці) — VII Всесоюзна конференція істориків-славистів	11

Алексеев Леонід Дмитрович	10
Доній Микола Романович	8
Жебокрицький Віктор Андрійович	6
Кизя Лука Єгорович	3
Кошарний Іван Якович	8
Кундюба Іван Дмитрович	10
Лелекач Микола Михайлович	12
Пархомчук Станіслав Максимович	8
Петренко Василь Сергійович	3
Шиян Кирило Карпович	3

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Гарчев П. І. (Запоріжжя) — Ще раз про соціальний склад партійних фракцій Румчероду	9
--	---

РЕЗЮМЕ

Я. С. Калакура. Документы партии — важный источник историко-партийных исследований. — В статье рассматривается значение партийных документов, принятых после XXIV съезда КПСС, для исследования важнейших направлений историко-партийной науки.

Е. А. Новицкий. Контроль и организация выполнения как средство партийного руководства. — В статье рассматриваются ленинские принципы контроля и организации выполнения директив партии и правительства и их дальнейшее развитие в деятельности КПСС. На обширном фактическом материале показаны формы и методы работы партийных организаций республики по выполнению решений XXIV съезда КПСС, задач 9-й пятилетки.

В. И. Стрельский. Классовый анализ источников — основное требование исторической науки. — В арсенале познавательных средств марксистско-ленинской исторической науки определяющее место принадлежит методу классового анализа явлений и процессов, происходящих в жизни человеческого общества и зафиксированных в исторических источниках. В трудах В. И. Ленина содержатся классические образцы анализа источников с позиций рабочего класса, что должно быть основополагающим, руководящим началом в работе каждого историка-исследователя. Об этом и говорится в данной статье.

М. В. Коваль. Подвиг женщин Советской Украины в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). — Выдающуюся роль в достижении победы над немецко-фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны сыграли советские женщины. Не жалея сил, трудились они в советском тылу, принимали непосредственное участие в вооруженной борьбе на фронте и в партизанских отрядах. О ратном и трудовом героизме славных дочерей нашей Родины, в частности женщин Советской Украины, рассказывается в статье.

SUMMARIES

Ya. S. Kalakura. Party Documents — the Most Important Source of Historical-Party Investigations.— Significance of the party documents adopted after the 24th Congress of the CPSU for studying the most important directions of historical-party science is considered.

E. A. Novitsky. Control and Organization of Fulfilment as Means of Party Leadership.— The article deals with Lenin's principles of control and organization of fulfilment of the party and government directives and their further development in the CPSU activity. Forms and methods of work of party organizations of the republic directed to the fulfilment of the decisions of the 24th Congress of the CPSU and tasks of the 9th Five-Year Plan are exemplified by a number of facts.

V. I. Strel'sky. Class Analysis of Sources — the Main Demand of Historical Science.— In the store of cognitive means of the Marxist-Leninist historical science the determining role belongs to the method of class analysis of phenomena and processes occurring in the life of the human society and recorded in historical sources. In works by V. I. Lenin there are classical samples of analysis of sources from positions of the working class which must be basic leading principle in the work of every historian-investigator.

M. V. Koval'. Deed of Women of the Soviet Ukraine in the Great Patriotic War (1941—1945).— The Soviet Women played an outstanding role in gaining the victory over the German-fascist invaders in the years of the Great Patriotic War. Spare no efforts they work in the Soviet rear, took an active part in the armed struggle at the front and in partisan detachments. The article tells about the feat of arms and labour heroism of glorious daughters of our Motherland, in particular women of the Soviet Ukraine.

Технічні редактори Л. Б. Молдаванська, О. В. Дивуля.

Коректор О. М. Медведєва.

БФ 00275. Здано до складання 27.X 1975 р. Підписано до друку 16.XII 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,0. Тираж 6427. Зам. К-164. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 12, 1975 г. (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-1, ул. Кирова, 4. Издательство «Наукова думка», Киев, ул. Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 16,0. Тираж 6427. Зак. К-204. Цена 40 коп.